

נפקד במספר

צ י ו ן

מאסף החברה הא"י להיסטוריה ואתנוגרפיה.

ספר שני.

יצא לאור ע"י ועד החברה בהשתתפות "דביר".

ירושלם

תרפ"ז

דפוס י. א. ווייס

תכן הענינים.

מאמרים:

מאת שמואל קליין	עמ' 1	טחקרים בפרקי-היחס שבספר דברי הימים
" אברהם מרמורשטין "	17	מנהגים קדמונים בארץ ישראל
" שמואל קרויס "	28	וכוח דתי בארץ ישראל באחרית ימי הביצנטים
" בן ציון דינבורג "	38	לתולדות היהודים בא"י בימי מסע הצלב הראשון
" שמחה אסף "	67	לתולדות היהודים באי סלטה
" י. בן-צבי "	76	יהודי דיר-אלקמר
" יצחק יחזקאל יהודה "	80	משלי אספניולית-יהודית

לחקר המקורות:

" משה שובח "	99	היהודים והר הבית אחרי כבוש ירושלים ע"י עומר
" ב. דינבורג "	106	רמאמרו של מר ס. שובח
" א. ל. סוקניק "	108	הערות למכתבי המסע בא"י מימי הבינים
" שמחה אסף "	112	תעודות חדשות לתולדות היהודים בא"י ומצרים

מקורות ותעודות:

" אבינעם ילין "	125	הרעש בארץ ישראל בראשית המאה הששית
" אריה ליב פרומקין ז"ל "	128	ספור התחלת ישוב האשכנזים הנקראים פרושים
" אליעזר רבלין "	150	תקנות החלוקה של כולל הפרושים משנת תקפ"ג
" אליעזר רבלין "	171	הערות לציון ספר א'
" א. ל. סוקניק "	173	" " " "
" י. בן-צבי "	174	" " " "

ידועות החברה

לחקר המקורות

מקורות ותעודות

* * *

הספר השני של המאסף "ציון" יוצא רק עכשו, כעבור שנה וחצי אחרי הספר הראשון. האתור הזה בא לא מסבת חסר חומר—שמחים אנו לציון, כי החכמים והחוקרים בארץ ובחוץ־לארץ נענו לנו והראו יחס חם וקר למאספנו הצנוע—אלא בעיקר מחסר אמצעים.

הננו רואים לנו איפוא חובה נעימה להביע כאן את הוקרתנו לועד אנ־סקי בור שוי ולמר יצחק גרינבוים, יו"ר הועד, על סיועם להוצאת המאסף יעל התענינותם בפעולת חברתנו. יש לנו היסוד להביע את במחוננו, כי ההפסקה בין הספר הזה ובין הספר הבא אחריו לא תהיה ארוכה. והננו פונים שוב בבקשה אל החכמים והחוקרים בכל אתר ואתר שיש תחת ידם חקירות או חומר לתולדות א"י ויישובה היהודי או לתולדות היהודים בארצות המזרח או חומר אתנוגרפי ופולקלורי שיש לו שייכות לא"י—לבוא לעזרתנו ולהשתתף במאספנו בספרים הבאים.

החלק האתנוגרפי והפולקלורי במאספנו הוא בודאי לא משביע רצון. מלבד מאמרו של מר. י. יהודה, הוא חסר כמעט כולו בספר. רק בזמן האחרון נגש הועד לסדור הסקציה האתנוגרפית, ודננו מקוים, כי נוכל לפרסם מעבודותיה כבר בספר הבא.

*

עריכת המאסף הזה נמסרה, ע"פ החלטת הועד, לחברי הועד הר"ש אסף ומר. ב. דינבורג.

ועד החברה הא"י להסתוריה ואתנוגרפיה.

מחקרים בפרקי־הים שבספר דברי־הימים.

א. עיקרים בחקירת פרקים אלו.

1. ידוע למדי, באיזה איראימון מתיחסת החקירה התנכית החדשה אל ספר דברי־הימים בכלל ואל פרקי־הים שבו בפרט. הפרק הראשון לקוח כלו מס' התורה; אמנם מפרק ב' עד סוף פרק ט' היבאו בדה"י דברים שלא נמצאם במקורות ידועים לנו, והחקירה הבקרתית חושבת שדברים אלו אינם מיוסדים על מקורות היסטוריים ועל מסורות עתיקות חשובות, כי רבם ככלם המצאת מחבר דה"י הם. מחבר זה חי בזמן בית־שני, ושלא היו בידו — לפי דעת רוב מפרשי התנ"ך — מקורות אחרים, ממה שהם בידינו בספרי התנ"ך, ואם מביא הוא ככל זאת דברים חדשים בנוגע לתולדות השבטים והמשפחות ויחסיהם, או אין כוונתו לכתוב היסטוריה, כי אם בדעתו להעביר אל תקופה קדומה, את מצב אותה התקופה, שבה הוא חי ולשם זה הוא משתמש בסכימת הגניאולוגית, שהיתה נהוגה מאד בימים ההם אצל כותבי תולדות עם ישראל. — נראה למשל את פסוק י"ט שבפ' ב'; "ותמת עזובה ויקח לו כלב את אפרת", כך כותב מחבר ס' דה"י, אבל כוונתו לא על כלב הקדמון, שחי בימי יהושע בן נון, כי אם פירוש הדברים כן הוא: בני כלב הגלו עם הגולה שביהודה ממושבותיהם העתיקים שבנגב יהודה קרוב למדבר, וכאשר שבו מן הגולה, התישבו הם במקומות אחרים. דבר זה מודיע המחבר באופן זה: לכלב מתה אשתו הראשונה "עזובה", — כלומר: ארצו היתה עזובה, ויקח לו אשה אחרת — לקח לו ארץ אחרת, היא אפרת חבל־הארץ שבו נמצאות הערים בית־לחם וקרית־יערים".⁽¹⁾

W e l l h a u s e n, Prolegomena,⁶ 213: „Die Kalibäer haben... infolge (1) des Exils ihre alten Wohnsitze verlassen und nach der Rückkehr andere eingenommen; diese Tatsache wird v. 19 so ausgedrückt, dem Kaleb sei sein erstes Weib Azuba bath Jerioth (Deserta filia Nomadum) verstorben und da habe er ein zweites genommen die Ephrath, mit der er den Hur zeugte—Ephrath ist der Name der Landschaft, wo Bethlehem und Kirjat Jearim liegen". לפי מדרשו של ולחון "יריעות"—"יושב המדבר". מפני שאיש כזה יושב... באהל של יריעות.

לו היו נמצאים דברים אלו באיזה מדרש („ארצו—ו אשתו“) היו הכל אומרים: אלו דברי אנדה הם שלא מעלים ולא מורידים, — עכשיו שהם נמצאים אצל נלהון וההולכים אחריו², מתיחסים אליהם החוקרים בכובדראש.

אמנם עלינו לשאל: האם יש יסוד נכון למשפט הקדום הזה, שאי אפשר שהיו לו למחבר סי' דה"י מקורות אחרים חוץ מספרי התנ"ך, או מסורות עתיקות בנוגע לשבטי יהודה וישראל ולמשפחותיהם? — האם באמת לא היו ביד שבטי ישראל ויהודה לפני זמן הגלות כתב־יחס ושאר זכרונות חשובים בנוגע לבני שבטיהם? — האם אי־אפשר שכתבים אלו היו גם לפני כותב ספרנו?

2. נשאל נא בענין זה את אנשי המזרח בימינו אלה, ובפרט את השבטים הערבים היושבים בקרבת א"י לדרום ולמזרח הארץ! מליצינו יהיה החוקר מוסי' לי שחי שנים רבות בין יושבי המדבר הערבים (הקדוים) ובין אנשי הקפר הפלחים וחצי־הפלחים, והקדיש פרק גדול בספרו הידוע³ לחקירת מנהגי התושבים ולעניני היחס הנמצאים בתוכם. — מתוך הפרק הזה נביא דברים אלה: „המשפחה וקרבת־הדם הם יסוד כל שבט. היחס של קרבת הדם הוא החוק שבין כל היחסים ועומד בתקפו אף אחרי שהמשפחה נעשית לבית־אב, כלומר לשבט בפני עצמו... (צד 25). אם נחקור אחרי פרטי המדרגות השונות בנוגע לקרבת־הדם, נראה, עד כמה הם מדקדקים בדבר. רוב השבטים יכולים לספר הרבה על אדות קדמוניותיהם (7). הרבה לומדים הילדים בישובם אצל המוקדה אשר במחנה: הגברים יושבים שם סביב לאש, מאחוריהם הילדים, והילדות מתלכדות אצל בית־הנשים, וכלם מקשיבים רב קשב כאשר יספר אחד מהגברים את מסורות השבט או המשפחה ומיחס אותם; הוא משבח את נבורת בני השבט ומלעיג על בני שבט אחר. כן המנהג בכל ערב וערב; הקטנים כנדולים שומעים את הרברים אלה פעמים ובכל זאת שומעים אותם בהתענינות, ואם יקרה שהמספר גורע דבר מהדברים או מוסיף עליהם, — מיד הם מתקנים את דבריו (232). ומה שהילדים שומעים אצל המוקדה שבמחנה, חוזרים הם עליו ברעותם את הצאן או בלכתם אל המשאבים. באופן זה הם לומדים אותו על פה וזה יודעים היטיב את „תולדות“ השבט או המשפחה. (233)

מנהגים אלה בטח לא היום נוצרו בין יושבי המדבר והסביבה, אלא ודאי ירושה הם אצלם מימי קדם. כמעט אין להטיל ספק בדבר, שמנהגים כאלה היו גם אצל אבותינו בזמן המקרא. כאשר נכנסו אבותינו לארץ היו כרבים „אנשי מקנה“, כמו אנשי המדבר היום, ורק לאט־לאט הסתגלו לעבודת הקרקע אבל גם אחרי כן במשך כל ימי הבית הראשון ישבו השבטים כל אחד בפני עצמו: לכל שבט ובתוכו לכל

2) למשל Benzinger בפירושו לדה"י צד 10 בסוף העסקה הראשונה.
3) התושבים: Musil, Arabia Petraea III. Ethnologischer Reisebericht. § 17—123.

משפחה היתה נחלה בסביבה מיוחדת וכל איש מיהודה ומישראל ידע לאיזו משפחה הוא מתייחס. אהוד בן-נֶגְרָא בן הימיני (שופטים ג' ט"ז) — למשל — היה משבטו של בנימין והתייחס אל משפחת נֶגְרָא (בראשית מ"ו כא; דה"א א' ח' ג'; ה; ז). מאותה משפחה היה גם שמעי בן גרא — שהיה קרוב למשפחת בית שאול (ש"ב ט"ז ה'). — בין משפחות מנשה נמצאת משפחת אֵיֶזֶר (במדבר כ"ו ל') שנקראת במקום אחר (יהושע י"ז ב'): אֵבִיֶזֶר, ולאותה המשפחה התייחס יואש אבי העזריה, הוא אבי גדעון (שופטים ו' י"א והלאה). — אחר השופטים היה תולע בן פואה בן דודו איש ישיב (שופטים י' א'), כלומר שמו היה תולע, שם אביו היה דודו, והתייחס אל משפחת פואה (דה"א ו' א'; שְׁפָה: בראשית מ"ו י"ג, במדבר כ"ו כ"ג) ביששכר. חיון מהדברים האלה שנמצאים בתנ"ך נוכל להוכיח על הענין הזה מתוך הכתובות שעל החרשים שנמצאו בחפירות שומרון (4). אנו מוצאים שם שהביאו מס לאוצר המלך מִשְׁמִידֵעַ ממשפחות בני מנשה (במדבר כ"ו ל"א ועוד), מִאֲבֵעֶזֶר (ראביעור); מִחֲנַלָה ממשפחות בנות צלפחד בן מנשה (במדבר כ"ו ל"ג ועוד); מִיֶּשֶׁב, כלומר מִיֶּשֶׁב־מִבְנֵי יִשְׁשֹׁכָר (במדבר כ"ו כ"ג, שם גם בכתובי הסר "יֶשֶׁב"; דה"א ו' א'; ישיב — קרי ישיב); מִחֶלֶק (במדבר כ"ו ל'); מִשְׁכָּם (שם ל"א). בני משפחה אחת, שישבו כלם בסביבה אחת, שלמו את המס הקצוב עליהם ביחד. ההשגחה על גבית המסים היתה אפשרית רק באופן זה שהיו רשימות ביד פקידיו אוצר המלך על-אדות יחסי כל משפחה ומשפחה. היוצא מזה, שעריכת רשימות של יחס היתה ענין מדיני וכספי חשוב גם מטעם הממשלה, ובכך אין לתמה אם אחדות מרשימות כאלה נשארו ביד הדורות הבאים והיו מונחות לפני מחבר ספר דברי-הימים.

3. אמנם עוד היתה סבה אחרת — עוד יותר חשובה מענין המסים, שהכריחה את קדמונינו לערוך רשימות ליחסי המשפחות, והוא ענין טהרת המשפחה. נשמע ראשונה את דברי מוֹסִיל על ענין זה. "אחד מבני משפחת רְשִׁינָא בא על שפחה כותית. כאשר שמע ראש המשפחה, מלעב בן רשיר, שהשפחה נתעברה ממנו, הכריח אותו לקחתה. אמנם אחרי-כן נדחה הוא מתוך השבט וברח לו אל הערבה. השפחה ילדה בן... ושמו מעסור. מעסור לקח לו שפחה לאשה, מפני שלא (4) אין כאן המקום לדבר על הכתובות החשובות האלה. בדעתי להוציאן לאור ולפרשן אחת אחת בחוברת מיוחדת. עי' דברים קצרים ממני ב"יריעות המבון למדעי היהדות" חוב' א' עמ' 67 והלאה; JPOS Albright (Journal of Palestine Oriental Society) חלק V מצד 38 והלאה. ועי' שם בצד 41 את התרשים. — כל שמות המשפחות הכרו ע"י החוקרים שעסקו בכתובות אלו. רק את ישיב לא הכירו. אמנם הוא נמצא בכתבת סספר 48: (בשת 1 אד 2) משר[ר] (3) לידעיו (4) אחמלך (5) יעש מישב. (6) (1) בשנת 2. המספר 14. (3) שם המקום שממנו הובא הס. (4) שם הפקיד. (5) כנראה תואר לירעיו (ירעיו: "אחי המלך", כמו "רע המלך". (6) האיש שהביא את המס ממשפחת ישיב

רצה שום שבט לתת לו אשה; הוא היה אביהם של בני מעסוד (מסעיד) (צד 60). — מי שנישא שפחה כותית נדחה מתוך השבט. איש כזה מתישב לרוב אצל בני שבט השונא את שבטו, או מתחבא בנקיעי הסלעים, שאי־אפשר לחדור שמה; שם הוא מיסר משפחה חדשה ושבט חדש" (355).

אם יושבי המדבר בני ערב משנתיים כליכך על טהרת המשפחה, אין פלא, שדבר זה אנו מוצאים גם אצל אבותינו. עיקר הדבר נמצא כבר בחק התורה. ואף שלא נמצא שאבותינו הרחיקו את האיש שלקח לו אשה נכריה מתוך שבטם⁶, על־כל־פנים אין פלא, אם רשמו להם בספר יחוסיהם מקרים כאלה והתרחקו מאותה המשפחה עד כמה שאפשר. בזה יש להבין למשל מה שאנו קוראים בדה"י א' ב' ל"ד והלאה: ולששן עבד מצרי ושמו ירחע, ויתן ששן את בתו לירחע עבדו לאשה ותלד לו את עתי; ועתי הוליד וכו' — והבנים נרשמו עד שלשה עשר דורות. כפי חק התורה (דברים כ"ג ט') בנים אשר יולדו לבני מצרי שנתניירו, "דור שלישי יבא להם בקהל ה' — אמנם — כנראה — בכל זאת היו מקפידים על הדבר הזה, אפילו עד אחרי עשרה דורות⁶.

עד כמה היו מדקדקים בענין טהרת המשפחה, נוכל אמנם לראות מדה"י א' ב' י"ז. שם ידבר על אחת מאחיות דוד, שבעלה היה יתר הישמעאלי. איש זה נזכר בש"ב י"ז כ"ה בשם יתרא הישראלי, ועליו נאמר, שהוא "בא אל אבינול בת נחש אחות צרויה". — כותב ס' שמואל הרשה לעצמו לעשות שני תקונים: א) לכתוב במקום "ישמעאלי" — "ישראל" (ב) לכתוב במקום "נשי" (שהוא אבי דוד): "נחש", שלא לְגלות לקורא שאינו מעמיק לחקור, את הדבר, שאיש נכרי לקח את בת ישי לאשה. אמנם לפני כותב ספר דה"י היתה רשימה עתיקה ובה לא היו שנויים אלה והוא הכניסה בלי שנויים לתוך פרקי היחס שבספרו⁷. — הן אמת שלפי חק התורה (דברים כ"ג ח') "לא תתעב אדומי כי אחיך הוא" — כי אדום הוא עשו אחי יעקב הוא; וכמוֹכֵן היה ישמעאל אחי יצחק, א"כ אין החק מבקש להתרחק מבני ישמעאל מכל וכל,

⁵ השוה אמנם שופטים י"א א — ג!

⁶ אצל "ממור" נאמר (פסוק ג') שאף דוד עשירי לא יבא בקהל ה'. בזמן התנאים נשאלה השאלה אם דוד אחד עשר יוכל לבא בקהל? ר' אליעזר השיב על זו: "הביאו דוד שלישי ואני מסתור" ע' מדרש תנאים לדברים — בשח ממכילתא לדברים — 145 שורה 6; ובמות ע"ז ע"ב; ירוש' ח' ג' (ט' ע"ג). אמוראים פוסקים שם שדור אחד עשר זכרים אסורים נקבות מותרות.

⁷ עיין ירוש' ובמות ח' ג' (ט' ע"ג) ר' שמואל בר נחמן אומר: ישמעאלי היה... אלא שנכנס לבית דינו של ישעיה [צ"ל: ישי] ומצא יושב ודורש, פנו אלו והושעו כל אפסי ארץ, ונתגייר ונתן לו (ר"ל ישי) את בתו. — ש"נחש" הוא ישי, ידעו חכמי התלמוד. ע' שבת נ"ה ע"ב. — קשה לדעת למה בחר מחבר ס' שמואל דוקא בשם "נחש" במקום "ישי"?

ובכל זאת רואים אנו פה, עד כמה רצו להסתיר את הדבר, אבל כדי לדעת מי הם בני משפחות אלה היה מן ההכרח לרשום את יחוסיהם.

ענין דומה לזה אנו מוצאים גם בנוגע לדוד. בזמן חבור מגלת רות דברו על מוצאו של דוד מרות המואביה בנלוי. אמנם בזמן מן הזמנים רצו להסתיר את הפנים הזה, כי אין שום ספק שדברי הפסוק בדה"א ד' כ"ב: "ויואש ושרף אשר בעלו למואב וישיבי לחם" מוסבים על מחלון וכליון אשר לקחו להם נשים מואביות. כן הבינו כבר חכמי התלמוד את הדבר (8), וכפי שיוצא מדבריהם יש לפרש את סוף הפסוק, "אשר בעלו למואב וישובו בירת לחם", כלומר אחרי אשר בעלו לנשים מואביות שבו למקומם הראשון, — גם את המלים האחרונות שבפסוק פרשו חז"ל: "והדברים עתיקים, סתומין כאן ומפורשים במקום אחר" או בלשון אחר: "כל אחד ואחד מפורש במקומו" (9), א"כ הבינו הם את הפעל "עתק" בהוראת "פרש" (השוה משלי כ"ה א' אשר העתיקו אנשי חזקיה). במקור העיקרי היו הדברים מפורשים, אמנם בזמן מן הזמנים הסתירו את הדברים ובכונה שני את לשון המסורה, וכמו שהיה לפנינו בדה"י, שכתבו רומזו על הענין במלים אלה: "והדברים עתיקים", כלומר מפורשים היו, אבל אין לנלותם!

הנה עוד משל אחד בנוגע לטהרת המשפחות בישראל; בדה"א ד' י"ח נאמר: "ואלה בני בתיה בת פרעה אשר לקח מרד" — אמנם ברשימתנו לא נמצא אף אחד מן הבנים! למה זה? — אין ספק, שהשמיטו את השמות מתוך הרשימה העיקרים כדי שלא להוציא לעז על בני מרד שלקח את המצרירה, שהרי לפי חק התורה רק "דור

(8) בבא בתרא צ"א ע"ב: כתוב מחלון וכליון וכתוב יואש ושרף! רב ושמואל; חד אמר: יואש ושרף שמן; ... "וישיבי לחם" — זו רות המואביה ששבה ונדבקה בבית לחם. — ע' לענין J. Bruhl : Jahrbuecher V—VI צר 63 הלאה.

(9) ספרי בהעלותך פסקא ע"ח (הוצ' א"ש כ' ע"ב): יואש ושרף זה מחלון וכליון... אשר בעלו למואב שנשאו נשים מואביות.... והדברים עתיקים... כל אחד ואחד מפרש במקומו. — השוה גם מדרש רות ב' א': סתומין כאן ומפורשין במקום אחר. אולי קראו: "והדברים [מ]עתיקים". — בפ' דהיי הוצ' קירכהיים: "נעתקים — שנעתקו מדברי הימים, ספר הגדול ולקטום הנביאים". — רד"ק: הם ידועים בקבלה ובסורה ונעתקים איש מפי איש. — עלי להעיר עוד, שבכ"י מינכן של התלמוד ובמדרש רות ובפ' הוצ' קירכהיים הניל כתוב תחת "וישובו" — מלא: וישובו, א"כ תקן מחבר דהיי או יותר נכון: כותב המקור שהיה מונח לפניו רק את הוי"ו שבסוף המלה, השוה גם את תרגום השבעים: καὶ ἀπεῖλθεν αὐτὸν. לפי האמת עיקר השמות הם אותם שנמצאים בדה"י, כלומר: יואש ושרף. "שרף" בתור שם איש נמצא בזמן הגאונים (ע' סדר עולם זושא, בסוף) [בסע"ז אשר בסדר החכמים ח"ב 71: יהושע בן נשרף הכהן. והזמן הוא כראשית התקופה התלמודית] ובמגלת רות נמצאים השמות הסימבוליים מחלון וכליון, ודי היה בזה לכותב הרשימה לשנות את סוף הפסוק ובפרש לסתום קצת את שם המקום: [בית] לחם.

שלישי" מבני מצרי או מצריה מותר לבוא בקהל ה', אבל קטע זה שלפנינו מעיד שעל-כל-פנים מתחלה היו הבנים נרשמים בכתבי היחס.

על פי הדוגמות הללו לא אפון מלאמר, שבזמן מלכי יהודה וישראל היו בידו המשפחות שבישראל רשימות של יחס, כדי להגן על טהרת משפחתן, שלא להתערב באלה שהיו בהם איזה שמן פסול של עם נכרי. כפי עדות כותב דה"י א' ט' א' היו רשימות באלו נמצאות "על ספר מלכי ישראל ויהודה". נראה ששם מצאן כותב ספרנו והכניסן לתוך ספרו הוא. אבל גם הוא לא מצאן בשלימותן, רק קטעים-קטעים: רובן משבט יהודה ומיעוטן משאר שבטי ישראל "שהתיחשו" – כפי דבריו ה' יז – בימי יוחס מלך יהודה ובימי ירבעם מלך ישראל, – כלומר אלה שביהודה בימי המלך שביהודה ואלה שבישראל בימי המלך שבישראל.

על פי הדברים והאמת האלה אין לנו עוד לדרוש את הדברים האלה במדות שהאגדה נדרשת בהן – לא כפי דרשות חכמי האגדה (10) ולא כפי דרושו של גלדון: כי עלינו להביט על רשימות אלו כעל דוקומנטים חשובים מימי קדם, מימי המלכים שביהודה ובישראל אשר בכחם להפיץ אור על תולדות משפחות שבטי עמנו (11). עד כמה הרשימות הן שלמות, ואיך יש לפרש כל שם וכל ענין שנזכר בהן – זאת היא שאלת הפרשנות. פה היתה כוונתי רק לקבע עיקרים אחרים בנוגע להבנת הרשימות בכללן.

4. כותב ס' דה"י מביא אמנם לא רק רשימות של יחס, כי אם מוסף עליהם, כפעם בפעם גם הודעות היסטוריות שאינן ידועות לנו ממקום אחר מספרי התנ"ך. אביא פה עשר דוגמאות כאלה מן הפרקים הראשונים:

- (1) ב' נ"ה: על "משפחות סופרים";
- (2) ד' ט"ז – י"ז: על יעבץ;
- (3) " כ"א: על "משפחות בית עבודת הבק";

(10) מדרש רות ריש פ' ב'.... "לא ניתן דברי הימים אלא להדרש". – ילקוט דה"י ס' תתקע"ד ר' שמעון בן פזי כי הוה פתח בדה"י הוה אמר הכי: כל דבריו תימה הוא ואנו יודעים לדרשם. במגלה י"ג ע"א נמצא: "כל דבריו אחד הם" – אולי יש לתקן: "כל דבריו תמוהלים".

(11) עלי להזכיר לטובה את שמו של החוקר הידוע Albright המשתדל להביא שני ערכין בחקירת ס' דה"י: ע' מאמרו החשוב על "זמן התהוותו של ס' דה"י ומחברו" בעתון: Journal of Biblical Literature משנת 1921 מצד 104 – 124, כמו כן בעתון JPOS IV 147 הערה 1. – לפי דעתי מחבר ספרנו הוא עזרא הסופר. השוה לזה ב"ב ט"ז ע"א "עזרא כתב ספרו ויחס של דברי הימים עד לו" (ע' לענין זה "נספח א" שבתוף מאמר זה).

- (4) ד' כ"ג: על "היוצרים ויושבי נטעים וגדרה—עם המלך במלאכתו ישבו שם";
 (5) " ל"ט—מ"ג: על בני שמעון שעזבו את מקומם בארץ יהודה וילכו הננבה;
 (6) ד' ו' על בארה משבט ראובן אשר הגלה תלגת פלנאסר;
 (7) " ח—י: על בלע... הוא יושב בערער... ועל מלחמת בני ראובן בימי שאול;
 (8) ד' י"ח: על מלחמות בני ראובן נד וחצי מנשה עם ההגריאים;
 (9) ז' כ'—כ"ד. על בני אפרים ומלחמתם עם אנשי נת; בנין בית חורון ואון שארה;
 (10) ח' ו'—ז'. לתולדות בני בנימין וגלותם אל קנחת.

עלינו לשאל ראשונה: מאין לכותב דה"י ידיעות אלו? האם היו לו מקורות היסטוריים מיוחדים, או אולי שייכות הידיעות האלה אל נוף רשימות היחס?—שנית עלינו לבדוק, אם יש ערך היסטורי להודעות כאלה?

גם לענין שאלות אלו נוכל להביא תשובות ברורות מתוך ספרו של Musil על יושבי המדבר הערבים:

"רוב השבטים יודעים לספר הרבה על מוצאם... הזמן הקבוע של המאורעות חסר אמנם. נשים נזכרות רק במקרה שעשו חיל באיזה ענין חשוב. אם ראשי השבט נזכרים יחד עם איזו אישיות היסטורית, או אפשר לראות כמה פעמים, שיש למסורת יסוד היסטורי ועיקרה היא מתקופה שהיא הרבה מאות שנים מאתורינו. כל תושביה של Arabia Petraea יודעים להגיד, אם הם אורחי המקום (שבו הם יושבים) או גרים, שבאו שמה ממדינה אחרת, כלם יודעים גם את שמות מולדותיהם הראשונות, אף אם אינם יכולים לקבע אותה המדינה" (27).

"בין העונָמא שיושבים במחנות מפוזרות מְאָל־עונָמא במערב עד הערבה במזרח, מְאָל־מֶן בדרום עד באר שבע בצפון חי שבט אחד ושמו 'שָׁרְחִין' (41). עליהם מספרים, שלפנים ישבו הם יחד עם היהודים לצפון באר שבע ואל שָׁלָלָא, אבל עזבו את מקומם בזמן שראש שבטם היה שָׁמְעֶן" (שם).

היוצא לנו מתוך המסורה הזאת, שהשבט הנזכר היה לפני ש שבט יהודה שישב לצפון באר שבע; ראש השבט היה שָׁמְעֶן — כלומר: שָׁמְעֶן; שם המשפחה היה שָׁרְחִין.

הנה לפנינו שרידי מסורת עתיקה מאד, מטושטשת קצת ושעוממה מרוב ימים; שהרי כך אנו קוראים בדה"י ד' מ"ב — מ"ג, שמבני שמעון הלכו להר. שעיר... יזכו את שארית הפלטה לעמלק וישבו שם עד היום הזה.

מקומותיהם הראשונים היו לפי הפסוקים כ"ח והלאה באר שבע ועריה מסביב. -- ביהושע י"ט ו' אנו מוצאים בין שמות ערי שמעון את שָׁרְחִין שהוא הוא שָׁרְחִין של השבט הערבי היום (12).

(12) על ד"י שָׁרְחִין שעליו יספר הרבה באגדות הערבים ע' Musil צד 27.53 וחלואה השם

מסורה אחרת מספרת על בני עקבא אצל וְהִילִיקָא (היא צִקְלָה) שהם מורע מִדִּין ומשה עצמו הביא את אבותיהם למדינה זו. לפניו אמנם ישבו הם לנגב עֲרֵד אצל ער ער ה ואלִיקָנִי וְזִמְנָן מאוחר באו אל סביבת והִילִיקָא. אנשים אלו מפורסמים בחכמתם ונחשבים אצל השבטים הקרובים לדיינים מומחים. מרחוק באים בעלי-הדין אליהם ומבקשים את דבר משפטם ומברכים אותם בברכה זו: „יהי המקום הזה מרווח לבני יתרו ולחותני-משה“ (37—38).

את שרש המסורה הזאת והמנהג הזה אני מוצאים במקרא ואצל חכמי המשנה בעלי האגדה. במקרא: „ובני קיני חותן משה עלו מעיר התמרים את 13 בני יהודה מדבר יהודה 14 אשר בנגב עֲרֵד וילך וישב את העם“ (שופטים א' ט"ז). גם בעלי האגדה מדברים על בני קיני שישבו בערד 14 ויודעים שהיו דיינים מומחים שישבו בלשכת הגזית 15).

בלי ספק שלא מספקים לקחי יושבי המדבר את הידיעות האלו; גם אי-אפשר שקבלון מיהודים יושבי הארץ בזמננו, כי באותה הסביבה אין אף זכר ליהודים זה אלפי שנים. אבל לפני כאלפים וחמש מאות שנה עוד ישבו יהודים מבני שמעון ושאר שבטים וכמו כן מבני מדין בנגב ארץ יהודה, וצאצאיהם יושבים עד היום בסביבות ההן. ובכן המסורות החיות ביניהן עיקרן מזמן המקרא הוא. באיזה אגדות משונות יש עוד זכר לדבר שהיו יהודים במדבר בין הערבים 16).

העבר מהנגב דרומה אל המדבר על מקומה העיקרי של שרוחן ע' Albright, JPOS 158 IV והלאה

18) בתנחומא יתרו סי' ד' בהוצ' ישנות אל; ואם הגי' „את“ נכונה, אז יש לפרש כמו „עם“.

14) כמו „מדברה יהודה“ או „[דרך] מדבר יהודה“; הם עלו מיריחו עיר התמרים דרך מדבר-יהודה אל בני יהודה שישבו בנגב ערד, זה חלק אחד של הנגב, כמו שדברו על „נגב יהודה“ על „נגב היקחמאלי“ על „נגב הקיני“ (ש"א כ"ז י'; ל' כ"ט).

14) מדרש תנאים לדברים (הוצ' רד"צ האפסמאנן) 217; ספרי זושא (הוצ' הורוביץ ברסלוי 1910) צד 74; אבות דר"ב ל"ה; ספרי במדבר ע"ח (הוצ' א"ש כ' ע"א): שהניחו יריחו והלכו להם אצל יעבץ לערוד ללמוד הימנו תורה. — „ערוד“ היא בעות, כמו שנראה ברור מספרי דברים שני"ב (קמ"ו ע"א): „והלכו להם לערד במדבר“ — צ"ל לערד (השוה עוד מ"ת 48 שורה 28). בספרי זושא 76 שורה 5: יש אדם למד תורה בעיר — צ"ל „בערד“.

15) לפי דעת בעלי האגדה „בני קיני“ הם „בני יונגב בן רכב“ ע' ספרי במדבר כ' ע"א שורה 3 מלמטה: „ומנין שבניו של יונגב בן רכב הן הן בניו של יתרו וכו'... מה שזכר נסלו על כך... ר' יהושע אומר... שהיו יושבים כסנהדרין (כך!) וטורים דברי תורה.

16) ע' Musil צד 251 והלאה: הגמל שהביאו היהודים אל המדבר היה של מיש (!). — לפי הודעה אחרת סגרו היהודים את גמליהם בתוך חצר גדולה ולא רצו למכור אף אחד מהם. אמנם הערבים עשו תחבולה והפריעו את הגמלים עד שהתפרצו דרך השער. קשה להבין, איזה שייכות יש ליהודים אל הגמלים — שהם היום ההון היחיד של הערבי יושב המדבר. אבל עכ"פ רואים, שישבו פה פעם אחת יהודים, ואפשר שמסחרם היה בגמלים.

הרי לפנינו שער היום הזה יש הר קול של מאורעות היסטוריים עתיקים (מימי חזקיהו) בין יושבי המדבר, ושהם מספרים על הדברים האלה בספורי היחס שלהם. מכאן אני מביא ראיה, שגם המאורעות ההיסטוריים שבספר דה"י שייכות לגוף רשימת היחס ומחבר הספר מצאן במקום שמצא את הרשימות ההן עצמן.

5. מעתה נוכל לדבר בפרטות על ההודעות ההיסטוריות שמנינו אותן למעלה. בנוגע ל(1) „משפחות סופרים" דברתי באריכות במאמרי בעתון: *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums* משנת 1926, מצד 410—416 והראיתי שם שמשפחות אלו היו מהערים תרצה, שָׁמַע (יהושע ט"ו, כ"ו), שוכה (שם פסוק מ"ח). והן היו מהקינים או הקנים (רד"ק). אביהן של המשפחות האלה היה חַמַּת ראש המקום בית רָקֵב = בית המרכבות (יהושע י"ט ה' דה"י א' ד' ל').

(2) משפחות סופרים אלו ישבו אצל יעבץ (ע' ד' ט') שהיה — כנראה — ראש הסופרים, ומושביו היה אילי קֶרֶת סָפֵר (יהושע ט"ו ט"ו; שופטים א' י"א) או — כפי השבטים — קרית סופר בנגב יהודה. — על התפשטות ידיעת הכתב בימי מלכי ישראל יש בידינו כמה וכמה הוכחות, וכבר הוכחנו למעלה את החרשים שבשומרון; ויש להוסיף עליהן כאלו שנמצאו בירושלים (17). עלינו להשוות עיר את „המחוקקים" שנזכרו ב„ברכת יעקב" אצל בני יהודה (בראשית מ"ט י') 18, וכאלה בשירת דבורה (שופטים ה' י"ד) בין בני מכיר וזבולון. — אם היו משפחות שלמות שעסקו בכתיבת שטרות וספרים — וכמו שהיו כאלה גם בזמן בית שני (19) — אין לתמה אם היה להם ראש, הוא יעבץ (מספר 2).

(3) על „משפחות בית עבודת הבוץ" אין לדעת דבר ברור; אמנם עלינו להעיר על דה"י א' ט"ו כ"ז; דה"י ב' ה' י"ב ששם נזכרו בנדי בוצ בבית המלך ובבית ה'.

(4) על „היוצרים" כלומר יוצרי חרש כבר דברו אחרים והראו בפרט עפ"י חקירותיו של Clermont-Ganneau שהיו מַעֲבָדוֹת לכלי חרש שִׁסְרו ע"י מלך יהודה ושם עשו את הכדים, שעל הידיות שלהם נמצאים חותמות כאלה: „למלך" ואצל המלה הזאת שמה של אחת הערים האלה: שוכה, חברן, זיף, ממשות. כפי דעת Albright היו ערים אלה ערי הפלכים בימי מלכי יהודה. אמנם היוצרים שלנו ישבו בעיר הַנְּדָה (יהושע ט"ו ל"ו) ובעיר ששמה „נָטָעִים" (אמנם אינה ידועה

(17) JPOS VI, 92.

(18) ע' מאמרו החשוב של ר' זאב יעבץ: תולדות ישראל א' 138 והלאה: ראשית עבודת הסופרים בישראל.

(19) ע' נספח ב' בסוף המאמר.

ממקום אחר (20). — על (5) דברנו כבר למעלה.

(ס' 4) א, ה' ד'—נמצא יחס זה: (1) [ראובן]

|
(2) יואל

|
שמע = (3) שמעיה

|
(4) נוג עוז

| |
(5) שמעי בלע

|
(6) מיכה

|
(7) ראיה

|
(8) בעל

|
(9) יעאל בארה (נשיא לראובני) זכריה

בפסוק ח' נמצא יחסו של יואל (2) באופן זה:

יואל

|
שמע

|
עוז

|
בלע

לפי דעתי, שמע זה הוא שמעי שלמעלה (5), ובכן יש להשלים את עץ-היחס שלמעלה, כמו שעשיתי שם. — על אדות בלע זה נאמר בספרנו: „הוא יושב בערער ועד נבו ובעל מעין; ולמזרח ישב עד לבוא מדברה למן הנהר פרת, כי מקניהם רבו בארץ גלעד“. אסיבן, היה איש זה אחד הנקדים הגדולים שבין בני ראובן אשר מקנה רב להם (במדבר ל"ב) והוא ובניו ורועיו הלכו להם מנחלתם גם לסביבות אחרות. דבר כזה אנו מוצאים להלן בפסוק ט"ו בנוגע לבני גר. „וישבו בגלעד בבשן ובבנותיה.

ובכל מגרשי שרון על תוצאותם" — כלומר כאשר יצאו עם עריהם מנחלת שבטם
שבעברי-הירדן עברו גם את הירדן ורעו במגרשי שרון אשר במערב הארץ.
על פי הרברים האלה אני מפרש כתבת אחת שבין חרשי שומרון והיא הכתבת
מספר 27.

בשת א' מחלק לאשא

אחמלך

בעלא בעלמעני

אין ספק שבעל מען (שבשורה 3) היא בעל מעון הירועה בעברי-הירדן,
והיא היא הנזכרת פה בדה"י א' ה' ח'. לפי דעתי בעלא שבכתבתנו הוא הוא
בַּלְע שברשימת דה"י, שעליו נאמר שישב בבעל מעון. אבל בתור בעל
מקנה נסע משם והתישב לזמן מה בארץ אפרים (21) בנחלת משפחת חֶלְקִי, ע"כ שלם
שם את המס המוטל עליו לפקיד ששמו אָשָׁא. — בנוגע לשוני השם בעלא=בלע—,
חושבני שעיקר השם בעל או בעלא היה, אבל משום שזה שמו של אֶלִיל הוא, שנו
אותו לפעמים ואמרו בלע — במקום בעל, אבל אחד מבני משפחתו נקרא באמת בעל
(פסוק ה'). אם מחברנו מביא פעם "בעל" ופעם "בלע", — הרי זו ראייה שאת שני היחסים
שאב משתי רשימות שונות.

אם כן הדבר שההודעה הזאת מקבלת הארה מכתבת אחת שנמצאת בשומרון
וא"כ בלי ספק היסטורית היא לגמרה, והיא מוסבת על זמן מלכי ישראל (וכנראה
במאה התשיעית או השמינית שלפני הסה"נ) — אז אין עוד מקום לפקפוקים גם בנוגע
לדברים שנמצאים בפסוק ו' שבארה היה נשיא לראובני בהגלות שבטו על ידי
תלגת פלאסר (22) מלך אשור. (השווה מלכים ב' ט"ז כ"ט: תגלת פלאסר הגלה אשורה
יושבי הערים והסביבות שנוכרו שם; אמנם עברי-הירדן לא נזכר שם אבל גלות עברי-
הירדן היתה בזמן מאוחר קצת).

(8) בתוך רשימות-יהושע נמצאות שתי הערות על מלחמות בני ראובן "בימי שאול
עם ההגריאים—ויפלו בידם וישבו באהליהם על כל פני מורח לגלעד" (י'); בני ראובן
גדי וחצי שבט מנשה" עשו "מלחמה עם ההגריאים ויטור ונפיש ונודב" (י"ט) (23) ...
"וישבו תחתיהם עד הגולה" (כ"ב) אין ספק ששני הענינים לדבר אחד נתכוונו אלמלא לא
היה יסוד מוצק לדבר זה, אז בטח לא היה המספר מזכיר דוקא את שמו של שאול, —
עכ"פ יש להשוות את ש"א י"ד מ"ז ששם יספר על מלחמות שאול במואב ובעמון—
א"כ בעברי-הירדן.

(21) גלעדנים בשומרון ע' מלכים ב' ט"ז כ"ה: עם המלך פקחיה בן מנחם היו חששים
איש מבני גלעדנים.

(22) שנוי שם זה בלי ספק לגנאי הוא במקום תגלת פלאסר.

(23) אגדה יפה על הענין ע' בביר על הפסוק: גר גדוד יגורנו.

(9) אין ביריני להביא פה ראייה מוחשית על אמתות ההודעה הזאת: אמנם עלינו להעיר על העובדה שהשם אֵין שארה נמצא רק במקום זה, א"כ איפה אי־אפשר שכותב הספר המציאו. — בנוגע לשם אֵין נראה לי, שקרוב לו השם אֵינֹות-תִּבְּוֹר (יהושע י"ט ל"ד); שם דומה לו נמצא גם על חרשי־שומרון; אודה; ופעם אַיִן (פראן 24) שהם כמו אֹונֶה, אֹונֶת (25). — כותב דה"י מצא את השם במקור שהיה לפניו והעתיקו, והוא עצמו אולי לא ידע איה מקומו. — על מלחמות בני אפרים עם אנשי נת אין ביריני מסורות אחרות (26), אבל בטח אין לתמוה על זה אם היו מלחמות קטנות כאלה בין שבטי ישראל ובין הפלשתים. את זמן המאורע לא כתב הספר, כי לא מצאו במקורו. וכבר שמענו למעלה, שיושבי המדבר בימינו אף אם הם מספרים על מאורעות היסטוריים, אינם מתחשבים עם זמן המעשה כלל.

(10) ח' ו' מודיע על בני אֶחָד (בן גרא, השוה פסוק ה'), שהוא הוא אֶחָד בן גרא השופט (שופטים ג' ט"ו). במקור הראשון היו נזכרים כל בניו שהיו "ראשי אבות ליושבי נָגֶע", אבל נשמטו משם או נשמש הכתב, עד שלא היה אפשר להעתיק את השמות וכתב הכותב רק את ההערה: "ויגלוס אל מְנַחֵת" (ראה גם את הפסוק הבא). במקום זה רוצה אני להעיר שאין כאן הכוונה על גלות יהודה לבבל, כי אם על גלות יושבי מקום אחד למקום אחר באותה המדינה, כי גם זו נקראת, גלות (27). את מְנַחֵת אנו מכירים גם מפרשה ב' פסוק נ"ב ונ"ד שבספרנו. שם ידבר על אנשי המקום מְנַחֵת ביהודה, ומי שהיה מאותו המקום נקרא מְנַחֵתִי. יושבי המקום הזה לא כלם משבט או ממשפחה אחת היו, כי חצים היו מבני שִׁבְלָה וחצים משִׁלְמָא. למקום זה גלו גם בני נָגֶע (בנימין 28). — המקום נזכר ב LXX ליהושע ט"ו נ"ט (בהוספה) וצורת השם *Mavoxa*. גם פה נוכל לאמר בבטחה שלמה, שלא המציא לו כותב הספר הודעה כזו שנוכרת בה עיר שלא נמצא זכרונה בכל התנ"ך.

על פי הרברים שלמעלה נוכל לקבוע את העיקרים האלה:

1. לפני כותב דה"י היו רשימות־שליחים עתיקות שהכניס לתוך ספרו באותה הצורה שמצאן במקורותיו.
2. רשימות אלו נערכו בזמן מלכי יהודה וישראל לאחד הצרכים האלה:

- (א) לצרך משרד המסים של המלך;
- (ב) לצרך ההשגחה על טהרת משפחות יהודה וישראל;

(24) JPOS V 39. (25) השוה בכתבות אלו: שת = שנת.

(26) האגדה בסנהדרין צ"ב ע"ב ידועה.

(27) השוה ש"ב ט"ו י"ט

(28) נראה שהיה זה בימי פלגש בגבעה.

ג) סתם, מפני שאבותינו התייחסו בחבה יתרה אל תולדות שבטיהם ומשפחותיהם ורצו להודיע את עניני היחס לבניהם אחריהם.
8). יחד עם רשימות היחס הובאו ברשימות העתיקות גם הודעות על מאורעות היסטוריים פעם בקביעת הזמן, פעם בלי זאת.

*

עוד הרבה שאלות ישנן אמנם בנוגע לחקירת פרקי היחס. על אלה נוכל לדבר ולקבע בהן מסמרות רק אחרי פירוש הרשימות עצמן, שיבא בע"ה בהודמנות אחרת.

נספחים

א. ספר יוחסין

בפסחים ס"ב ע"ב גרסין: "רבי שמלאי אתא לקמיה דר' יונתן (1) א"ל ניתני לי מר ספר יוחסין", ופרש"י: "מתניתא דדברי הימים": כלומר ברייתא שנשנית על דברי הימים. — ר' יונתן דחה את בקשת ר' שמלאי בדברים: "אין שוין ספר יוחסין (1a) לא ללודים ולא לנהרדעים וכל שכן דאת מנהרדעא ומותבך בלוד" (2). — אח"כ גרסין שם בסוף העמוד: אמר רמי בר רבי יודא אמר רב: מיום שננו ספר יוחסין תשש כחן של חכמים ובהה מאור עיניהם, אמר מר זוטרא בין "אצל", ל"אצל" טעינו ארבע מאה גמלא דדרשא.

מתוך המאמרים האלה יוצא, שהיה ביד התנאים וגם עוד ביד האמוראים הראשונים ברייתא על דבריהימים שקראה "ספר יוחסין". תוכן הברייתא היה מדרש של פרקי היחס שבס' דברי הימים על פי שיטת האגדה. דבר זה אנו לומדים מירוש' פסחים ה' ג' (ל"ב ע"א בסוף עמוד): "רבי שמלאי אתא נבי ר' יונתן, אמר ליה אלפן אנדה. — אמר ליה: מסורת בידי מאבותי שלא ללמד אנדה לא לבבלי ולא לדרומי שהן גסי רוח ומעטי תורה ואת נהרדעי ודר בדרומא". הספור הזה מוסב על אותו הענין שהבאנו מהבבלי ובכן קורא הירוש' את "ברייתא של ספר יוחסין" בשם "אנדה". בבבלי זאת חשובה היתה הברייתא הזאת, עד שרב הודה, שמיום שננו ספר יוחסין תשש כחן של חכמים וכו' וכוונת דבריו כפי פרש"י שלא היו יודעים להבין עוד דברי הספר בלי הברייתות האלה; ומר זוטרא מביא מיד ראיה לדבר, שהרי חבילות של "דרשות" נאמרו בבית המדרש על ענין אחד, וכנראה שלא עלתה בידם למצא את האמת! (3)

(1) כן צ"ל לא ר' יוחנן, ע' בכר: 60 I Agada der pal. Amoräer, הערה 4. וע' להלן את הירושלמי.

(1a) כך היא גר' רש"י.

(2) כן צריך לתקן עפ"י הירושלמי וע' אצל בכר שם 552.

(3) רש"י פ"י שהכוונה בדברי מר זוטרא על שני הפסוקים ח' ל"ח וש' מ"ד שבשניהם נמצא השם "אצל". אמנם לפי דעתי הכוונה על פסוק אחד והוא ח' ל"ח: ולא־אֶצֶל ששה בנים... כל אלה בני אֶצֶל — ומר זוטרא מודיע שדרשו בבהמדר' כמה וכמה מדרשים על התבול שבין אֶצֶל ובין אֶצֶל באותו הפסוק ולא מצאו טעם נכון לדבר. בש' מ"ג מ"ד נסצא שלש פעמים אֶצֶל, לא אֶצֶל);

שם דומה ל"ספר יוחסין" אני מוצאים בנוגע לדה"י בברייתא הידועה בבא בתרא ט"ו ע"א: "עזרא כתב ספרו ויחס של דברי הימים עד לו" (4) הרי לפנינו, שחלק אחד מדברי הימים נקרא בשם "יחס של דה"י". מובן שאלה הם הפרקים הראשונים שבספר, וחושבני שעל שם הפרקים הראשונים האלה: "יחס של דה"י" — קראו לפעמים את כל הספר בשם "ספר יוחסין". דבר זה אנו מוצאים גם אצל ספרי התורה: ספר שמות נקרא ביונית Exodus כלומר "יציאת מצרים" על שם פרשיות אחרות שבספר, אעפ"י שלא כלו עוסק ביציאת מצרים; כמובן נקרא ויקרא "תורת כהנים" אעפ"י שחלק גדול לכל ישראל נאמר, אבל בראש הספר יש "תורת כהנים"; כן גם בספר במדבר הנקרא "חומש הפקודים" אבל "הפקודים" נמצאים רק בתחלתו ובסופו.

גם על זה אין לתמה, שגם את הספר עצמו גם את הברייתא שנשנית עליו קראו בשם "ספר יוחסין" כי הרי אותו הדבר אנו מוצאים בנוגע לס' ויקרא: הספר והברייתא שניהם נקראים בשם "תורת כהנים".

הפירוש העתיק מומן הגאונים שהוצא לאור ע"י קירכהיים קורא את כל הספר בשם "ספר יוחסין", — אפשר שמחברו מצא את השם העתיק הזה בכתבי בעלי המסרת.

ב. "משפחות סופרים" בומן בית שני.

בירושלמי מגלה א' (ע"א סוף ע"ד) מובאה ברייתא זו: תני, ר' יוסי אימר: של בית חגירה כותבנים אומנים היו בירושלים — היו מוחקין צבאות, שכן הוא שם חול במקום אהל; ופקדו שרי צבאות בראש העם (דברים כ' ט'). — הברייתא מובאה גם במס' סופרים ד' א' (ובעל הברייתא שם ר' שמעון בן אלעזר) ושם הנוסחה: של בית אגודה, והמו"ל של מס' סופרים (ר' יואל קללך) שם את הנוסחה הזאת בסוגרים. אמנם לי נראה, שדיוקא היא הנכונה, רק יש לקרוא — כמו שנמצא באיזה דפוסים — של בית אגודה. המשפחה נקראת כן על שם מקומה — כמו שנמצא שמות משפחתיים באלה בומן בית שני. למשל "בית מקושש"; "בית צביים"; "בית עניבא"; "בית נקופא" (6) של "בית נמר" (6). את שם המקום בית אגודה אנו מכירים אמנם רק מתוך המפה המירבאית; בנחלת שבט שמעון — לדרום — מערב נקר נמצא במפה עיר קמנה

(4) פירשיו עד לו — עד שיוחס עצמו. ע' שם פ' אחר בתוספות. אמנם קשה, שהרי בדה"י לא נמצא יחסו של עזרא. — ע"כ נראה לי שכוונת הברייתא: עזרא כתב כל ס' דה"י עד סופו, אח"כ התחיל לכתוב את ס' עזרא (המתחיל בפסוקים האחרונים של דה"י) וכתב עד ז' א — ו' איכ ביחס של דה"י אין הכוונה רק על הפרשיות הראשונות שבספר, כי אם על הספר כולו — ויחר עם עזרא מא' ועד ז' פסוק ו'. ע' עוד הערת אפסוביצר בספר היובל לכבוד ר"א שוורץ (החלק הגרמני) צד 169 הערה 2. — ע' עוד שם 189 דברי פריינד.

(5) ע' "מאמרים שונים" של (מחקרים א"י ב') צד 6.

(6) ע' אם צד 43 סוף סי' 1.

ΒΗΘΑΓΓΙΔΕΑ⁷) אין ספק שזה בית אנידה, שאפשר שנקרא גם בית חגידה⁸). אמנם את מקומו המדויק של בית-אנידה לא אוכל לקבוע, אבל מעניין הדבר שמננג יהודה באה משפחה שלמה לירושלים והתישבה שם בתור „כותבנים אומנים“. את אומנתם הביאו בטח ממקום מולדתם. וכדי להעיר על העובדה, שלפי דה"י ב' נ"ה היו משפחות הסופרים (ע' למעלה) נ"כ מננג ארץ יהודה. מי יודע, אם אין איזה יחס בין המשפחות ההן ובין אנשי „בית אנידה“ שהיו בזמן הבית השני בירושלים?

⁷) השערות על השם הזה ע' בחוצ' המפה של Jacoby, Das geographische

Mosaik von Madaba צד 52.

⁸) כי א' במקום ח' נמצאת הרבה בשמות ארמיים, השווה למשל מ"ק ט"ז ע"ב

עייא = חייא = אחייא.

מנהגים קדמונים בארץ ישראל.

I.

המקונן מצייר במגילת איכה (ד' י"ג) את מצב המנהגים הרוחניים והמדיניים בארצו, ואמר שבחטאת הנביאים ובעוונות הכהנים נשפך דם הצדיקים בקרב ירושלים. הנביאים וגם הכהנים גורמים שהצדיקים נהרגים. מי הם הצדיקים? ומי הם ההורגים? זה לא נרמז בכתובים. לפי מסורה עתיקה חשבו כל קוראי הקינות כי הנביא מרמז על הריגת זכריה. בפסוק י"ד הוא אימר: "נעו עורים בחוצות ננאלו בדם, בלא יוכלו יגעו בלבושיהם". רש"י אחז דרכו של המתרגם באמרו, כי כשהיו העורים הולכים בשוק היו נעים ורגליהם נשמים בדם ההורגים שהיו הרשעים הורגים בתוכה. ננאלו בדם, נתלכלכו בדם. עד אשר לא יוכלו הקרובים אליהם ליגע בלבושיהם והיו קוראים אליהם סורו וכו'. לפי הרא"ב "ע מוסב הפסוק על הרשעים, כלומר הנביאים והכהנים, שהולכים כעורים בחוצות והיו משמאים את עצמם בעין שפיכת דמים. וכן הסכימו רוב האחרונים בפירוש הפסוק. אולם במדרש איכה א' נמצא פירוש אחר המביא מנהג קדום שהיה נהוג בא"י. ושם אנו שונים: הסומים שבהם אמרו: מי יראה לנו את המקום שהרגנו את זכריה (או הצדיקים) – שנלך ונחבקנו ונשקנו, החנרין שבהם מה היו אומרים? מי יראה לנו את הדם של זכריה שנלך ונפרכם בה? לקיים מה שנאמר: בלא יוכלו יגעו בלבושיהם". ע"כ.

האגדה מזכירה כאן אמונה עתיקה ומנהג קדמון, שלפי דעתה היתה ידועה גם למחבר הקינות. מנהג עתיק יומין היה שהסומים והחנרנים הלכו למקום ההורגים, והעבירו את דם הנהרגים על עיניהם או נגעו בלבושי הנרצחין, ועל ידי כן נתרפאו מהחלקיים שנוגעו בהם. פליניוס מזכיר בספרו הגדול על הטבע (ההתולדות) שהיו מנוגעים במכת אפילפסיה רחצו את עצמם בדם האתליתים שנפלו בתיאטרון או בקרקסאות. גם המצורעים היו מתרחצים בדם הילדים שנשחטו לצורך זה. הרעיון או המנהג הזה היה

(א) ד, י"ד. ועיין הוצ. מחרשיב ע"ה ע"א. ובפרט בחק' ע"ג.

יודע לבעלי האגדה והשתמשו בו באמרים שפרעה המלך מצורע היה והיה שוחט את הילדים לרחוץ בדמם ולהתרפאות מחליו (ג). ומדברי הימים אנו יודעים כי המלך קונסטנטין נזע בחולי הצרעת ונתרפא על ידי רחיצתו בדם הילדים שנשחטו מיד אחרי לידתם (ד) ומי יודע אם לא מעשה זה עצמו הוא שרחף לעיני הרוש לפני העם שהעביר את הקורות שאירעו בימיו לתקופת פרעה, ומה שנעשה במקומו או בארצו למעשה ארץ מצרים?—כי זה הדרך הדרשנים ודרכי בעלי האגדה. ועד היום קיימת האמונה הטפילה הזאת בין העמים. מספרים כי בבסינאה הרג איש אחד את בנו כדי שיוכלו בני ביתו, ס' סומים, לרחוץ את עיניהם בדם הנהרג ושיהיה לאל ידם לראות בעיניהם כשאר בני אדם (ה). האנגלי Towler, חוקר בדתי האלילים ובאמונות העתיקות של הרומיים, כותב בספרו (ו) כי בחגי הרומיים שנקראו Lupercalia היו הרצים מעבירים על מצחם דם הנהרג. באפריקא הדרומית משתמשים בדם ההרונים והנהנקין כדי למשוך את גופם בו. ועושים כך כדי להשיג על ידי זה חיים ארוכים וגם כדי להנצל מכישוף ומשרים ומרוחות רעות (קשות), וכדי לחדש כח חייהם (ז). המלכה המצרית שתתה את דם הארכיליסטים שנהרג על ידה, בודאי לסגולה (ח). כל החומר הנאסף מראה בדבר ברור שהאמונה חיה בקרב העמים כי דם הנהרגין גורם, הן על ידי העברה על העין או על שאר אברי הגוף, הן על ידי שתיה ורחיצה, חיים ארוכים או מעלה תעלה וארוכה לחולים ולמנונעים. בעל האגדה הבין איפוא את דברי המקינן בהתאם למנהג זה: העורים, הסומים נעו בחוצות ירושלים כדי לחבק ולנשק את דם הנהרגים ולרחוץ את עיניהם בדמם. גם החגרים רצו לפרכס בדמו של צדיק, והם עשו כן כדי להתרפאות ממכתם.

II

הנביא יחזקאל אומר כי „הנשים מבכות את התמו“ (ח' י"ד). בעל הערוך הפרסי, שלמה בן שמואל, מפרש הפסוק על פי מנהגי האיגרים והכתיים שאצלם הנשים העקרות מבקרות את ההיכלות שלהם ושוכבות שם כדי שתהיינה נפקדות (י).

(ג) שמות רבה א' ל"ד.

(ד) Birt, Spättrömische Characterbilder, 339; Sachs M. Beiträge I 43, (ה) Scheffelowitz, Stellvertretendes Huhnopfer 59.

(ו) F. S. Krauss. Slavische Volksforschungen 1908. 158, Schef-
telowitz I. c. 60.

The Religious Experience of the Romans 479 (ז)

S. Frazer, Golden Bough VI. 3. II. 223 (ח)

Roscoe. The Bagunda. 27. (ט)

Folklore X. 129. (י)

W. Bacher, Ein Hebr. Pers. Wörterbuch II f. עיין דב'.

שכיבה כזאת היתה ידועה גם להקדמונים. ונון שהתוכח עם ר' עקיבה מזכיר שידוע כמה מעשיות שהחולים הובאו או נכנסו לבית הע"ג שלהם בחלים ויצאו בריאים (לגמרי יא). סטראבו יודע מנהגם של היהודים בא"י ובחז"ל שהולכים לירושלים ושותים בבית המקדש כדי שיבא רוח אלהים או כח הנבואה עליהם (יג). לפי דברי בעלי האגדה „ותלך לדרוש את יי" שהלכה לבית מדרשם של שם ועבר להתפלל שם (יד). בימי הביניים (טו) היו האריסים שלקחו את שדות הכנסיה (טז) באריסות, מחוייבים לגדל ולהעמיד פרות לבנות במספר הדרוש להנשים העקרות הבאות להתפלל. כנראה היו מקריבים עוד קרבנות. ודומה לזה שחנה מתפללת במקדש בשילה. בסדר התפלה להנוצרים שהשתמשו בה מזכירים את מעשה חנה. וקוראים את זה הסדר *Missa pro sterilitate mulierum* (יז).

ר' מנשה סתהון, חכם וסופר וכן משפחה מיוחסת מארם צובה שכתב חיבור „בנסיה לשם שמים" (יח) כנגד האמונת הטפילות ודרכי האמורי שנהנו עוד בימיו — חיבור נחמד ויקר, המפיץ אור בהיר על ההשקפות והרעיונות השולטים עוד היום בעמנו בפרט בארצות הקדם — מזכיר כי גם בימיו היו העקרים והעקרות עושים כן, שנכנסו להיכל או לבתי כנסיות ועשו שם כל הלילה ואח"כ חשבו שסר החולי מעליהם. בענין זה עצמו, של רפוי חולים על ידי שכיבה בבית האלילים או ביקור ההיכלות הרחיבו הדיבור דורשי העמים והביאו ראיותיהם למאות על זה, כמו (O. Wenirech יח) E. Schmidt יט) ובפרט בספרו של Ludwig Denbner בלשון רומי (ז) שאסף כל החומר ששייך לזה הענין.

III

פעמים נמצא במזמורי תהלים הסגנון „עבדך בן אמתך (פ"ו, ט"ז וגם קט"ו, ט"ז)

בראשונה: תנה עוז לעבדך

(א) עיין ע"ג נ"ה ע"א, בכר אנהית א' רצ"ד, ג' וגם ביכלר, במכה"ע האמריקני י"ז, תרפ"ו ע"ה הערה רמ"ז.

(ב) עיין Reinach. Textes. 99. 100. I.

(ג) ב"ר ס"ג, ד'.

(ד) Folklore X. 355.

(ה) במקום אחד באנגליא שנקרא Bury St. Edmonds.

(ז) עיין A. Franz. Die Kirchlichen Benediktionen des Mittelalters. II. 1908. 185.

(י) ירושלים תרל"ב. עם הסכמות חכמי ירושלים וחכמי ארצות הקדם.

(יח) Antike Heilungswunder. Giessen 1909. 52. 74. 77p.

(יט) Kultübertragungen Giessen 1910 44. 71.

(ז) De incubatione. Giessen.

והושיעה לבן אמתך

אני עבדך בן אמתך

ובשניה:

פתחת למוסרי.

יש מן המפרשים חושבים שהפייטן או המשורר רוצה להזכיר את חסידות אמו (רעליזש), אחרים מדברים מכפילת הלשון (ריטמוגרפוא, באעטהגן). באמת אין הצדק לא עם זה ולא עם זה, אלא רעיון עתיק יומין נשאר לנו כאן שהיה ידוע להמשורר בתור השקפה דתית. בכל ההשבעות והקמיעות שנשארו לנו מימים קדמונים מצינו חוק ולא יעבור: כשאדם מזכיר שמו או כשאחרים מזכירים את שמו משתמשים בשם אמו ולא בשמו של אביו והמשפט הזה נודע בשם "mater certa" אצל כל החוקרים והדרושים במקצוע הזה (א). וגם היהודים ידעו זאת כמו שאומר אביו משמיה דאמא "כל מנינא בשמא דאימא" (ב). כל ההשבעות שנוכרו בתלמודים ובמדרשים מביאים בלי חילוק פלוני בר פלוני תא (ג). גם בתפלות שהסירו כל חבלי הכישוף והאמונות החשיכות מאלהן נמצאו עד היום פלוני בר פלונית: מזכירים את שם האב, ולא את שם האב. וזה המנהג היה שגור גם בפי המשורר, על כן אמר: אני עבדך בן אמתך, ולא בן עבדך.

IV.

לפני כמה חדשים הראה לי ידידי הנכיר הנעלה כה"ר דוד סלימין ששון נ"י ספר קטן, ושמו "מעשה נורא", נדפס בירושלים תרס"ד. גם הראה לי העתקה ערבית ממעשה זה שיצא לאור בקיבוץ מעשיות וספורים בתוכם בשם מעשים ונסים. שבת בר רחמים מורחי הוציא לאור את הספר והוא מעיד על עצמו שהוא מקיים את אמיתת הספור. המעשה מסופר באריכות בכ"ה עמודים ומכיל לא פחות מח"י חתימות של אנשי צורה ובעלי שם. האנשים שהתמו את שמם על הספורים, וגם הנשים והאנשים שנוכרו בנף המעשה המה בני בבל, ארם צובה תימן ומערב שהתישבו בירושלים, המעשה בעצמו נעשה בירושלים. עלינו לחקור על המעשה עצמו ואין לנו עסק עם האנשים, והזמן והמקום. האחרון מענין אותנו מצד

(א) R. Steun. Incantamenta magica in Flerkeisens Jahr-bücher, Supplementband XIX. 474. R. Wünsch. Seth. Verfluchungs tafeln 64. Antike fluchtafeln. Bonn 1907. 9. 22. 25.

(ב) ב. שבת ס"ו ע"ב. ועיין ל, בלוי, צויבערוועזען, ע"ה וייסמאן ביבעלשטודיען ל"ה.

הע' ב'.

(ג) ב גיטין ס"ט ע"ב, יומא פ"ד ע"א, ועיין משיכ אצל גרונוואלד, — Jahrbuch für

jüd. Volkskunde I 296,

ההשקפות הדתיות ששלטו בו, שע"י כן נוכל לפרש כמה רעיונות ודעות פרימיטיביים וגם נשגבים, שהם לכאורה מזוירים, בשדה התלמוד והמדרש.

בראשונה יש ללמוד כי בירושלים של תחילת המאה הזאת, מאה העשרים למספר הנונים, היו מאמינים ברוחות ובשרים כמו שהחזיקו באמונה הזאת במאה הראשונה למספרם, וגם יש להעיר כי היום, כמו בזמנים הקדמונים, הבריהו את הרוחות בכלי זין ועל ידי מעשיות, בשיתוף השקפות ודברים, שהשתמשו בהם הקדמונים בזמן היותר עתיק. בספרותנו נמצאו מעשיות כאלו. רשימתי שארשום לפני הקוראים בודאי אינה שלמה, ארמזו וארשום אותם כפי שידי מגעת.

(א) במדרש תהלים הוצ. מהרש"ב ע' 176, מזמור כ'. ומעשה שהיה ברוח שהיה עומד על המעין ופעם אחת עבר אבא יוסי בן דוסאי על אותו המעין באת אליו הרוח וא"ל רבי הרי אני כאן כמה ימים ולא הווקה בריה בשבילי, ועכשיו בכל יום ויום מריב עמי רוח אחד, ורוצה לטרדני מן המקום הזה, והוא רע ומר מאוד וכו'. אבא יוסי בן דוסאי ותלמידיו באו לפי עצת הרוח הראשון בצהרים במקלותיהם והבו אותו סביבות המעין וראו כמין טיפת דם על המעין שהדגה (עיין גם תנחומא קדושים ט. ויקר' כ"ד, נ' ובילקוט תהלים תר"פ).

(ב) בפרקי דר"א פ' י"ג משל לאדם שיש בו רוח רעה וכל המעשים שהוא עושה מרעתו הוא עושה כל הדברים שהוא מדבר מרעתו הוא מדבר.

(ג) מעשה רשב"י ובר תמליון, מעילה ט"ז ע"א; איכה וטא עה; בית המדרש ו' קכ"ח.

(ד) מעשה רוח של ניקולסבורג שנדפס בזרע קודש, פיורדא תצ"ו בטרנום אשכנזי אמ"ד, שני. כלשון הולנדית. niedich Ragstatt de We'le עיין וואלף, ביכל העב. נ' תתקמ"ו. נוצרי אחר Rod. Mart. Meelfuhrer ראה את מכירת הרוח, משה בר מנחם מפראג, בניעססן, עיין וואלף שם ב' 1363.

(ה) רוח חיים גם כן מעשה רוח בני"ש, מירביא, נדפס בכרין תקמ"ה.

(ו) מעשה הרוח בנוריצאה, כת"י ברסלוי, בה"מ לרבנים סי' מ'.

(ז) מעשה הרוח בטבריא (יסוד מערכי ח' ע"ב).

(ח) מעשה הרוח בצפת (נ"כ שם ב' ע"ב).

(ט) מעשה הרוח של אסתר בת ר' יהודה ממצר. כ"ו תמוז תכ"ו, כת"י פאריו 1372 f. 123B—124B, ועיין "ריוו" הצרפתית ל"ו, קל"ד.

(י) מעשה הרוח בפראג על ידי ר' אברהם בן אש, כת"י אכספורד 319 f. 908B.

(יא) ספר המעשיות בל"א סי' קנ"ב,

ה"מעשה נורא" בודאי הוא הכי מאוחר בין המעשיות הללו. איחור המעשה בעינינו אינו חסרון ונרעון, אלא יתרון. תוכן המעשה: חכם אחד מן המערב, שחי בירושלים, הכיר שאשה אחת, ששאלה ברופאים ולא יכלו לרפאותה, רוח שולט בה

הוא כותב איזה שמות, ונטל עשבים ומעלה עשן הקטרת של העשבים באפה, ומיד מתחיל הרוח שחי בקרבה לדבר. בתחלת המעשה נפגשנו כבר בהשקפה הכי עתיקה שהיתה רווחת קדם חורבן הבית בא"י. מחבר ספר טוביה ידע את המעשה, הוא לוקח על פי דיבורו של המלאך נחלת מן הקטרת, ושם עליה לב וכבד של דג, ומעשן. ובשהשר או הרוח מריח את ריח העשן מיד הוא בורח (טוביה ח' ב' ג'). אע"פ שכאן משתמש מטעם שאינו ידוע בחלקי הדג, אולם המעשה וההשקפה היא היא, כלומר שהעשן מברית את השרים. וגם רבן יוחנן בן זכאי ידע זאת. הוא מפרש להגוי ששואלו אודות מעשה פרה אדומה ואומר: מביאין עקרין, שורפין אותם ומעשנין כדי להברית את הרוחות (פסיקתא דר"ב מ' ע"ב וש"מ). אע"פ שרבי יוחנן בן זכאי לא האמין באמונה טפילה זאת, מ"מ ידע את המנהג שנהגו בו בני ארצו, יהודים ואמוריים. בירושלים של רבן יוחנן בן זכאי חיו אנשים שהבריתו את הרוחות המזיקין והשרים על ידי עישון, ועשו מעשים כמו שעשו החכמים מארצות המזרח בימינו. ההבדל הוא שבימי רבינו האמינו הגוים בדברים אלה, ובימינו גם היהודים. אולם אין לבחש כי גם בני עמנו החזיקו באמונות ודעות כאלה. אם לא בן למה תיקנו במשנה תקנות מפני הרוחות? למשל משנה שבת ב' ה' שפטור מי שמכבה את הנר מפני רוח רעה? וכן במשנה עירובין ד' א' אמרו לא יטיל אדם עם שיירא וגו'. אפילו מתירא מפני גוים מפני ליסטיין ומפני רוח רעה, אם לא היו יראים מפני רוחות? אין כאן המקום לסדר את כל החומר שאספנו בענין זה, ואין שום צל של ספק שהקדמונים בזמן המשנה יראו מפני רוחות ושרים! יש לנו עוד הבילה של ראיות כי העישון מועיל. ונחשב לכטלה יקרה. יש לנו אנדה עתיקה שיעקב אבינו צוה שלא יקברוהו במצרים מפני טעם זה: מתירא היה מאד שאם יהיה מקום קבורתו במצרים, יבואו המצרים ויעשנו שם (ד). כאן טמון וסתים מנהג עתיק וזמין. בזמן מנפה, בזמן של חולי, של צער ושל צרה הלכו לקברות האבות והצדיקים לשפוך שם תחינתם וריתתם, בתעניות ציבור הלכו להקברים להתפלל (ז). גם הגוים הולכים בימים ידועים וקבועים לבתי הקברות משום זה, בפרט אצל הקתולים (ח). וכבר הרים הקיסר יוליאן את קולו כנגד מאמיני יש"ו שעושים מעשים כאלו (י). הוא ראה בזה מעשה שטות ודבר מנוגה מאיד. אולם גם הרומיים ידעו את המנהג. הקיסר מרק אורליוס בקר את קבר רבו ביום המיתה שלו, והקריב קרבנות וזרק פרחים עליו. וריקת פירות ומאכלות על הקברות, וגם שפיכת משקין עליהן נזכר כבר בספר

(ד) עיין תקצט שהו"ל המנות דר. תיאודור בפעסט שריפוט של הר"ר גוטמן ע' קס"ה.

(ה) למשל ב' תענית ט"ז ע"א, ירש. תענית ס"ב ע"א.

(ז) עיין Sarton, Sitte und Brauch III 260.

(ח) עיין Byz. Zeitschrift III, 141 — 142.

טוביהמה). מחברו של טוביה שאב ידיעתו עד מנהג זה מספרו של אחיקר החכם הקדמין(ט). ר' נתן הבבלי מביא את המנהג (סנהדרין מ"ח ע"א). ולבסוף נזכיר מפרש אחר על התורה שמביא בשם מנהג א"י שנהגו לאכול על הקברות(ל). המנהג לבקר את קברות המתים כדי לבקש מחילה נהוג אצל העמים הפרימיטיביים(לא). אולם גם בזמן התנאים והאמוראים אצלנו(לב) מבקרים את הקברות גם כדי לחפש אחרי הננכים ולברר דברי בעלי דינים(לג). המכשף עושה מעשיו ומכשף על הקברות(לד). כל אלו הענינים מבררים את יראתו של יעקב שהמצריים יבואו על קברו ויעשו דברים מכוערים כאלו ויעשנו שם. בעל האגדה שדרש כך, היה יודע נימוסי האומות שבימיו ונתן להם מקום בדרשותיו. וזכר הרעיון שע"י העשן יש להברית את השדים מצוי ורגיל בתלמוד ובמדרש. ר' יהודה בר סימן אומר: „בית שיש בו נחשים מביאים קרן של א"ל ומעשנין את הבית בתוכו ומיד הנחש בורח"(לה). השדים שנורמים חולי בורחים מפני העשן(לו). בסגולות ובהשבעות השתמשו בעשן(לז). הקראי דניאל בר משה קומסי מתאונן על בני דורו היהודים שמעשנין בבתי כנסיות(ח). הדבר מפורסם שאצל עמים שונים משתמשים בעשן בכשוף, נרמזו כאן רק בקיצור על דברי Pradel בספרו Griech. u. sud ital. Gebete ע' ק"ז והלאה Ploss-Renz בספרים Das Kind ע' ה' chienitz בספרו על היפסליט ב. 32. p. 39. Texte und Untersuchungen שמעיר על מנהג בני הדור לפי Oldenburg בספרו 3. 21, Budha, וגם שפוטלוביטין מספר לנו שהפרסים מעשנין אהל או ביה שמת בו מת, וחושכים שכל האוכלים והבגדים וכלים

(נה) ד', ז' עיין 20 p Rosenmann, Studien zum Buche Tobit

(נט) עיין הוצ. נעוירורק פ' ב' ע' ט"ו.

(ל) עיין דברי רש"י שכטר ב Semitic Studies ברלין, תרגו ע' תצ"ב.

(לא) עיין Zdsfvk. X. 140.

(לב) ב. חגיגה ט"ו ע"ב, מכות ה' ע"ב, יומא פ"ז ע"ב במעשה של יהודה בן טבאי ועוד. עיין גם גרינבוים, נייע ביישראגע צור סעמיטישען זאגענקונדע ע' קפ"ו וגם סכה"ע הצרפתי וג"י רל"ד

(לג) עיין 117 אגוסטין באגרתו ע"ה Zdsfvk. X 1391

(לד) אבט, אפולעיוס ע' קצ"ד.

(לה) מדרש תהלים בוכר ע' 187, ועיין משיכ בכיישראגע שלי בואהרבוך י"ל דר גרונולד, ח"א רצ"ט.

(לי) עיין גושין ס"ט ע"א, סנהדרין ס"ב ע א וע"ב, יומא פ"ד ע"א.

(לז) עיין חרבא דמשה של גאספג"ר ע' XIII, וגם הסגולה המיוחדת לר' עזריה במאגאזין

חלק י', ס"ו.

(לח) עיין מבח"ע האמרקני י"ב, רס"ה ודברי תולדות ר' סעדיה גאון שנו"ל בחיבור המיוחד לזכרונם של המנוח דר. פוזננסקי, [ועי' בהל' רי"ץ גיאזא I עמ' קי"ז: ונשאל מרבנו הא"י נהגנו במקומנו יום טוב האחרון של חג מקלסין ספר תורה ומביאין סוגמראות

שהיו שם, הם בחזקת טומאה, וע"י העשון מרחיקים את הרוחות והשרים ששלטו שם^{לז}. יש להעיר כי גם השומרונים והסבעים מעשנים גם את המקום שדרכו שם אנשים טמאים או אשה יולדת^מ. אולי מסכה זאת אמרו בתלמוד שהכותים הם עובדי אש?^{מא}. שנית יש להעיר על המעשה שהרוח נכנס באשה בבית הכסא, שברחה שמה מפני שכנתה. הרעיון מיוסד על דברי ר' תנחום בר חנילאי שאמר מי שהוא צנוע בבית הכסא ניצל מנחשים ועקרבים ורוחות^{מב}. מכמה מקומות בש"ס ובמדרש נראה כדבר ברור שמי שלא נזהר בבהכס"א או בקינות עלול הוא שיכנסו בו רוחות^{מג}. שלישית ראוי לשום לב על דבר זה שהרוח מקפיד שלא להזכיר את שמו האמיתי. הוא מזכיר שם שברה מלבדו. ורק אחרי כמה טרחות עלתה בידם להזכיר את שמו ואת שם אמו. כמה חכמים עסקו בענין זה והראו את החשיבות שהיו מיחסים לידיעת השם בכישוף^{מד}. דיטריך אומר: רק השם האמיתי יש לו מקום בכישוף, ידיעתו נותנת כח להמכשף לעשות טוב או רע לנשוא^{מה}. על כן קראו האבות לבניהם ובנותיהם בשני שמות, השם הא' מכוסה באופל ואינו ידוע לכל, והשני ידוע, כדי לערוב את השרים. ועל ידי זה יש לנו לפרש מאמר אחד במדרש אבכיר שהבנתו סתומה בלי זה. המדרש אומר: למה אמר הכתוב "וילד למך בן" ולא אמר כמו בשאר פסוקים, "וילד נח"? למדנו מזה, אומר הדרשן, כי מתושלת היה חכם גדול והזהיר את אביו של נח שלא לפרסם את שם בניו. בני דורו היו מכשפים, והיו יכולים להמית את נח, אם היו יודעים את שמו בבירור. על כן היו לו לנח ב' שמות, מתושלת קראו נח, ואביו מנחם^{מז}. בעל האגדה כמו החכם המערבי היו בקיאים במעשים כאלו וידעו שבכישוף ובהברחת הרוחות נחוצה ידיעת השם. ומסכה זו חושבים עד היום ששינוי השם מציל מחולי וממות בשעת הסכנה או בצער^{מז}.

לכית הכנסת ומעשני לפני ספר התורה וכו', אבל אין לזה כל ענין עם רוחות ושרים והיו עושין כך לריח טוב ולכבוד התורה]

לז) עיין Die altpersische Religion u. das Jdtm. Giessen 1920. 32.

מ) עיין Leopold Wreschner. Samaritanische Traditionen. Halle 1891 XVI.

מא) תענית ה' ע"ב.

מב) עיין ברכות ס"ב ע"א, וגם קלוי בספרו Zaubrerwesen II.

מג) עיין בפרש שבת פ"א ע"ב, פ"ב ע"א וגם בחולין וש"ע.

מד) עיין בפרש B. Jacob. Zum Namen Gottes Zg. 1903. 78, 91, 93.

מה) Mutter Erde 1903. 34.

מז) ילקוט תורה ס"ז ס"ב, וגם מדרש אבנר של, בהרצור ח"א.

מז) עיין על זה כבר דברי ר' אחא בפסיקתא הוצ. בובר, קצ"א ע"א, קהלת רבה ח' ב' תענית

ס"ב ע"א, שפסלוביץ, Das Schlingen u Netzmotiv 22 f. Andree, Zur Volkskunde der

Juden. 1881, Abl, Apulepis 97. C. Meyer, Aberglaube. 229. ZdvfVk. 19, 203,

22, 229; Samter in Globus, 69, 224, Geburt, Hochzeit u. Tod. 1911, 106.

רביעית אנו לומדים שהרוח בא מארץ תימן, נהרג במדבר ולא מצא מקום קבורה, הרוח מצא כשבע שנים מקום בתוך כלב אחד, וכשניצל מגוף הכלב התגלגל לירושלים למקום קברו של שמעון הצדיק. אולם גם שם לא מצא מנוח ודרר בבית הכסא. כפי האמונה בעמנו חיי הנפש אינם ננמרים במיתת הגוף, גוף ונפש אינם נפרדים על ידי הקבורה. הנפש או הנשמה פורחת באויר כעוף, והגוף מוטל כאבן דומם בקבר. מהנשמות נוצרו הרוחות. הנשמות והרוחות שיכולות לתזור להגוף אינן מוזיקות לשום בריה. אולם אם הגוף לא בא לידי קבורה או הנשמה טסה באויר ומזיקה. הנשמות הטסות באויר נכנסות לבעלי חיים ואינם חיות, כמו הרוח כאן שנכנס בראשונה בכלב, ואח"כ באשה. הכלבים הולכים עם מלאך המות, ע"כ הרוחות משתמשות בהן, ו' שנים היה הרוח בכלב.

המספר לא בא לכאן דרך מקרה. האגדה יודעת מרוחות שהן מהלכות ורצות בארץ כמו במעשה דר' יוחנן בן זכאי (עין סדר אליהו זוטא, הוצ. מהרמא"ש י"ב והלאה) שפגע ברוח מקושש עצים כדי להסיק אש בניהם, או במעשה של ר' עקיבא (מס' בלה פ"ב וש"מ) בילמדנו עיין חיבור על הזכויות בלשון אנגלית ע' קנ"י. הרוח רץ כמו סוס. בויכוחן של אנטונינינוס ורבי מתיכאים על האמונה הזאת בדרך הפלסופים הסטואיקים (ב' סנהדרין צ"א ע"ב וש"מ). הרוחות מספרות זו עם זו ומגידות העתיד (ברכות פ"א). מכל זה נראה כי בזמנים הקדמונים חיתה האמונה ברוחות והשתדלו להבריחם בכוחות ובמעשים כמו בזמנינו, בעמינו ואצל העמים.

V

המנהג לתלוש עשבים כשיוצאין מבית הקברות נזכר אצל כמה פוסקים וידוע ומורגל אצל המוני העם. הראשון שמוכר הדבר, לפי ידיעתי, הוא הפרדס לרש"י מפי הרב רבינו קלונימוס (קושטא מ"ט ע"ג, והוצאת עהרנרייך ע' רס"ה). ושם איתא: לוקחין עפר ועמו עשב ומשליכים אחרי גוים, ושעמו של דבר כדי להפסיק בין המיתה, והעשב שלוקחין מן העפר כמה דאמר ויציצו מעיר כעשב הארץ (תהלים ע"ב, ט"ז) דהאי קרא בתחיית המתים מדבר (ובלשון כזה הובא גם כמעשי הגאונים ע' נ"א, ובשבלי הלקט ה' שמחות סי' י"ד ובמחז"ק, רמ"ז מה). ר' אהרן הכהן הירחי אומר שתולשין עשבים בצרור וזורקין על ראשיהם ואח"כ רוחצין את ידיהם (ארחות חיים ח"ב הוצאת שלעזינגער ע' 676). ההבדל בין הפרדס ובין האו"ח הוא שבזמנו

מה) עיין גם בראב"ן סי' י"א שנשאל על טעם המנהג גידעמאן ערציעהונגסוועזען צרפת ואשכנז. וזיען. תר"ם ע' רי"א. הערה ב', אסופות כת"י צ"ח ע"ג. גידמן משער, כי המנהג נשתרש במאה הי"ב למספרם.

של רש"י עשו כן אחר סיום הקדוש, ובזמנו של ר"א הכהן כשיוצאין מבית הקברות אולם חד שיעורא הוא. (עיין גם בכל בו הל. אבל, ש"ע יו"ד שע"ו ד', הש"ך מוזכר המנהג בשם הרמב"ן בתורת האדם שלו ועיין מקור' המנהגים ע' 134). המנהג נתן פתחון פה לכומרים לעמוד נגד חכמי ישראל ולשאול אותם: "ראיתי שבשחזורים מבית הקברות עוקרים עשבים ועפר וזרקין על ראשם ואומרים כי זה להברית מלאך המות, וכפי הטבע מה התייחסות לזה עם זה? והחכם השיב על זה: שנהגו לעקור עשבים, ובקצת מקומות להרים העפר הלא הוא לנחם אבלים, ועוד טעם לעורר הלבבות ולשבר נאות האדם וכו' (עיין שבט יהודה הוצ. וויענער ע' פ"ב — פ"ג). במנהגים הללו תלויות כמה וכמה השקפות שעלינו לברר בזה כדי להגיע למקורם ולעצם ענינם. בראשונה יש להעיר, כי המנהג מוקדם להמאה ה"ב, לא כמו שחשב נידעמאן, כי כבר בס' איוב נמצא מנהג אבל, ששלשת רעי איוב "זרקו עפר על ראשיהם השמימה" (ב' י"ב, כלומר שזרקו עפר למעלה מראשיהם, עיין רש"י ומעין ננים על הפסוק). האמונה נתפשטה אצל העמים הקדמונים שעל ידי העשבים יכולים לשבור את כח השדים והרוחות. בפרט החכם Rohde בספרו 4 I 219 Psyche אסף חומר רב על ההשקפה הזאת. הוהדע מפרש את מנהג היוונים וגם שאר העמים שנותנים עשבים תחת המתים מפני השדים והרוחות (a). בספורים עתיקים אנו קוראים שיש עשבים שעל ידיהם יכולים אנו להתוות את המתים. גם בספרותנו המדרשית והתלמודית מצינו ידיעות ורעיונות כאלו. בזה נפרש את המעשה שסיפר ר' פנחס בשם ר' חנין דציפורין (c) מעשה היה באיש אחד שהיה עומד לקצור בבקעה אחת ששמה בי טרפא (א) ראה עשב א' ולקח אותו ועשה ממנה עטרה לראשו (b), בא שמה נחש והכה האיש את הנחש והמיתו. איש אחד (c) בא והסתכל בנחש ואמר תמה אני מי קטל, הרגת את הנחש? אמר הקוצר אני הרגתי את הנחש. האיש השני תלה את עינו וראה את העשב על ראש הקוצר, אמר: אמת הוא שאתה הרגת את הנחש? והשיב הקוצר: הן. א"ל השני: יכול אתה להסיר את העשב מן ראשך? א"ל הן. וביון שהסיר את העטרה

(a) Ebd. Vereins für Volkskunde 24, 6 ff Gruppe Griechische
 Mythologie und Religions Geschichte 708. Geigers Jüd. Zeitschrift VI. 238
 (b) ב"ר, ר' ח', ויקר' ר"ב, א' קהלת רבה ח' ח. מדרש זוטא 104, תנחומא ב' חקת
 א', במדבר רבה י"ח, כ"ב.

(א) יש כאן כמה שינויים ויקר': בית שופר, קהלת ר' בית שופר. ויקר' בית שופר.
 (ב) המנהג שהקוצר מעצר את ראשו בעטרה צ"ע ודרישה. וגם צ"ע במעשה דר'
 ירמיה דשבשבתא שנטל עטרה של זית וקשרה בראשו, וקללו שמואל ומת. במ' קהלת רבה י' ז',
 מה הוא העון בזה? בודאי שידע הקוצר שהעשב סגולה כנגד הנחשים.
 (c) לפי הגי' בויר' ובמ' קהלת היה חבר. ובודאי אדם רשע היה שהמית את הקוצר.

מיד אמר לו השני להקצצר לנגוע במטה שבירו את הנחש, והוא עשה כן והנחש המית את האיש בנשירת אברים (ג). זאת לראיה כי בני ארץ ישראל כמו היוונים חשבו שיש עשב שמנין נגד הנחשים.

ויש לנו מעשיות שמוכיחות כי על ידי העשבים יש להחיות את המתים. בהרומאן היוני תנורים הכותבים והסופרים על ענין זה. אין לך ספור וספור שאין בו תחיית המתים על ידי איזה עשב (ה). השפעה זאת נמצאת בס' א"ב דבן סירא שנמצא שם: „והביא עשב בפיו ושמו על בנו והחיהו והלכו שניהם ביחד“, וגם: „והמתין שם עד שתי שעות עד שראה את הצפור החיה שבאת במהרה והעשב בפיה ושמה על הצפור המתה וחיתה אותה ופרחו שתיהן וכו' (ו). וביותר יש לנו ללמוד זאת מהעמים הפרימיטיביים מה שחשבו בענין המנהג הזה (ז). הנשים שהולכות או עובדות אצל הקברות, הן תולשות עשבים וזורקות אותם על הקברות או נוטלות עצים ואבנים וזורקות אותם על הקברות, כדי למנוע הרוחות מלעלות מקבריהם ומהכנס בהן (ח). וגם אצלינו נשתרש המנהג להניח אבנים או עצים או עשבים על הקברות. המון העם קבלו את המנהג מהגויים שבסביבותיהם כדי להכריח את השדים, וכרוב הימים חשבו שזהו חיוב הקברות והמתים. ועוד יש להטעים מה שזורקים את העשבים עם העפר לאחוריהם על פי דברי פליניוס (ט) שמוכר שראה פילים שהיו זורקים בכאב שלהם עשבים שנתלשו על ידם אחרי גומם כלפי מעלה, והעם ראו בזה שהחיות מבקשות מן האדמה להתפלל בעדם לרפואה שלהם. גם אצל בני עמנו היו זורקין כלים על המתים כידוע מכמה מקומות בתלמודים ומדרשים (י).

(ד) מיתה כזאת על ידי נשירת אברים נזכרה כמה וכמה פעמים באגדה. למשל ברברי רשבי במדרש קהלת רבה ט' י"ב. שהמרגלים מתו בנשילת אברים, במדרש ב"ר ס' ג' יפתח מת בנשילת אברים, בכ"ט שהיה חולך היה אבר נישול ממנו והיו קוברים אותו שם. עיין גם ויקר ל"ג ד'.

(ה) עיין על זה בפרט ספרו של Rohde על Der griechische Roman נכמה מקומות, בפרט ע' 396, וגם גרופפס בספרו שזכרתי ע' תשיר.

(ו) עיין שם כל המעשה, וגם בס' המעשיות וב REJ. 33, 253

(ז) עיין Roscoe, Manners and Customs of the Bagoda I. A. S. 32 עיין 1902. 30, Frazer, J. Totemism and Exogamy 1910, 510

(ח) זה היה על פרשת דרכים ששם מקום הרוחות והשדים כידוע גם מספרות התנאים והאמוראים.

Nat. hist VIII. I (ט)

(י) עיין ב. סנהדרין ס"ח ע"א.

וכוח דתי בארץ ישראל באחרית ימיהם של הביצנטיים.

(לתולדות היהודים בא"י בתקופת ביצנטי)

החכם הגרמני N. Bonwetsch פרסם בשנת 1910 ספר וכותי אחד ביונית בשם „תורתו של יעקב אשר התנצר זה עכשיו“⁽¹⁾. הספר כולל וכות בין המשומד יעקב ובין יום טום, שהיה אחד מקרוביו; ערכו של ספר זה הוא לא בוכות הדתי הכלול בו, אלא בקורותיהם שזכרו בו דרך אנכי, והם רבים. מן הזמן שקדם לוכוח נזכר, למשל, שבאותה המדינה, אשר מרדו היהודים בבוצנטי בימי מלכותו של הירקליוס⁽²⁾, הרעו היהודים והצרו לנוצרים לא רק בסביבות צור, כשמועה אשר הגיעה עדינו עד עכשיו, אלא עשו כזאת גם בסביבות פטלמייס (היא עכו, IV 18—4, p. 69, 7), אשר היהודים הרעו בנוצרים אשר בתיבה הרג רב, ואחרים נאנסו ל„התיהר“, כלומר להמול את ערלתם; ועוד זאת עשו, שבמצאם כתבייד באותו הגליל, וביתור כ"י היוצאים מתחת ידו של ההנמן (bishop) אנטיוכס מעיר פטלמייס, קרעו או שרדו אותם (2, 82—81, p. 12, V); ובראותם שאיש יהודי אחד, יצחק שמו, הן ולא ורפיא בידיה, בדבר אמונתו, הרגוהו בלי משים וחפו על מעשי הרציהה (V, 7 p. 70, 5, 7). כמוכן, יסופר הכל למען הודיע ברבים את רשעתם של היהודים. הוכוח עצמו חל בשנת 634 למספרם בערך, כי לפי מה שיוספר בחבור (V, 20)

Doctrina Jacobi nuper baptizati, Abhandlungen der K. Gesellschaft (1 der Wissenschaften zu Göttingen, phil.-hist. Klasse, N. F. Band XII №3 Berlin 1910. החבור יכיל XVIII דפים של מבוא ו96 דפים של המקור בתכנית⁴⁰. בהביאי מקומות ממנו אני מציין על פרק ומאמר, נוסף עליהם הדף והשורה. אל פרסום החבור מוסב מאמר אחד גדול של P. Maas בהעתון Byz. Zeitschrift כרך ג' דף 573—574; גם בו השתמשתי במאמרי הוזה. המקור היוני (שם החבור Διδα καλῶς Ἰακώβου νεαβαπτίστου) נמצא בשני כתבייד, ובתרגום סלאווי עתיק, ואחרי זמן נודע שיש גם תרגום כושי.⁽²⁾ עיין בחבורי Studien zur byz. jüd. Geschichte ווינא 1914, דף 29 (בקצור אציין על הספר הוזה כלשון „שמודיע“). ואחריכן ראיתי שהמאורע מובא גם במע R. E. J. מ"ח 195.

(p. 91) נסע יעקב ראש הוכח ונכורו, מעירו קרתגני (Karthago) שהיא באפריקה הצפונית, לנור במקום אחר ביום 18 יולי לשנת שבע לאינדקטיון בימי הירקליוס, והוא א"ב זמנו של המאורע. מקומו של הוכח היה בעיר פטילמייס, כפי הנוסח שבנוף היווני, אולם לפי התרגום הכושי היה מקומו בירושלם, וזמנו יותר מוקדם, בימי הקיסר פוקאס (3). הספור על הוכח, כלומר חבורו של יעקב האמור, נעשה מן הסתם שנים אחדות אחרי כן, לדעתי, אחרי כבוש הארץ ע"י הערבים, כי כבר מורגש בו כאבם וצערם של הנוצרים על המאורע הנורא הזה. במאורע זה יש לדעתי לכאר גם זאת שהסופר קובע, "באופן מזור" (4) משך גלותם של היהודים: פעם ל 640 שנים (I 22 p. 21, 7) ופעם ל 600 שנים (II, 6 p. 49. 1): המספר 640 זהו שנת כבוש הארץ ע"י הערבים בהקלטו למנות משנת לידתו של ישו הנוצרי כנהוג; והמספר השני אמנם ינכה כשלשים שנה בעטל לימי חייו של ישו והחל למנות משנת מיתתו, שהוא פרק "הנאלה", ואם כן ממותו עד החרבן (70 לפי מספרם), שהוא תחלת הגלות, יקדעו כארבעים שנה בעטל, ויעלו לו רק ל 600 שנים. אולם גם למספר הראשון וגם למספר השני עולה, מתוך דבורם של המתוכחים, הדעה שעם הגלותו של מחר, שחשבוהו למשיח, ניתן קץ ותכלית לגלות היהודים, והוא—בדיוק מעת אשר נפלה ירושלם בידו של עמר, שלקחה מיד הנוצרים, רודפיהם ומשעבדיהם של היהודים. המתוכחים, אומר מר בונבטש, "מרגישים בקרבם", שכבר החלה מלכות הרומים לנפול, ואם אך לזמן עובר, ומראה על המקומות III, 9; IV 27, p. 60. 8; ושם 63. 18; 70. 9—אבל לפי "ההרגש" שלי לא דברו המתוכחים רק במאורע שעתיד לבא, ואם גם בקרוב, אלא במאורע שכבר יצא לעולם, וראה לזה: המספרים שהבאתי, ומי שכתב כן, בודאי כבר הגיע לשנת 640, כלומר הגיע אל שעת כבוש ירושלים ע"י הערבים. המוציא לאור מדויק בלשון המתוכחים, שתמיד הם שמים עיניהם על מעשיו ומלחמותיו ונצחונותיו של מחמד, ומביא לסיוע, שגם הסופר תיאופניס (Sp. 684 B) מודיע, שהיהודים התבוננו בעינים מיחלות למעשיו של מחמד, ובכן לדעת בונבטש הוכח הוא עוד בימיו של מחמד,

(3) בימי פוקאס אירע באמת שמד ליהודים, עיין מה שמוכא ב"שטודיען" דף 22 מאת הסופר הכרונולוגין דיוניסוס מן תל-מהרי.

(4) "אייגענטימליכער ווייזע" יאמר בונבטש. והשנוי במספר יבואר לפי דעתי, שהמספר האחר מונה החל מן המאורע הראשון (מותו של ישו) והמספר השני מונה מן המאורע השני (חרבן ירושלים). ואני קבעתי שני המספרים לנכון, עיין בפנים.

(5) בונבטש מביא עוד מן תיאופניס במקום ההוא, שיהודים רבים וכן חשובים קבלו את דת-מחמד, בראותם כל גדלו והצלחתו. והוא מציין בתור מקור לידועה זו את תיאופניס כפי שנדפס אצל Migne פטרולוגיא גריקא כרך 108; ואולם בספרו של תיאופניס דפוס Bonn שהשתמשתי בו לא מצאתי דבר זה.

ובן נראה שמחמד היה עוד בחיים בעת נפול סרגוס, הגמון קיסרין⁶, שדוד לפני הסרקיונים. אולם לדעתי אין הנביא (ד) מחמד, שמת בשנת 632, יכול להיות הנשיא של הרבירים ההם, אשר גם בונכטש קובע עתותם לשנת 634, ובכן ה"נביא" האמור ("מחמד" לא נזכר בפירוש) אינו אלא הבלוף של אותם הימים, דהיינו עמר, יורשו ובא־תחו של הנביא, ונזכר בשם "נביא" למען החבירו אל מחמד עצמו.

ואלה הם ה"אִישִׁים" אשר יקראו בשמותם בהוכות:

- (1) יוסף ובנו שמעון, מחברו של הוכות.
- (2) יצחק (Isaakios) מן פטולמיים (ואולי מן שקמונה) אשר בארץ ישראל, והוא גם עיר מושבו של אברהם (Abraamios) 8, אחיו של יוסטוס, ש נזכרהו תקפ"9. יש אמנם מקום אחר בחבורנו (V, 16 p. 86, 13) אשר לפירו יצחק הזה יושב בקיסרין.
- (3) תיאודורוס. הנזכרים שלשתם יושבי קרתנני היו, אשר מקודם המירו את דתם בעל כרחם.
- (4) יוסטוס מן פטולמיים בן שמואל (Samuelos) בן אחיו (או בן אחותו) של יצחק (נומר 2), המתארח בביתו של יצחק הנ"ל. יוסטוס ואביו שמואל היו מלומדים, ובונכטש קורא להם בשם "רבי".
- (5) יעקב (Iakobos) בנו של תנומא (Tanumas) 10. יעקב זה היה מקודם תלמידו של "רבי" שמואל (נומר 4), ולכן גם הוא ל"רבי" יחשב. בזמן המאורע הלך יעקב לרגלי מסחרו מקושטנטינא לקרתנני, ושם "הטבילו" אותו בעל כרחו; אחרי כן אמנם זכה לחלוסי-חיון והיה לנוצרי בלב תמים.
- מעשה המרתו של האיש הזה יסופר בפרוטרוט בתרגום הסלאווי, אשר רק הוא נשאר לנו בענין זה. וזה לשון הספור: "בצאתו [בערב, שהיה חשך קצת] מן פתחו [של האיש אשר קנה ממנו את שלשת המלבושים היותר נאים], נדחתה רגלו בכור,

(6) עיין עליו Caetani אננאלי דיל איסלאם כ' 1143 ועוד; אצלנו עיין לחלו.

(7) "נביא" הוא תוארו של מחמד גם אצל היהודים. עיין למשל גסתרות של ר' שמעון

בן יוחאי בבית המדרש ליללינק ג' 78.

(8) השם Abramios רגיל היה בימים ההם; ועיין במלונים. אני מצאתי את השם הזה שתיים עשרה פעמים בהפסורוסים שנכתבו בתקופת ביצנמי ונרשמו בקטלוג Catalogue des Antiquités du Musée du Caire (Caire 1911) גם בקורות היהודים אשר בחימן נזכר השם אברהם (עיין מ"ע הצרפתי R. E. J. י"ח 17). הוא שמו של גלחמנור אחר אצל Schiewitz דאם מארגענלאָ:דוישע מאַנכטום ד' 148.

(9) יצחק זה הוא בעין Intendant (= בעל הבית) לכל מה שנעשה, ולכן נזכרת גם אשתו ואם אשתו (IV, 2 p. 63 29); יש להם בית פתוח לרוחה לאורחים.

(10) זה שם רגיל ביהודי פלשתינא, כידוע מן המדרשים.

והוא צעק לאמר: ארונים! אלהים הושיעה לי! ופלוני ממעל כרע למען הביט למטה ויאמר בלבו: אמנם אך יהודי הוא זה! ויהי ברדתו אל המרחץ, השקף עליו וירא שהוא מהול. וילך וימסרהו (אל השופטים). ויתפשו אותו ויאמרו לו: התנצר! ויען להם לא אתנצר, כי עוד לא הגיעה שעת-הטבילה הקדושה (18) וישימוהו בבית המשמר ויהי שם מאה ימים. וישבו ויאמרו לו: התנצר! ויאמר: לא אתנצר. ראו נא, הנה אש ומוסרות וכלי-יסורין לפניכם, עשו הטוב בעיניכם. אך אני לא אעשה מה שדרשתם ממני. ויתפשוהו ויטבלוהו בעלי-כרחו, מבלי להשנית אם רצה או לא רצה.

(6) לוי, מי שתיה יושב εἰς τὴν φιάλην, כלומר אצל באר-העיריה של פטולמייס (V, 6 p. 77, 12).

(7) יהודי אחד, שמו נודוס (Nonos) בקרתגני (I 2, p. 1, 23); ויהי במאני להתנצר, ויכרו האפרכים גיור גיוס על לחיו. ממש כזאת יסופר בכרוניקון סורי אחד (14), אלא ששם היהודי שם יונס=יונה, ואם כן יונס וננס הכל אחד. וכבר העירונו, שלפי הסופר הסורי אירע הדבר הזה בימי מלכותו של פוקאם.

(8) ὁ θεὸς ἡμῶν τῶν Ἰουδαίων הכהן אשר לנו ליהודים (V, 6 p. 77, 6), כלומר הרב וראש הישיבה שלהם, ומקום מושבו הוא טבריא (15) בכל האמור כלולות ידיעות נכבדות בשבילנו למצבה של ארץ-ישראל בימים ההם; ביהוד שמענו דברים נכבדים אדות טבריא ואדות פטולמייס (עכו) (16). אני

(11) כן בעברית גם בתרגום.

(12) מקודם נאמר בספור, שיעקב זה התנכר ואמר שהוא נוצרי. למען הציל נפשו מן חזקת-יד היושבים.

(13) כמותם של הדברים האלה שומעים אנו מפי יונה = נודוס (נומר 7), והשוה מה שכתבתי ב"שזוריען" דף 22, היהודים למדו מאבותיהם ומן "מוריהם", שעתות (οἱ χρόνοι) ביאתו של משיח עוד לא הגיעו, ובזאת מתחזקים תמיר האנוסים האלה בהתנכחם עם יעקב (I, 21 p. 18, 21) ועוד הרבה).

(14) שזוריען דף 22, ועיין בהערה הקודמת.

(15) כפי כריא היה מקום-בית מדרשם הגבוה של היהודים (I, 42 p. 41, 6, 10) ועוד שם (V, 6 p. 77, 5), ונאמר פעם אחת: "המסורה שלנו אנחנו היהודים שהיא בטבריא" ללשון "פרדוסים" עיין שזוריען דף 58 הערה 4, ולבית-המדרש בטבריא עיין ספרי "דאם לעכען ישר" וכ' דף 159.

(16) העיר פטולמייס נקראת פעם אחת Samareitike (IV, 7 p. 69, 16), כלומר מדינת-שמרון, ובכל זאת יהודים בה לרוב (גם יסופר וכן נראה בדבר בירושום) גם בית הכנסת להם, והוא בנוי על שפת הים (שם שורה 21, ולדבר הזה עיין ספרי "סינאגוגאלע אלטערטימער" דף 283); ונזכר הקליריקוס (= גלח) ציונס יוס, שהכריחוהו לקבל את היהדות (עיין למטה), ואותו ראו פעם אחת בשכנו בחוף ההיקף (ἔμβολος) המוביל אל החרוב (שם שורה 11). בעיר שקמונה [Sykaminium = Sykamína] היא היפה, עיי

שומעים, כי בשעת הוכח כבר היו היהודים והערבים אשר בפטולמיים לאנדרה אחת נגד הנוצרים (V 17 p. 88, 4, 6). קרוב לפטולמיים ישנו המקום שקמונה (Sykamina) אולי הוא מקומו של הקליריקוס ליונטיוס (Leontios), ששם התואר שלו Καπαρσινός (=מן כפר שקמונה); ונזכר אמנם מקום אחר קרוב לפטולמיים בשם Caparasima (17).

תיכון הוכח הוא, שהאיש יעקב עושה את חסריו יתר היהודים האנוסים לנוצרים אדוקים, וכן עושה הוא ליום טוב, מי שבא שמה אחרונה, ולצורך זה מרצה יעקב על תשובתו הוא ועל תורתו. שני האנשים הנזכרים הם ראשי המדברים בוכח זה. יעקב דגן עברו מלא נדודים וגלגולים, והוא אינו מחפה עליהם לפני אחיו היהודים (18). בנעריו יצא לו שם כאיש פרא ופודע פרעות בכל עריהחוף של ארצות הקדם. בימי מלכותו של פוקאס, כשהמריבות וההתחרות בין הכתות שלה, "ירוקים" ו"הכחולים" (19) לא פסקו, היו לו ליעקב הודמניות מרובות לשנוא ולהרע לנוצרים, בהצטרפו לכתה זו או לכתה; והוא התפאר בנפשו, שלא הוניה שום הודמנות להכות בנוצרים הרג ופצוע בשם הכתה המנצחת: "התנהגתי עם הנוצרים — אומר יעקב, ἔθλιψα (פירושו: או לפי מדת עמי ישראל, או לפי מדת העמים האליליים), בחשבי שאת האלהים אני עובד [בוה]. כי צעיר הייתי לימים, כבן עשרים וארבע שנים, והייתי נבההקומה, וגם רצייתי שבת, והיה בכל המקום אשר ראיתי ושמעתי כי התגלע הריב—שמה ארוצה" (I, 40 p. 39, 11). בכל זאת הוא אומר, שמבלעדי בונוסוס (Bonosus 20) לא הומת על ידו שום איש נוצרי (I, 41p. 40, 5). עתה כשחזר להיות נוצרי, הוא מתנהג בכל להיפך הוא ארץ-אפים עד להתפלא, ביחוד לגבי יום טוב, הנלהב ("הפנטיקי"), יוסטוס זה היה אויבו הנלהב בעודו (יוסטוס) בלתי משועמד. צר היה לו לאיש הזה, לראות את יעקב, שהיה בן-משפחתו, ואת כל מרעיו לא לבד משועמדים, אלא גם אדוקים בכל לבם לאמונתם החדשה). חרוץ-אפו על יעקב המשועמד הזה היה גדול כל כך

י. פרס, פלשתיני דף 249] נזכר לראש היהודים protos (IV 2 p. 63, 16), כלומר "הראשון" בקהלת, אולי = ראש בית הכנסת; והוא הממונה נזכר גם בשם Geron = זקן ובשם hierous = כהן (שם שורה 28); ובצר geron נזכר גם graphikos = כותב או סופר או שומר, ומפיהו ישאלו תורה בענין ביאת המשיח (V, 16 p. 86, 18).

(17) עיי' Johannes Moschos בספרו Pratum spirituale c. 56 ומובא עיי' Maas כנזכר לעיל.

(18) בלשונו של Maas, שיש בו קצת אנטישמיות; זאת אומרת, שצריך היה לחפות על עונותיו מפני הבושה, והוא לא חפה, שלא ראה צורך בזה נגד אחיו היהודים.

(19) כתות ידועות של משחקי האצטדיון. עיין שטודיען דף 22.
(20) מנהג המדינה היה מטעם הקיסר בעיר אנטיוכיא; עיין שטודיען דף 23. לפי Doctrina שלנו סחבו את פגרו בחוצות קושטנטינא; ולפי מה שהובא כשטודיען [שם] נעשה כזאת להפסדיאך אנאקסטוסוס.

עד שלא רצה לראותו; מתירא הוא שמא לא יעצור ברוחו ויתנפל עליו, על המומר שהיה לפניו תלמידו של אביו המנוח וידוע היה לגנוב ולמלסס את עונברי הדרכים ובאמת אירע כזאת, בפגשם זה את זה בפעם הראשונה (III, 3. 4 p. 54 f): אחרי שעה קלה עולה רגזו של יוסטוס כל כך, עד שהוא מסיר את הטורבאן (φακιδόλιον) שלו מעל ראשו, כורכו על צווארו של יעקב ואומר לו: "ראה, הנני שם לך מחנק, אם לא תיכית לי נאמנה על ידי כתבי הקדש, שאנחנו הבלתי-משועמדים הולכים תועה". בי' ברנע ממצעים החברים ביניהם ומפייסים את יוסטוס, באמרם לו: "רע לך, מר יוסטוס, שאין זה לפי בבידך, לעשות כזאת!" שהרי אתה רבי (διδάσκαλος) והלז עושה מה שנדרש ממנו: וסוף סוף, בקיאותי של יעקב במדרש-הכתובים משפיעה כל כך על יוסטוס²¹, עד שהוא נכנע לפניו כמנוצח, בא אל ביתו לסעודה-ערב, ובברכת המזון ענה אחריו "אמן" בלשון "כריסטוס, אתה האל, תברכהו!" ויבקש ממנו שילמדוהו²², וכן עשה, ובחפזם איש מעל רגליו ולזנו עיניהם רמעות, ויוסטוס הבטיח את מלמדו שיצוה להטביל את כל אנשי-ביתו. זמן נסיעתו של יעקב מקרתגני. הוא בדיוק הזמן שרשום למעלה, יום י"ג יולי לשנת 684. זה דבר נסיעתי: מוכרי-בגדים היה, והיה נוסע במצות עשיר אחד בקושטנטינא עם חובל (קברניטים) Captain אחד בספינה ההולכת לאתניאי (Athenai צריך להיות Thenai באפריקה) במדינת Byzakene ושם שכר לעצמו אינה מיוחדת (sandalon) והיא "היבילתהו לקרתגני: משם חזר ל(א)תניאי ביחד עם פקיד אחד שאדוניו נתן על ידו (4, 91; 10–14, 20 p. 89, V). סחורת ידו מכר בקרתגני, אבל כנראה חטא במקצת כנגד מדת-היושר.

זמן פרסומו של החבור Doctrina חל, כך יש להחליט, בקרוב לאותו הזמן שציננו. החבור הוא כעין פרוטוקול של היכוח; לשוני פשוטה מאד, ולפיכך עוד רבה חשיבותו בעינינו. ואף שבאו החברים בשבועה לבלתי לגלות על הסוד שבוכוחם, מ"מ מצווה האיש יוסף לבנו ש מעין לראי: לבך שכל המשא-יומתן יכתב מלה במלה, אלא שהוא צווחו להחזיק את הדבר בהסתר, כמובן. תמוה הדבר, שהאיש הזה, שלא היה מלומד, יכול לכתוב גם חלקיו הדוגמטים של החבור, ואולם אפשר שהשתמש בעזרת-איש, אשר היה מומחה לדבר.

²¹ הלוסטוס והשודר יעקב נצח במדרש-התורה את הרבי יוסטוס! בונבש ומאס כסונן מקבלים זאת מאת סופר הכנסיה העתיק ההוא בלי שום פקפוקים והסוסים; בכאן ראוי להעיר, שבונבש רואה ומכיר "הכריסטוס" בסגנון לשונו של היוני ההוא, למשל בכתבו ἀποκρίνεσθαι καὶ λέγειν = דענות ולאמר; ואני לא כן אחשוב, אלא שהכותב ההוא טושפע ועומד הוא מלשון הכתובים שהוא רגיל בהם. עוד אעיר על לשון Μάξιμος = ממור, שהוא משתמש בו לחירוף ולגירוף (4, 39, 40 p. 1, l) כמה פעמים (עיין הרשימה), וכיוצא בו מצאנו בכל הספרות הביצנטית של הימים ההם.

²² catechizare הלשון בדיוק.

מהצעתו של החבור נודע עתה בבירור, שהקיסר הירקליוס נזר שמד על היהודים, וכפי הודעתו של הכרוניקון הסורי של דיוניסיוס נעשה השמר בראשונה בפלשתיני, מן הטעם שהבאתי במקום אחר²³, דהיינו מפני שהיהודים בפלשתיני הטאו לאדוניהם ביותר במרידות וברציחות שעשו, אבל אחרי כן נזרה נזירה כללית בכל המלכות, כפי שמוכח מן נבואתיה של הסיביללית שהראיתי עליה. ועכשיו מלמד אותנו חבור Doctrina שלנו, שבאמת נזר השמר על היהודים בכללם. הצו על השמר ניתן ע"י האיפרכוס גיורגיוס, שכבר הזכרתי (בהתרנס הכושי שמו סר גיורגיוס²⁴). מן חבורנו ניכר, שהנזירה הוצאה לפעל בכל תקף-עזה, לכל הפחות באפריקא (30. 1—2, 1 p. 1—3 l).

החבור שלנו מתאר בבהירות רבה את הנשתלכבם של האנוסים בימים הנוראים ההם; ואולם עלינו לדעת להפריד מעל המעשים את דבוריו של המחבר, את אשר ראה טוב לפניו להעלות על ספרו מטעמים של מוסר ודרשה כלפי היהודים. כן, למשל, הוא שם בפי האנוסים את השאלה, האם לא לטובה נהפכה להם נזירתו של הקיסר בה בשעה שעל פי החבור, יודעים אנחנו, שהיו האנוסים יהודים נלהבים ואדוקים ביותר, בזה למשל שרצו להתנצל בעד נפשם, שאמנם יאמינו בישו שהוא המשיח, אבל לא יחרלו מלשמור את השבת (5, 12 p. 10 l); והיתה בזאת משום ערמה להודיע כי כונתם היתה לא על ישו ההיסטורי, אלא על משיחם של היהודים. וראויה לתשומת לב מיוחדת העובדה הכרקטריסטית שבכל החבור הם אינם מוציאים שם "ישו" מפיהם; הם משתמשים בכנויים הניטראליים $\delta\chi\rho\iota\sigma\tau\acute{o}\varsigma$ (=המשיח ביוונית) או $\eta\lambda\epsilon\iota\mu\acute{\epsilon}\nu\omicron\varsigma$ (מובנו גם כן משיח), והכנוי האחרון מלה היא שהיתה שגורה רק בפי היהודים²⁵. רעיונותיהם על הענין הזה—נכונים מאד. מצד האחד הם מתיראים שמא תעלם מהם ביאתו של המשיח²⁶, ומצד האחר הם חוששים לרמאות, פן יפלו ברשתו של משיח-שקר. מי שיוכיח להם בראיות ברורות מן הכתוב שהמשיח כבר בא—אשריו, כי הוא יסלק כל ספקותיהם וינצלו מן בטחוניהם הכוזבים. עוד בימי מוריקיוס

²³ שמוריען דף 35.

²⁴ יבואר הדבר ע"י מקור ערבי, אשר בו ג' וס' נוחים להחלף. גיורגיוס זה היה לפי הציון בה Doctrina איפרכוס של קרתגני; אבל אין מן הסברא להפרידו מאותו גיורגיוס שבכרוניקון הסורי. סרגיוס אחר נזכר בחייו של מחמד, עיין Weil לעכען מוהמערס, דף 29.

²⁵ אני הוא שהראיתי על הדבר הזה בראשונה: 224 J Q R; ומה שהביא Schürer בספרו הנודע, הוצ' ד' כרך ב' דף 614 מיוסד על מאמרי, אלא שהוא הוסיף עליו מקומות.

²⁶ בזאת יבואר, שתמיד היו מחכים לאותות המשיח: עיין במדרשים הקטנים המרוכזים שמביאים את האותות האלה. נזכר גם המעשה, שלפי ר' יצחק דורבילו שא"ו אנשי רינוס על אותותיו של המשיח בשנת ד' אלפים תר"ך בערך, עיין ס"ע הצרפתי R E J מ"ד 237 ומה שזכרתי בו אני ב"א-הרבנך פיר יודישע געש' אונד ליטעראטור' 1919 דף 43.

ה

(582–602) חלם ראשיהישיבה אשר בטבריא חלום (עיין למעלה), שבעיד שמונ שנים יולד המשיח מהבתולה והוא יקים את מלכותיהודה כבראשונה; והיינו שמחים—כן יאמרו היהודים—שמחה גדולה, וצלחה עלינו רוחנית בליילחאמר, והיינו אומרים: אשרי הבתולה ההיא, אשרי אבותיה, אשר מקרב בשרם יצא המשיח (V, 6 p. 77, 5 f.) התנלותו של מחמד גם כן אית הוא להם, שבוא יבא הנואל המקדש; אבל זקן היה בתוכם שאמר להם: אך רמאי הוא, כי הנביאים לא בחרב ולא ברכב יבואו; מה שנעשה היום אינו אלא מעשהדפשיעה, ומתירא אני, שהמשיח אשר הופיע מקודם לזה, הוא שהנוצרים כבדוהו—ההוא שלחו ה, ואנחנו אינו לנו שקבלנו את המרמה בעם" (V, 15 p. 86, 20 f.). אנב: למשיחשקר תמיד הם קוראים = Ερμόλαος ארמילוס, מי שהוא אנטיכריסטוס של הנוצרים.

האנוסים האלה מתנשאים על חבריהם הנוצרים גם אחרי המרתם, והם ישנאו אותם. עוד חי בהם רגש הל אומיות; למשל הם יקראו לנפשם οἱ ἕξ ἔθνους (III, 2 p. 53, 26), כלומר, שהם מקרב השבטים [הישראלים], אף שמצד אחר "אימות" בפי ישראל אינם אלא הנוים האליליים. לנו, להוראים, ניתן הסוד" (μυστήριον שם). המחבר אמנם קורא ליהודים גם בכנוי הנושן (οἱ ἐκ τῆς περιτόμῃς) שם p 10, 3 ויש I, 12 p. 18, 19 והיינו שהם "המולים". הם לא יתארחו לחברה עם הנוצרים; הם ממתיקים "סוד" (סוד במובן סתר) בכית אחד הרחק מן העיר אחורי דלתות סגורות ביחוד ביום השבת (I, 5 p. 3, 15), ובמקום הזה הם שומעים את דרשות התעמולה לנצרות. פרסום הוכות נעשה, כמו שזכרנו, שלא מדעתו של יעקב, וזה האיש מפחד תמיד, אם גם רק שומע הוא את השם "נוצרים".

אחרי־זמן שנה אמנם, יעקב זה טעמו; נעשה נוצרי ע"פ הכרתו הפנימית, ובכל מאמצי כחו הוא "מחזיר" את יצחק (נומר 2). וכאשר הרבה לדרוש לפניו ולא הביא ראיות, ויצחק בעם עליו ואמר: אמנם לא הוכחת, שמרים בתישבטייהודה היא; מותעה אתה ואתה מתעה אחרים! מוצאים אנו את יעקב והוא כבר למוד בלשונם של הנוצרים: זהו מה שאמרתי, עונה לו יעקב הנכס עם קשה־ערף! בשמעם גרופיך אלה—האם לא ישפטוך הנוצרים למיתת־שרפה? ויצחק ענה לו בפחד: תקוטי שלא תלשין עלי אצל הנוצרים! ואני יודע לנכון, מה שעשית אתה לפנים במקלון (27) על הוף יוליאנוס אשר בקושטנטינא (28), שהמיתות נוצרים רבים בפילא [ו] בפירא (29)

(27) "מקולין" ידוע מן התלמוד. בגוף היוני נכתב בשעות Μακ' וצי' Μαργελλον ומקום הוא בעיר קושטנטינא.

(28) גם זהו שם.

(29) צי' Peraias, Pylai, שתי ערים בסוריא.

ובפיתיא ובקיציקוס (30) ובכרקס (31) ובאיניא ובפטולמיים (32) ! הכל אניד להם, והם ימיתוך ! ויאמר לו יעקב : הגני נשבע, שלא המתי איש, כי אם את בונוסוס (עיין למעלה), ואסחוב את גייתו בחיצות העיר ביחד עם נוצרים. בכלל, הרנתי בנוצרים הכה ופציע, כי דמיתי, כי בזה אעבוד את אלהי ישראל היטב (141 p. 39 f.). ויאמרו היהודים אל יצחק : בן-אדם, תניח את דעתך ; הוא יודיעך חיש מהרה, שמרים בתדוד הוא. ויען ויאמר : „בעשותו בן, אשבע, ששוב לא אתיהר (iudaizare) כלומר לא אתנהג בדתי-היהודים). כי על דבר זה הקשיתי תמיד“. והנה נתנו לו ביאור רחב ותיאולוגי בתולדותיו של ישו בספר מתי ולוקס, ופשרו את הסתירות ביניהם באופן ידוע. כמעט נראה הדבר, שזאת היא העיקר המכוון בספר הזה ! והפשרה אומר בה יעקב ששמע אותה מפי „רב“ אחר בטבריא, אשר בחדרי האל נשלח לפטולמיים, למקום הוכות. אמנם מודה הוא, שדרשתו של הרב הגדול שדרש בענין זה היתה על דרך ההתול, אבל הוא, יעקב, קבל דבריו באמונה, ועל זה היא יודה לאל I. 42 p. 2 בסופו 10 f. ועכשיו ישים המחבר דברים בפי יצחק, שכובש מוכח מתוכם ; לא לבד שיצחק הזה „החוזר“ בהכרה פנימית, אלא גם קורא „חרם“ (anathema) על ראש כל איש שעוד יהיו להכחיש מוצאה של מרים מן ביתו של דוד (שם 15, 42 p.).

כל זאת אירע ביום הראשון של הוכות, וכעבור שני ימים התאספו עוד להוכות, אלא שלא אירע שום עובדה אשר תהיה ראוייה לציין אותה. וכעבור חמשה ימים בא מהמזרח ἀπὸ ἀνατολῆς כלומר אסיה הקטנה) יוסטוס, שנתקבל בביתו של יצחק קרובו. הוא מוכיח על פניו את יצחק על שהמיר את דתו (III 1 p. 52, 8) אבל ביותר הוא תוקף את יעקב, האפוסטולוס החדש הזה, בזכרו, שהוא היה תלמידו של אביו שמואל³⁸). היה בדעתו של יוסטוס להלחם עם יעקב ועם סיעת-האנטוסים ועם הנוצרים בכלל—בכתב³⁹) (III, 2 p. 53, 10), אבל בכל זאת דברו על לבו ופתו אותו שיתוכח עמם בעל-פה ; ובלילה שקדם לוכות הוא מרבה לחקור ולדרוש בכתובים וגם עישה לו הערות (III, 3 p. 53, 29 f.). ובכל-זאת הוא מבקש לו שהות של שבוע אחד למען הבין עצמו (III, 5 p. 55, 1), וגם בימים האלה הוא כותב את הערותיו (III, 4 p. 55, 1). סופו של המעשה כבר ידענו. לאחר זמן היו הכל שמחים

(30) Kyzikos אי הוא כים פרופונטיס.

(31) Charax ומקומות רבים ידועים בשם זה. אולי כאן אותה שנקרבת ניקומדיא.

(32) העיר שזכרנו פעמים רבות, והיא עתה מקום המדברים האלה. במקום אחר (V. 20 p. 89) נזכרה רודוס (Rhodos), אשר בעת תחרותם של הירוקים ושל הכחולים [עיין למעלה] התנפל יעקב על הנוצרים.

(33) הוא קורא γράφικος כלומר מי שהוא בקי בכתובים. Μέγας διδάσκαλος כלומר „התנא (הרב) הגדול“. פעם אחת נשבע יעקב בנפש „המנוח“ שמואל (III, 8 p. 59)

(34) אין ספק שבינונית.

שדבוריהם והרצאותיהם הועלו על ספר לבל יאבדו מן העולם (III, 2 p. 52, 28). עוד אחרי כן, מבטיח יוסטוס, שעתיד הוא לכתוב את וכוחו שהיה לו עם יעקב, למען יוכל Katechizare גם את שני בני-ביתו (V, 17 p. 88, 2). יוסטוס זה שבתחלה היה קנאי נלהב כל כך, עד שגם ראית את פני יעקב לא רצה, ביראו שישלח ידו בו (עיין למעלה), "החזור" למחצה כבר בוכוח הראשון; מקודם אף לא אכל מאכליהם של האנוסים, ועכשיו הוא כבר סוער עמהם (VI, 1 p. 52, 25). ועוד נכנסה שמחה בלב, כשקבל העתק כתבו של יעקב על הוכוח; וענה ואמר: אף אבי שמואל לא למד מה שלמד יעקב זה (שם 2, p. 63). אשתו וחמותו של יצחק מתלוצצים לדבר הזה (IV, 2 p. 63, 29), אבל הוא עומד בדעתו.

היהודים האנוסים האלה, יצינו זה את זה בשם κύριος (אדון) (למשל I, 12 p. 10, 4). ובשם זה מציינים הם גם את האחרים שאינם מסובים כאן (IV, 2, p. 5.3, 5). יעקב, האפוסטולוס, קורא להם, "אחי ואבותי" (I, 23 p. 21, 27), וכבר זכרתי את רבי שמואל, ולו הוא קורא "אבא" (patra): III, 3 p. 54, 1.

אלה הם קצות חרושיו של הוכוח המענין הזה, ואי אפשר לנו להבחישי, שבפרטים רבים הוא ממציא לנו חדשות שעוד לא שמענום. מה שיוצא ממנו לענין קורותיה של ארץ-ישראל, חשוב ביותר, ואם גם צריכים אנתנו להשיג עליו במה שהוא נוגע לעניני אמונה ודת, אין צורך להטיל ספק ביריעתיו המובאות בו דרך אנב; ואדרבה לענין זה הרי הוא עד שמסיה לפי תומו (35).

(35) [והשוה מאמרו של הרר. א. מרמורשטיין בהתור שנה ד' (תרפ"ד) גל. ל"ה: פרק חדש בדברי ימי ישראל בא"י, שהשתדל גם הוא בקצרה לעמוד על "החומר הרב דקורות היהודים בא"י לפני כבוש הארץ ע"י הערבים הנמצא בספר וכוחו זה].

לתולדות היהודים בא"י בימי מסע הצלב הראשון.

ידיעתנו על מצבם של יהודי ארץ ישראל ועירלם בימי כבוש הארץ ע"י צבאות מסע הצלב הראשון היא דלה וקלושה עד מאד. רושמי המאורעות וכותבי הזכרונות של הדור ההוא הם כולם בני המערב, ולכן הרבו, לערך, לספר לנו על נזרות תנאי, מסרו לנו ידיעות מפורטות על רדיפות הקהלות במדינות הרינוס⁽¹⁾, עובדות כלליות וידיעות סתמיות על אבדן רוב קהלות לותיר, הזכירו במקצת גם את גורלם של יהודי ארצות אחרות במערב, אשר נוסעי הצלב עברו עליהן, ואולם לא נגעו כלל וכלל במצבן של הקהלות במזרח ובגורלן⁽²⁾.

(1) השוה המקורות העבריים לתולדות רדיפות היהודים בימי מסעי הצלב שיצאו לאור ע"י נייבויאר ושטרן, עם תרגומו של פר ומבואו של ברסלוי, ע"י הועדה לתולדות היהודים בגרמניה: *Hebräische Berichte über die Judenverfolgungen während der Kreuzzüge*, 222 + XIV = XIII (עמ' Berlin 1892) על גזרות מסע הצלב הראשון מספרים שלשה המקורות הראשונים: ר' שלמה בר' שמעון, ר' אליעזר בר' נתן, (הרא"ן) והמחבר האלמוני (כעל הגזרות הישנות). שלשתן הן ממדינות הרינוס. והשוה מבואו של ברסלוי, מאמרו של פורנס *Les relations hebraïques des persecutions des juifs* (Rèv. d. Etud. Juiv. (כרך כה עמ' 181—201 וכרך כו 187—201). והשוה גם ארנויס בספרו *Rsgesten Zur Geschichte c. Juden. im deut u. Frank. Die Geschichtsliteratur d. Juden* עמ' 78—82, ושטיינשניידער בספרו *Reiche Zu den hebräischen Berichten über die Judenverfolgungen im Jahre 1096* עמ' 41—36; ואם כי אלבויגן במאמרו: *Judenverfolgungen im Jahre 1096* (במאסף לזיכרון השבעים של פילפסון עמ' 6—24) חושב שכל עוד אין לפנינו הוצאה מדויקת של הנוסח, קשה להסיק מסקנות על יחסם ההדדי של המקורות או על מקומות מחבריהם. בכ"ז, דומני שקשה לחלוק על הדעה שכל שלשת המקורות הם ממדינות הרינוס.

(2) המאורעות במזרח. כשנוסעי הצלב באו שמה בתור כובשים ונלחמו עם כל התושבים, בהכרח היו שבועים בחותם של מלחמה ולא של גזירה; וגם מצד הדתי היו כל תושבי ארצות המזרח במדה אחת שונאים [של נוסעי הצלב]: יהודים, מינים, וסרצינים. את כלם כנו הצלבנים בשם "אויבי האלהים", כמו שמעיד הבישוף בלדריק, בן הדור ההוא. ספר א פרק י"ז: *Historia Jerosolymitana*; *Recueil des Historiens des Croisades*, עמ' 23, להלן אני מצטט את הספר ב"ר: RHC, *Historiens Occidentaux*; כרך רביעי. עמ' 23, להלן אני מצטט את הספר ב"ר: RHC, *HOC* וההיסטוריונים המזרחיים — ב"ר RHC, HOR. את היוניים — ב"ר RHC HG

ההיסטוריון היהודי היחיד שמספר על כבוש ירושלים ע"י נוסעי הצלב (ר' יוסף הכהן) שאב ידיעותיו ממקורות לא יהודיים, וכפי שיש לדון ע"פ תאורו לא ידע כלל שהיתה קהלה יהודית בירושלים בזמן כבוש העיר ע"י נוטפריד מבויליאן ושגורל הקהלה היה אולי עוד יותר רע מגורלן של הקהלות במדינות הרינוס⁽¹⁾.

גם במה שנתפרסם עד עכשיו מאוצרות ה"נניזה" כמעט שלא נמצא דבר על גורל היהודים ומצבם בא"י בימי מסע הצלב הראשון. המכתבים והתעודות המעטים המתחסיים לתקופה זו יש להם בעיקר ערך, וערך רב, להבנת התסיסות החזיוניות והתנועות המשיחיות, שהימים ההם היו מלאים מהם⁽²⁾.

נשארו לנו איפוא רק המקורות הלועזיים, של התקופה ההיא, אשר מהם הוציא ראשונה שלמה מונק את הידיעה על שריפת יהודי ירושלים בבתי כנסיותיהם ע"י צבאות נוסעי הצלב⁽³⁾. יש להצטער שער עכשו עדין לא נאספו הידיעות המקוטעות והעובדות הבודדות הנוגעות לישוב היהודי בא"י והמפוזרות בספרות הלועזית, המערבית והמזרחית, העשירה של הימים ההם. רוצה אני לנסות להאיר במאמרי זה רק נקודות אחדות בתולדות הישוב העברי בארץ בתקופה מכריעה זו; ויורשה לי להביע תקותי כי סוף סוף נוכח לכנוס שלם ומקיף של הרשומות והידיעות לתולדות הישוב היהודי בא"י המפוזרות בכל הלשונוות, אחרי שיש בו, בכנוס זה, להאיר פרקים שלמים בתולדותינו הארה חדשה.

כדאי גם לציין את עדות בתו של הקיסר אלכסי קומנין. חנה קומנין, שמספרת לפי תומה ב"חי אלכסיאדוס" (RHC, HG כרך א' עמ' 73) על מלחמה תקיפה נגד נוסעי הצלב באסיה הקטנה על ידי מקום ישוב עברי (κατὰ τὴν Ἐβραϊκὴν); והשוה גם המכתב שנתפרסם ע"י מאן בתקופה כ"ג עמ' 260—261.

(1) ר' יוסף הכהן מספר על כבוש ירושלים (דברי הימים למלכי צרפת וכו' ד"א, דף י"ב) ויכו את יושביה לפי חרב לא נשאר גם אחר, וכעשרת אלפים נפש ברחו אל עזרת ההיכל ויירדוף אחריהם סאנקרידו ויכס לפי חרב, ולא היה ביום אף ימי שריד ופליט למען הקים י"י את דברו ביד משה עבדו לאמר: ושמו עליו אויביכם היושבים בה (ווקרא כ"ג, ל"ג). הסבב בירושלים הוא איפוא השממון ש"ה אויבים בתוכה (ורומו לדברי המדרש, ילקוט ויקרא, תרע"ה); ואולם אין בו משום גזרה ואסון לישראל.

(2) בין המכתבים האלה יש חשיבות מיוחדת לאגרת ההמלצה של רבנו ברוך, אשר כתב אותה "להיות ביד הגר אצל כל קהלות ישראל אשר הוא הולך שם" (ורמיהימר, גנוזי ירושלים, ח"ב, ס"ז—י"ז) ולשאר המכתבים הקשורים בפעולותיו של ר' עובדיה הגר. והשוה לענין זה REJ כרך ס"ט עמ' 129—134 (הקטע שפרסם אדלר) ומאמרו של פוזנסקי שם כרך ע' עמ' 70—73, ומאמרו הנ"ל של מאן בהתקופה כרך כ"ג; וראה גם מחברתו של ש. ח. קוק: ישוב יהודי בדרן, ירושלים תרפ"ו (הדפסה מיוחדת מהתור).

(3) Palestine (פרס 1845) עמ' 260. מונק מביא את הידיעה בשם Michaud Bibliothèq. des croisades כרך ד' עמ' 12; והיא לקוחה מסופר ערבי בן המאה הי"ג, אכן אל ג'וי.

א. בדרך לירושלם.

כבושם הראשון של נוסעי הצלב בארץ היה כבוש ירושלם. ה"סופר האלמוני" איש צבא, כנראה, שהשתתף במסע הצלב הראשון והיה עד ראיה לרובם של "מעשי הפרנקים והירושלמים האחרים" (1) עד מלחמת אשקלון (1099), מוסר לנו ברשימותיו בקצרה את הדרך שבה עברו צבאות נוסעי הצלב מטריפולי עד אשר הגיעו ירושלימה. הוא מספר לנו: "אנשי החיל שלנו, אשר הלכו לפנינו, פנו לנו את הדרך (2) ואנחנו הגענו לעיר השוכנת על הים ושמה כירות; ומשם באנו לעיר אחרת ושמה סניטטה (3) ומשם לעיר אחרת ושמה צור. ומצור לעיר עכו (4). ומעכו באנו אל המבצר שנקרא חיפה (כיפאה) (5). ואחרי כן התעכבנו על יד קיסריה, במקום אשר חנונו את הנ השבועות (6) שלשה ימים לפני סוף החדש מאי. אחרי כן באנו לעיר רמלה (7), אשר הפרנצים עזבוה מאין אדם מפני אימת הפרנקים. מרמלה הגיעו לירושלם ביום השלישי, בשביעי ליוני (8).

שמות הערים שדרכם עברו נוסעי הצלב במסעם לירושלם מובאים גם אצל שאר רשמי מאורעות מסע הצלב הראשון מבני הדור ההוא (9), המאשרים כולם גם את תאריך דרך הנוסעים וגם את סדר תחנותיהם במסעם (10). בכל הערים האלו היו קהלות ישראל השוכות, ואולם הצלבנים מהרו לירושלם (כל הדרך מבירות ירושלם נמשכה רק ט"ז יום) והם לא נסו אפילו להלחם בערי הכופרים שהיו על דרכם. בעורלם של היהודים נפלה אפוא רק האימה הכללית שמסע הצלב הטיל על כל יושבי הארץ. יאבן אתיר מספר אמנם כי "הפרנקים" נסו לתקוף את עכו, אולם הדבר לא

Anonymi Gesta Francorum et aliorum Hierosolymitorum, Oxford (1)
1924, פרק ל"ו, עמ' 85.

(2) מדרום לגבל (כיבולס)

(3) Sagitta = צידון

(4) ad Acram civitatem.

(5) castrum cui nomen Cayphas.

(6) של הנוצרים (Pentecosten).

(7) Ramola =

(8) האלמוני אמנם מספר feria tertia VIII^{idus} junii: ואולם יום השלישי

היה בשביעי ליוני, כמו שמעיר טוריבור: (Tudebodi Historia de Hieros. itinere) עמ' 102.

(9) רק גיברט: RHC, HOC Guiberti abbatis gesta Dei per Francos כרך ד'

עמ' 222, מזכיר עוד שהתעכבו בין צידון וצור, על יד צרפת (Sareptam). מקום בלתי חשוב של הצידוניים. והשוה וילהלם מצור ד', א. שם, כרך א' עמ' 311.

(10) השוה רשימת הקהלות בספרי ישראל בגולה היא עמ' 73 — 74; והתעודות

שהבארי שם הם כמעט כולם מהמאה ה"א.

עלה בידם⁽¹⁾ ברם, מדבריו של וילהלם מצור „שבין הצלבנים ובין יושבי הערים (ועכו בכלל) היו יחסים טובים, יחסים של משא ומתן בתנאים טובים“⁽²⁾ יש לראות כי הצלבנים נזחרו ולא רצו להכנס לשום מלחמה עד ירושלים; וגם תנאי הברית אשר כרתו הצלבנים בעכו, לפי ספורו של וילהלם מצור, עם תושבי העיר, ש„אם יכבשו את ירושלים וינצחו (את צבאות מצרים), אז נכונים גם הם (יושבי עכו) להכניע לצלבנים“⁽³⁾, מעידים שלא היתה מלחמה לצלבנים עם תושבי הערים שדרכם עברו במסעם—העיר היחידה שהצלבנים תפסו אותה בדרכם לירושלים היתה רמלה. הם „הקימו שם בישוב והשאירו בעיר נוצרים להתישב בה ולעבוד את אדמתה, למען תת לצבא את תבואת השדות ופרי הברמים“⁽⁴⁾.—לפני מסעי הצלב היתה רמלה, כידוע אתה הקהלות החשובות ביותר בא"י. ואם כי כבוש הסילדז'וקים בשנת 1071 גרם לירידת העיר, בכל זאת היריעה על חורבנה היא מוגזמת⁽⁵⁾. בכל אופן אנו מוצאים ברמלה עוד באלול שנת תתנ"ו⁽⁶⁾. קהלה יהודית אין ספק איפוא, כי בין הסרצינים שעזבו את העיר מאימת הפרנקים היו גם היהודים, אחרי שהסופרים מעידים כי העיר נשארה ריקה ועזובה מאדם. ואין גם להעלות על הדעת, שדוקא היהודים ישארו בעיר, אחרי אשר האחרים עזבוה. פחות מכל היה להם יסוד לחבות „ליחסים טובים ואנושיים“ שעליהם מדבר וילהלם מצור.

מה היתה נורלה של הקהלה ברמלה אחרי כן? השבו היהודים והתאחו בעיר או אילי יש לחשוב את ראשית יוני 1099 ליום בטול הקהלה העברית ברמלה? על קהלת רמלה אנו פוגשים איזה ידיעות רק במסעותיו של ר' בנימן מטודילה, אשר עבר

(1) RHC, HOC. כרך א' עמ' 197.

(2) Wilermi Tyrensins Archiepiscopi Historia ספר ז' פרק י"ב.

(3) על ברית דומה לזו שכתב סנקריד' עם יושבי שכס ימים אחדים לפני כבוש ירושלים, מספר לנו בלדריק מדול (ספר ד', פרק י"ג; RHC, HOC. כרך ג' עמ' 100). סנקריד' כנש את העיר שכס ועמד לשרוף באש את המצודה, ורק לפי בקשתם של הסורים שבין נושאי הצלב נעתר להם לכיות ברית בתנאי שיכנעו כבוש ירושלים.

(4) Albertus Aquensis ספר ה' פרק מ"ב.

(5) הכרוניקה השומרונית (Journal asiatique שנת 1869 עמ' 408) מספרת: „ואתחרבת פאסמון (= פלסמין = רמלה; והשוה ספרי, ישראל בגולה עמ' 429) שנת שלשה ששים וארבע מאות לממלכת ישמעאל“.

(6) השוה מאן בספרו: The Jews in Egypt and Palestine under the Fatimid Caliphs, ח"ב עמ' 200—201. מאן מביא מכתבי אדלר מספר 4010 תעודה שנחתמה באלול, ד' תתנ"ו ליצירה ברמלה [ה] סמוכה אל לוד נחלת [בני יהודה].

בא"י בשנת תתקכ"ו⁽¹⁾, לערך ר' בנימין מספר על רמלה כדברים האלה: ⁽²⁾ "ומשם ⁽³⁾ לרמש ⁽⁴⁾ שלש פרסאות והיא הרמה ושם מבנין ⁽⁵⁾ החומות מימי אבותינו כי כך מצאנו כתוב על האבנים ושם כמו ⁽⁶⁾ שלש מאות יהודים והיא היתה עיר גדולה מאד ושם בית הקברות גדול לישראל מהלך שני מילין".

אין ספק שרבי בנימין מדבר כאן על רמלה שנקראה אצל נוסעי הצלב גם בשם Rames וגם בשם Rama ושהיתה אמנם "העיר הגדולה ביותר בפלשתינא ⁽⁷⁾". העיר הסמוכה ללוד והנמצאת לפי חשבונות חוקרי הימים ההם במרחק של שלש שעות מנוב עיר הכהנים ⁽⁸⁾, וגם בימי הצלבנים היתה קהלה זו אחת הגדולות, כי נמצאו בה שלש מאות יהודים ⁽⁹⁾. הגנו רואים איפוא, כי עזיבתה של רמלה ע"י היהודים היתה זמנית, וכי הקהלה נתחדשה אח"כ. ברם, יש לשער כי התחדשות הישוב בעיר זו היא מאוחרת לערך, וכי יושביה היהודים היו מן העולים החדשים, שעלו מן המערב, ביהוד מצרפת, כעשר או חמש עשרה שנה לפני שהותו של ר' בנימין בא"י. קשה להאמין, כי בכלל היה ישוב עירוני גדול ברמלה לפני כבוש

(1) לזמן נסיעתו של ר' בנימין השוה גרין חלק ששי עמ' 424 — 428 (גרין-שפיר חיד ציון י' עמ' 456 — 457). בשבילנו חשוב לקבוע שנת שהותו בא"י וגם זמן שהותו בה: אם הרבה לשבת בה או לא. וגם שני אלה נתונים במדה ידועה, להקבע: בקיליקיה (גבול א"י) היה לפני 1167 (תתקכ"ז), לפני מותו של המלך סורוש שהוא מוכיר אותו (השוה גרין, שם ואדלר, בתרגום האנגלי של מסעות ר"ב, עמ' 15, הערה 2) ובפרס בשנת 69—1168 (תתקכ"ח-כ"ט), ש"ז שנה אחרי תבוסת הפיסיס במלחמתם עם "כפר אל תורק", (השיה ההוכחה אצל גרין, שם; וגרינחוס במבואו לתרגום הגרמני של ר"ב עמ' 9, ואדלר, בתרגום האנגלי עמ' 61 — 62, בהערה, תקנו את מסקנתו של גרין בהתאם לגירסא הנכונה), ויצא איפוא שבא"י סוריה, בבל, ומדי בלה ר' בנימין כשנתיים או כשנתיים וחצי (תתקכ"ז, תתקכ"ח, וראשית תתקכ"ט). וראשית הזמן הזה בלה בא"י.

(2) הוצ' אדלר. עמ' כ"ח

(3) "מבית נאווי היא נוב עיר הכהנים" והיא Castellum Arnaldi מבצר שנכנה כדי להגן על דרך עולי הרגל, והשוה Röhrich : Geschichte d. Königr. Jerusalem עמ' 227 (4) וע"פ גירסאות אחרות (כת"י אפשטיין) לרמח. ושתי הגרסאות מצויות בלטינית, השוה: Röhrich : Regesta regni Hierosol. עמ' 12 — 13, 18, 19, 28, 148.

(5) ולגירסת כת"י רומא: ושם בנין מימי קדם.

(6) בכ"י רומא חסרה המלה "כמו"; בהוצאת אשר: כמו שלשה, והמלה "מאות" הושמטה.

(7) לפי עדות הסופר הערבי אצשרכי; כתב באמצע המאה העשירית; ומקורותיו—מראשית

המאה ה'; והשוה ספרי ישראל בגולה ח"א עמ' 69.

(8) השוה כפתור ופרח פרק י"א (הוצ' לונג עמ' ע'). מנוב לוד למערב נוטה לצפון כשלש שעות ושם: "מנוב למערב ביושר כשלש שעות צריפין וקורין לו צירפאן וכתחום צריפאן יש עיר גדולה ושמה רמלה" ושם עמ' קכ"ז: שלצפונה (של רמלה) לוד כאלף וחמש מאות אמה בקרוב; "למזרח נוב עיר הכהנים לכמו שתי שעות".

(9) שהגירסא שלש מאות היא הנכונה יש לראות מזה שגם באותם כתבי היד שאינם גורסים

אשקלון (1153), וביתוד קשה לתאר לנו התישבות יהודים, תושבי העיר מכבר: רמלה נמצאת על הדרך בין יפו לירושלם. ונמצאה כל הזמן על חזית המלחמה בין הצלבנים והמוסלמים.

והמקום הוא שמם עד היום הזה, ואחרי אשר בקרבת המקום נמצאת אשקלון, והסרצינים מתנפלים לעתים תכופות וממיתים את הנכרים, לכן שוררת אימה גדולה מסביב. עדות זו של הניאל⁽¹⁾ ראש מנזר רוס, שתר את הארץ בשנות 1113–1115, היא נכונה גם לגבי השנים הבאות, ומתאשרת גם ע"י הקמת שורת מבצרי ההגנה (יבנה, בית גוברין ובית נבו) על הדרך מאשקלון, וגם ע"י הידיעות על ההתנפלויות התכופות על רמלה. יש עוד לציין, כי המתנפלים הללו היו "אלה אשר היו מקודם תושבי רמלה"⁽²⁾. רק עם כבושה של אשקלון (בשנת 1153) נוצרו תנאים להתפתחות כלכלית וגדול מתמיד של הישוב ברמלה⁽³⁾.

ולא זו בלבד. ראוייה לתשומת לב מיוחדת העובדה, כי בשנת 1152, בקשר עם ההכנות למלחמה עם אשקלון, נמסרה רמלה, ע"י המלך בלדואין השלישי לאורחי מרשיליה, ונתנה להם זכות חפשי המסחר בעיר⁽⁴⁾. ברמלה היה איפוא חלק עיר מיוחד של מרשיליה שנהנה מזכויות מיוחדות.

יש איפוא, לדעתי, מקים להשערה, כי חדוש הישוב היהודי ברמלה קשור במאורעות הלעיל: יהודי רמלה היו תושבי אותו חלק העיר ועלו ברובם לארץ ממרשיליה וסביבותיה. בכל אופן, במעט שידוע לנו על יהודי מרשיליה בתקופת מסעי הצלב יש רק לאשר השערה זו. יודעים אנו כי "מרשיליה היתה עיר סתורה מאד על שפת הים, עיר נאינים וחבמים ובה שני קהלות ובהם כמו שלש מאות יהודים"⁽⁵⁾; כי מרשיליה, עוד יותר משאר ערי פרובינציא, היתה קשורה בקשרי מסחר

"מאות" נשמרה הגירסא: "כמו שלש"; ברור איפוא שאחרי המלה שלש היתה גם בכתבי היד האחרים עוד מלה אחרת, שהרי אין זה מדרך העולם בכלל, ומדרך בנימין בפרט, לכתוב "כמו" על מספר קטן, שאשר לדעתו בדיוק.

(1) הוצ' גורוף; השוה ZDPV כרך ח'; והשוה גם תולדות ירושלים לוילהלם מצור, ספר י' פרק כ"ז, וילהלם מצור מספר גם כן כי תושבי רמלה ברחו לאשקלון, וכי המתושבים החדשים תפסו רק חלק אחד מן העיר, ומספרם היה לא רב.

(2) Fulcheri Carnotensis Historia Hierosolymitana II, VIII,3 (הוצאת Röhricht)

(3) הסופר הערבי אידריסי מציין בספר הגיאוגרפי שלו, שנתחבר כשנה אחרי כבוש אשקלון (1154). את השנויים לטובה שכאו בחיים הכלכליים של הדרום עם כבושה של אשקלון, והשוה ZDPV כרך ח' עמ' 122.

(4) והשוה Röhricht Regesta regni Hierosol. Et. castellum : עמ' 10 ; Rame quod iu divisione Esqualon et Jappae est concedit civibus Massiliae.

(5) מסעות ר' בנימין מטודילה, הוצ' אדלר עמ' ה'.

אמרים עם המזרח ויוצאי מרשיליה במזרח היו מרובים במספרם⁽¹⁾; כי היהודים השתתפו השתתפות פעילה מאד במסחרה של העיר⁽²⁾; וקשריהם המסחריים הקיפו את כל ארצות ים התיכון: אלג'יר ואיטליה, צרפת וספרד, תוניס ומרוקו, מצרים וארץ ישראל. יודעים אנו, כי אפילו במאה ה"ג, בשעה שבעטיה של מלחמת הכנסיה בתנועת האלביגוויים בדרומה של צרפת, הורע מצבם של יהודי פרובינצא, הוכרו יהודי מרשיליה ל"אזרחי מרשיליה"⁽³⁾ (Cives Messaliae). על חלקם של היהודים בהגירה למזרח יש לדון גם מתקנותיה של העיר מרשיליה ביחס להפלגת יהודים בים: אין ליהודים להפליג בחבורות גדולות באניה אחת (לא יותר מארבעה יהודים באניה), על היהודים המפליגים באניה להודיין, מותר להם לנסוע לכל מקום במזרח מלבד אלכסנדריה של מצרים⁽⁴⁾.

אין עלינו, כמובן, לתפוס את הדבר, כאלו כל יהודי רמלה הם יוצאי מרשיליה. עלינו לתאר לנו את הדבר כך: אחרי שהעיר מרשיליה קבלה ברשותה חלק העיר רמלה ורבים מאזרחיה באו לרמלה והתישבו שם לשם עסקיהם (בקשר עם הזכויות המיוחדות במסחר שקבלו) באו אתם גם יהודים רבים ממרשיליה שחדשו את הקהלה. הקהלה המחודשת הזאת היתה הגרעין והיסוד לפליטי רמלה ולפליטים האחרים המרובים בשאר הערים, שהתכנסו במשך שנים מועטות לרמלה והגדילו את הישוב היהודי בעיר.

ב. מצור ירושלם וכבושה.

בשביעי ליוני הגיעו הצלבנים עד חומות ירושלם ושמו מצור על העיר, בי"ג ליוני היתה ההתקפה הראשונה של הצלבנים על העיר, בי"ג-14 ליוני היתה ההתקפה הכללית האחרונה, בי"ג-15 נלקחה העיר, בי"ג נמשכו ההריגות של תושבי העיר, מ"ד ליוני עד 1 לאוגוסט נמשך סדור השלטון החדש בעיר (בי"ג-22 לאוגוסט נבחר גוטפריד

- (1) והשווה על קשריה המסחריים של מרשיליה עם ערי המזרח ועל יוצאי מרשיליה. במזרח אצל פרוץ: Prutz: Kulturgeschichte der Kreuzzüge עמ' 104, 46 — 105, 112
- (2) השיה מאמרו של איזידור לאב REJ) Les négociants juifs au XIIe siècle (73—83) שהסיק כמה מסקנות חשובות לתולדות יהודי מרשיליה ומצבם הכלכלי כרך מ"ז עמ' 73—83) שהסיק כמה מסקנות חשובות לתולדות יהודי מרשיליה ומצבם הכלכלי על יסוד התעודות המרובות שפרסם החוקר Blancard בשנת 1884.
- (3) השוה Gross: Zur Geschichte der Juden in Arles, Monatschrift 1878, GWI עמ' 155, 160. מזה שהם נזכרים בתור אזרחי מרשיליה בפעם הראשונה בשנת 1219 אין להסיק, כי רק אז קבלו את התואר הזה. המאה הי"ג היא ראשית חירותה במצב היהודים בפרובינצא, ויש איפוא לבקש את יסודות עלייתם בתנאי המאה הי"ב, ובמקצת עוד קודם לזה.
- (4) השוה A. Begnot: Les Juifs d'Occident ח"ב עמ' 34 (פרס, 1824). חובת הזיון באה כנראה משום שהיהודים היו ע"פ רוב כלתי מזוינים, ובשעה סכנה לא היה ביכולתם

מבוליאין בתור "מגן לקבר הקדוש" ובראשון לאויגוסט נבחר ארטולף לראש הכהונה, הפטריארך, של ירושלים. מה היה נרלה של הקהלה היהודית בירושלים בימים האלה, בימי המצור, בשעת-הכבוש ואחרי קביעת השלטון החדש בירושלים?

נשתדל לברר את שלשת המומנטים האלה אחד, אחד.

1. הסיפור היחיד המזכיר בפירוש את השתתפות היהודים בהגנת ירושלים בימי המצור הוא מחבר הפואמה ההיסטורית על מסע הצלב הראשון, המתחילה בתאור מצור ניקאה ומסתיימת בכבוש ירושלים⁽¹⁾. לאמתו של דבר, אין זו פואמה היסטורית, אלא הרצאה שלמה ומלאה על מהלך נפיל המאורעות עד כבוש ירושלים. המחבר היה קרוב ע"פ זמנו למאורעות, שהרי כן נשתמרו כתבי יד של הפואמה הזאת עוד מהמאה ה"ב. המחבר, הנזיר גילו מקיצי, שהיה אח"כ ראש כנסיה חשוב בפריז ואח"כ בישוף וקרדינל ושכפי הנראה בקר בשנת 1128 את א"י בתור שלוחו של האפיפיור, שאב את ידיעותיו מבני דורו שהשתתפו בתנועה, ולספורו יש ערך של מקור היסטורי ממדרגה ראשונה⁽²⁾. שלש פעמים מזכיר המחבר את יהודי ירושלים והשתתפותם בהגנה. בראשונה⁽³⁾ הוא מתאר את התקפתם הראשונה של הצלבנים על ירושלים, ומספר כי "האנשים מחרו לשלם את נדרם"⁽⁴⁾; ועל החומה הראשונה עליה יעלו ובקול רם יקראו לשונא; מהר להופיע בן הארץ: יהודי, תרכי וערבי⁽⁵⁾; באבני קלע ובלוסטראות יעמוד על נפשו. והמחבר מרבה לתאר כיצד הגינו מעל החומה על העיר, ולא נתנו לשונא להתקרב, ע"י "האש והרעל", שיצקו על העומדים מתחת. ולהלן, אחרי אשר המחבר מספר כיצד השתדל כל אחד, "להחליש בחריצותו

לעזור לאנשי האניה. אסור הנסיעה לאלכסנדריה מתבאר בזה שמצרים נלחמת כל הזמן בצלבנים, ואין לתת אפשרות ליהודים (אפילו כשהם אורחים) החשודים גם הם על איבה לצלבנים להכנס שמה

Historia gestorum Viae nostri temporis Jerosolymitanae RHC, (1) HOC כרך ה' בסוף.

(2) השווה לביורו כל הפרטים על הסופר (Gilo Parisensis) ולחשיבותו של הספר בתור מקור היסטורי את המבוא בראש כרך ה' של ה'—RHC, HOC עם CXVIII—CXI. (3) שורה 157—161; שם, עם' 794.

(4) Festinant ad vota viri; כלומר, הצלבנים ממהרים לשלם את נדרם שנדרו לכבוש את ירושלים ולבוא לקבר הקדוש.

(5) Murumque priorem invadunt—Mox gentilis adest: Judaeus Turcus Arabusque; המלה Gentilis משמעותה כפולה: גם יליד הארץ, חושב עיקר, וגם "גוי", כופר, עובר ע"י הערבי הוא המושלמי המקומי, התורכו-הסידז'קי שהיה מהם בחיל המצב המצרי שעמד במגדל דוד.

את עבודת מתנדרו¹), וכיצד עוררה נוכחותו של הדוכס (גוטפריד) את זריוותם של הצרים, אשר „היו ערים במניחת הליל ומשכו בעל עמלם הוועם“, כשהוא בא לתאר את ההכנות שנעשו לשם ההתקפה האחרונה ואת עבודת הפועלים שהקריבו קורות לחומות העיר, הוא מתחיל שוב ביהודים ומספר: „הלילה שעבר השאיר ליהודים מנוחה“²). וגם כשהוא מתאר את כבוש ירושלים הוא מזכיר את היהודים: „יוםם האחרון לבני הארץ הגיע, והמה מקרב לקרב ינוסו: פרץ ומפלת בכל מקום. הברזל לא ימוש מידי איש. התורכי, הערבי והיהודים גם המה בנופלים“³). עדות זו, עדות מסתה לפי תומה, מעידה אפוא כי במשך כל ימי מצור ירושלים השתתפו היהודים במדה רבה בהגנת העיר.

אמנם הסופר הזה הוא, כאמור, הי תי ד י שמוכיר דבר השתתפות היהודים בהגנת ירושלים. ברם, אפשר מאד, כי היו עוד סופרים בני הדור, שהזכירו בראשונה את הדבר, אלא שאח"כ השמיטו את הענין הזה מספריהם: הסופרים האלה לא התאימו למהלך הדורות הכללי ביחס ליהודים...

ואם אין ראיה לדבר, זכר לדבר יש ויש. ראשית כל מדגישים כל הסופרים את הנחתם הנמרצה של אזרחי ירושלים על העיר, ומבחינים בהגנה זו בין האזרחים ובין הצבא המצרי שחנה במגדל דוד. „כאשר התקרב צבא הצלבנים אל העיר, מספר אלברט מאאכן, סגר חיל מלך בבל⁴) את שערי העיר, על מגדל דוד הגן חיל המצב וכל האזרחים העמדו על החומות“⁵). וגם כשהוא מספר על ההתקפות שערכו הירושלמיים על מכוניותיהם של הצלבנים הוא מדבר על „אנשי הצבא הסרציינים ועל תושבי העיר“⁶), וכן כשהוא מספר על האש שהציתו הנצורים במכוניות

(1) על עבודת ההגנה בלילות מסביב לירושלים, השוה ה"אֶמוֹנִי" (Gesta) פרק ל"ח.
(2) Nox, quae Judaeis requiem transacta reliquit. ירושלים נכבשה ביום הששי בבקר (15 ליוני), וכאן הכוונה היא ליום השבת שלפני זה (9 ליוני) כשסדרו את המכוניות ועשו את עבודת ההכנה בשביל ההתקפה. והיה אולי ברצונו של המחבר להדגיש, כי ברגע המכריע הזה הלכו להם היהודים „לקדש את השבת“ ונתנו לפועלים להתקרב לחומות להביא את הקורות (Robora), שעזרו להם אחיכ פעלות על החומה ולכבוש את העיר. וראה המחבר בזה משום „אצבע אלהים“.

(3) Occurrit suprema dies gentilibus, illi de bello fugiunt in bellum; Lapsus ubique est, a nullo ferrum revocatur, Turcus Arabusque Juda-eique cadunt. (RHC HOC כרך ה' עמ' 798).

(4) = מצרים; אצל הסופרים הנוסעים מהתקופה הזאת נקראת קהיר בשם בבל, ומלך מצרים בשם מלך בבל. ל"שמוש השמות המשוונה" הזה השוה: Buttler: The Arab conquest of Egypt, Oxford 1902

(5) אלברט ספר ה, פרק מ"ו.

(6) שם ספר א, פרק י"ב; שם, פרק ט"ו.

הללו והפילו אותן הוא מדבר שוב (1) על כל אורחי העיר ועל כל אנשי הצבא של מלך בבל. כדאי לציין, כי שני המונחים שאודותיהם מספר אלברט על השתתפותם של כל האזרחים בהגנת העיר (תיכף להופעתם של הצלבנים לפני החומות ובהתקפתם על המכונות) מתאימים לספורו של גילו הפרישאי בפואמה שלו על השתתפותם הפעילה של היהודים בהם. דומני, שלא נרחיק לכת אם נניח ש"כל" זו לא מקרית היא והיא כוללת בתוכה את השתתפות היהודים בהגנה, ורמז לענין זה יש אולי למצוא גם בתאורן של שתי ההתקפות הנ"ל על ידי אותו סופר אלמוני, מחבר ה-Gesta Francorum, שהיה עד ראיה לכבוש ירושלים. גם הוא מבחין במלחמות אלה שני יסודות: סרצינים ו"מגיני העיר". כך הוא, מספר למשל, בתאורו של ההתקפה הראשונה על החומות:

"ביום השני הרכינו לתקוף את העיר בעז כזה, עד כי העיר היתה נופלת בידינו, לו היו הסולמות מוכנים. (2) אולם את החומה הקטנה (3) הרסנו והקימונו סולם לתומה הראשית, ואנשי החיל שלנו עלו עליו ומקרוב הכו את הסרצינים בחרבותיהם ובחניתותיהם ואת מגיני העיר; רבים היו המתים משלנו, ואולם עוד יותר היו משלהם. (4) מי הם "מגיני העיר" שביחד עם הסרצינים נלחמו על חומותיה? — אפשר היה לחשוב, שהמחבר מדבר כאן על חיל המצב המצרי שנשלחו לעיר ע"י החליף המצרי לשם הגנה עליה. ברם, אי אפשר להעמיד אותם מחוץ ל"סרצינים", ובהקבלה להם, בה בשעה שבאותו פרק גופא מזכיר המחבר "ערבים, תירכים וסרצינים מחילו של האדמירל". (5) אמנם גם אלברט מאאכן משתמש בשם זה של "מגיני העיר", אבל רק בניגוד להמון התושבים שלא השתתפו במלחמה (6) והשם הזה כולל אצלו גם חיל מלך מצרים וגם האזרחים הנלחמים; אולם ה"מחבר האלמוני" מספר על הסרצינים המזוינים בחרבות וכידונים ועוד על "מגיני העיר" שאינם, כנראה, סרצינים. אנב, כדאי להעיר כי המלים "ואת מגיני העיר" הן בסוף המשפט, ואינן מחוברות כראוי לא עם הפעל שאליו הן מתיחסות ולא לשם שאליו הן מחוברות. ואם נביא בחשבון כי ספרו של אלמוני הלך בו ידים, וכי מלבד אותו האביר, איש הצבא

(1) שם, שם, פרק י"ח.

(2) על סולמות אלה מרמז גם Gilo בפואמה שלו.

(3) זוהי החומה הראשונה שעליה מדבר גילו. שהאנשים מהרו לעלות עליה.

(4) Gesta Francorum, פרק ל"ז: — et cominus percuciebat saracenos suis ansibus et lanceis et defensores urbis; fueruntque mortui ex nostris, sed plures ex illis.

(5) Arabes et Turcos et saracenos de exercitu admirali; =

אמיר = מושל מצרים.

(6) השוה, למשל, אלברט ספר ו' פרק כ'.

האלמוני, נערך גם ע"י כהן⁽¹⁾ — נדמה לי, כי יש מקום לשער, כי גם חלק הספור הזה ע"ד „מגיני העיר“ איננו לפנינו באותה הגרסה שיצא מידי מחברו הראשון; ובנוסף הראשון היו אולי גם ידיעות על השתתפות היהודים, שנשטמו אח"כ בכונה תחלה.

וזכר לדבר הננת ירושלים ע"י היהודים יש למציא גם בראשית מכתבה של „גלות ירושלים“ שנתפרסם ע"י רש"א ורטהיימר בגנוי ירושלים ח"ב, 2⁽²⁾ המכתב הזה נכתב סמוך לכבוש ירושלים,⁽³⁾ ודי ברוך ב"ר יצחק כותב המכתב, אחר מראשי קהלת ירושלים, מתאר בראשיתו את אשר עבר על הקהלה בימים ההם. „אל בת ישרון אשר רבתה תאניתה⁽⁴⁾ כסך דרכיה בסירי עוני⁽⁵⁾ וציוניה לא [הוצבו] לשוב אל⁽⁶⁾ עריה, נתעותו אנשי חייליה⁽⁷⁾ ורפו ידי מחזיקי בדקיה⁽⁸⁾ כי בעמל ואון גזו שנותיה,⁽⁹⁾ ותקותה למפח נפש⁽¹⁰⁾ מפני חמת המציק את⁽¹¹⁾ צעדו[תיה], מפני זלעפות הרעב אשר שולח במשמותיה“ — השורות האחרות הללו כוללות, לדעתו, רמזים די ברורים על המבצרים⁽¹²⁾ שהיהודים הגינו עליהם ולא הצליחו בהגנחם, על כשלון אנשי החיל של היהודים ועל הפחד, הרעב והחרב

(1) השוה הכוזב של Louis Bréhier נהוצאה האחרונה של האלמוני; Histoire annonyme de la première croisade, Paris 1924: XXXI - I עמ'

(2) דף ט"ז - י"ז. ועל גב המכתב כתוב „אגרת הזאת כתב אותה בידו רבנו ברוך הרב הגדול והמובהק נשמתו“ (נפריאה מן שמואל) בן [רבינו ר' יצחק] נ"ע ויכתוב רבינו ברוך את האגרת הזאת להיותה ביד עובדיה הגר אצל כל קהלות ישראל אשר הוא הולך אליהם“ (3) השוה מאן ח"א עמ' 198 - 199; וח"ב עמ' 235 - 236. מאן פרסם מכתב מר' ברוך בר' יצחק מאייר תתנ"ד (= א"ת"ה. 5 שטרות).

(4) מרמו על הפסוק באיכה ב' ה: בלע כל ארמנותיה שחת מבצריה וירב בבת יהודה תאניה ואניה.

(5) ע"ד הכתוב איוב ג', כ"ג: לגבר אשר דרכו נסתרה ויסך אלוה בעדו. בסורים = קוצים.

(6) ירמיה ל"א, כ"א: הציבי לך צינים שימי לך תמרורים וכו' שובי אל עריך וכינחו להגיד, כי היו קוצים ומכשולים על הדרך, ולא הוצבואותם הצינים ואין הפלישים יכולים לשוב לעריהם. ורש"א ורטהיימר מציע לגרוס: לא יכלו לשוב אל עריה. ולא נראה לי.

(7) קהלת י"ב, ג': ביום שיועו שומרי הבית והתעותו אנשי החיל.

(8) יחזקאל כ"ז, ט': זקני גבל וחכמיה היו בך מחזיקי בדקך.

(9) תהלים צ' י'.

(10) איוב י"א, כ': ומנוס אבר מנהם ותקותם מפח נפש.

(11) ישעיה י"א, י"ג: ותפחד תמיד כל היום מפני חמת המציק כאשר כונן.

להשחית.

(12) השוה להלן על כבוש חברון וחיה.

שהיו בעיניהם. בני הרור שהיו עדים למאורעות הבינו על נקלה את הרמזים, והיה זה גם לפי טעמים של הימים ההם ולפי סגנונם להעתיק את הדברים כמעט פסוקים המשלימים את התמונה. ברם, בשבילנו, שאין הדברים נהירים לנו, לא קל הוא לעמוד על כונתם האמתית, ורק אם נמצאים לרשותנו עוד מקורות, יש לפעמים בידם להעמידנו על טיבה של אותה התמונה הגלומה במליצות השזורות מחצאי פסוקים.

2. כבוש ירושלים ע"י הצלבנים היה, כידוע, מלווה בטבח נורא שנערך בתושבי העיר ע"י הכובשים. הכיבוש מפיזא וגוטפריד מבוליאן כותבים במכתבם בשם "צבא אלהים הנמצא בארץ-ישראל" (1) אל האפיפיור פסכל: "ואם רוצים אתם לדעת מה עלה לו לאויב שהיה שם, ידוע תדעו כי במסדרון שלמה ובהיכלו רכבו אנשים עד ארכובות סוסיהם בדמם של הסרצינים" (2). "הסופר האלמוני" גם הוא מאשר, כי כאשר ברחו "מניני העיר" מן התומות דרך העיר רדפו אחריהם והניסו אותם, הרגו והכרתו, עד היכל שלמה במקום שהטבח היה כל כך גדול עד שאנשים הלכו בדמם (של האויבים) עד קרסוליהם" (3).

אחרי שעל יד המקדש הרגו את הסרצינים אשר נאספו שמה והנתנו לנו את הקרב הכי קשה באותו יום, (4) "שבו הנוצרים מעיטרי נצחון העירה והרגו לפי חרב המוני גויים" (5) אשר מפחד המות תעו מפוזרים ומפורדים ברחיבות העיר; התפרצו אל הבתים והרגו את הנשים ואת הילדים ולא ידעו רחם, והראשון אשר התפרץ לבית או לארמון, לו היה הבית וכל אשר לו. הסופרים המושלמים מספרים, כי הטבח נמשך שבוע שלם" (6). גורלם של היהודים בימים ההם היה בודאי כגורל כל התושבים. (7)

-
- (1) הצלבנים קוראים לאי Judea או Terra Israel; ביחוד הראשונים שבהם.
 (2) MGH. Annales Sancti Disibodi, XVII, 17.
 (3) Gesta Francorum פרק ל"ח. והפירוש הזה גם אצל אלברט ספר ו' פרק כ"א.
 (4) Gesta Francorum, שם: Saracenos — con regali dederunt nostris maximum bellum per totum diem; גם אלברט מדבר על הסרצינים (ולא על תושבים) שברחו להר הבית.
 (5) אלברט ספר ו' פרק כ"ג. לפי דעתו של אלברט נהרגו בהר הבית עשרת אלפים איש; לפי דעתו של אבול-פיידא ואבן אתיר נהרגו שם 70 אלף איש; אחרי כן הגזימו עוד יותר.
 (6) אבן אתיר ואבול פירא. RHC HOR, I עמ' 198, 4. והשווה ביחוד אלברט ספר ו' פרק ל'.
 (7) נוצרים לא היו בעיר: הם גישו מן העיר מיד כשהתפשטה השמועה על התקרבות חיל הצלבנים. השווה אלברט ספר ה', פרק מ"ד.

אין הסופרים בדרך כלל מזכירים אותם. ורק אצל שלשה מהם, שני נוצרים ומושלמי אחד, נשתמרו רשימות על היהודים.

חנה קומנין, בתו של הקיסר הביזנטי אלכסיי קומנין, בת הזמן ההוא, בתארה בקצרה את כבוש ירושלים⁽¹⁾ כיצר „הקיף צבא הצלבנים את העיר; צר עליה ונלחם בה, היא מספרת כי העיר נכנעה רק אחרי התנפלויות תכופות ואחרי אשר הרנו „סרצינים ויהודים רבים בפנים העיר“⁽²⁾.

הבישוף בלדריך מדול⁽³⁾ מספר, כי אחרי תום הטבח, אספו הצלבנים את הסרצינים שנשארו בחיים וצוו עליהם להוציא את גופות המתים מחוץ לעיר⁽⁴⁾, והנה „הרבה יהודים אשר נלקחו בשבי חיים היו מסביב להיכללונם הם הורידו⁽⁵⁾ את הגופות [של הנהרגים]. ומש הכירו אותם מכרו את כלם ועל פי פקדתו של מנכרד נתנו שלשים [איש] בעד מטבע אחד של זהב—והרבה מאלה שנקנו הוליכו אותם מעבר לים, לאפוליה; ומהם שהמביעו בים, ומהם שהתיוו את ראשיהם. ואת כל המתים ההם אשר „צברו“ קדם—שרפו באש, וככה טהרו לגמרי את כל העיר מן הממאים.“

מן הסופרים המושלמים מזכיר את היהודים הסופר קבטאבן אל ג'וזי בכרוניקה האוניברסלית⁽⁶⁾ שלו. אחרי שהוא מזכיר בשורות אחדות על המצור ששמו הצלבנים על ירושלים, הוא ממשיך לספר, כי כשנודע להם כי אל אפדל⁽⁷⁾ יצא לקראתם ממצרים המריצו הצלבנים את המצור ביתר התלהבות והרעישו את העיר; הטבח (שערכובעיר) היה נורא. הם קנסו את היהודים בבית הכנסת שלהם והציתו בהם אש; אחרי כן הרסו את הקברים וביחוד את קברו של „ידיד האל“⁽⁸⁾ ורק את מסגרו של דוד⁽⁹⁾ הם תפסו וכבדו אותו.⁽¹⁰⁾

- (1) בחיי אלכסיאוס ספר י"א, הוצ' פריס עמ' 327.
- (2) Πολλοὺς τῶν ἐντὸς Σαρακηνῶν καὶ Ἑβραίων ἀνηρότετες; ובפנים העיר — גם אחרי אשר תפשו את החומות.
- (3) השוה למעלה הערה 4: RHC, HOC כרך ד'. Historia Hierosol. ספר ד' פרק י"ד
- (4) השוה Gestas פרק ד"ט, שגם הוא מספר: Jusserunt quoque Saracenos mortuos omnes ejici foras.
- (5) את המתים הורידו, כנראה, לנחל קדרון דרך שני שערים: שער יהושפט במזרח (שער האריות) ושער השלח (שער האשפות) בדרום; ומכאן השמוש בפעל „הורידו“, והקסע הזה נמצא לא בכל הנוסחאות של כתב היד. והשוה שם בהערה 7.
- (6) בספרו מראת אלזמאן (ראי הזמן), כרוניקה אוניברסלית מראשית ההג'רה עד מחצית המאה הי"ג. נולד בבגדד בשנת 1186/1187 וכתב בשנת 1252:
- (7) הוזר המצרי שהיה למעשה שליטה של מצרים במשך עשרים שנה. והשוה: Wüstenfeld: Geschichte der Fatimiden-Chalifen עמ' 278, שאפדל החל לאסוף את צבאו רק אחרי כבוש ירושלים. ואולם אלברט (ספר ו' פרק י) מאשר בכללו את ידיעותיו של אבן אל ג'וזי, כי הכנותיו של אפדל והמורם שלו עם העיר ירושלים הנצורה החישו את מפתח של העיר. אני מתעכב על הפרש הזה, מפני שהוא מראה שאבן אל ג'וזי השתמש במקורות ראשונים וציון כמה פרטים שלא היו ידועים לסופרים המושלמים האחרים.
- (8) = אברהם; והכונה היא על מערת המכפלה וחברון, והשוה למטה על כבוש חברון.
- (9) במגדל דוד. (10) RHC, HOR כרך ג' עמ' 520.

ארבע העובדות (הרינתם של היהודים בשעת הכביש, כנוסם מאונם בביהכ"נ ושריפת ביהכ"נ, מכירתם לעבדים והריסת הקברים) המסופרות במקורות שהבאנו משלימות האחת את השניה. כל עובדה מוסיפה קו מיוחד משלה וכולן ביחד מתאימות לאותו הציור הכללי שיש לנו (לפי המקורות) על כבושה של ירושלים. המקורות שהבאנו הם מסיחים לפי תומם ואין לנו יסוד לפקפק ברצונם למסור לנו בנידון זה דברים כהויתם. שנים מהם⁽¹⁾ הם גם בני הדור, ויכולים היו לדעת את כל הפרטים בנידון זה, והעובדות שהם מספרים הן מסופרות לאמתו של דבר גם במכתבו של ר' ברוך כ"ר יצחק שהבאנו למעלה, אלא שלא שמו לב עד עכשו⁽²⁾ בראי ל"פשוטן של מליצות". ר' ברוך כותב במכתבו: "כי נירשה מהסתפח בנחלת צביוניה⁽³⁾, ותהי למתעב⁽⁴⁾ נוי להסתולל בה בקצה תבל כתוא מכמר נפלה בשחיתותיה חשופי שת אסורי כרזל להנתן הילד באתנן והילדה במתיר ימיר⁽⁵⁾. הן כמר מדלי וככאפס ותהו נחשבו לפני שוביהם לרמוס בטיט חוצות את יופי צורניה".

ולהלן: "איך ננעלו יושבי הטבור⁽⁶⁾ לותרם⁽⁷⁾ אל עם לו עז שפת לא ידעו תמול שלשום להשמיעם ובתי מוהנין לשוסייהם⁽⁸⁾, ולא נמצא במו כמלוונה במקשה אחרי חרב היונה אשר הוערה מתערה⁽⁹⁾, לא ידעו לשום לחומם כגללים⁽¹⁰⁾".

(1) חנה קומנין והבישוף בלדריך מדול.

(2) גנזי ירושלים ח"ב ע"ז — י"ז.

(3) שמואל כ"ו, כ'.

(4) ע"ד הכתוב ישעיה מ"ט ז': כלומר: בת ישרון קהלת ירושלים היתה לתועבה לגויים והם הביאו אותה לקצה חבל ומסתוללים בה. האין כאן רמז על ספורו של בלדריך בדבר גורלם של השבויים היהודים מירושלים באפוליה?

(5) יואל ד' ג'. שלשים יהודים בזהב אחר!

(6) כשם שהטבור הזה נתון כאמצע האיש כך א"י נתונה כאמצע העולם. (מדרש

תנחומא פ' קדושים ס' י') והשוה סנהדרין ל"ז, ע"א.

(7) אלהים ותר על יושבי ירושלים ומסרם לעם אחר.

(8) השוה אלברט ספר ו' פרק כ"ג. הצלבנים הרגו את יושבי הבתים והארמונות

ותפסו את רכושם ואת בתיהם.

(9) אחרי הטבח בשני הימים הראשונים, יצאה פקודה מיוחדת ע"פ הצעתו של גוספריד להרוג את כל הסרצנים והגויים שעוד נשארו בעיר וכולם תפסו את נשקם לרצח איוס. וע"ז מרמז הכותב בדבריו: "חרב היונה אשר הוערה מתערה". והשוה אלברט שם פרק כ"ט ול'.

(10) צפניה א' י"ז. היהודים לא ידעו לשום כדמן את גופות המתנפלים עליהם. כלומר

לא הראו מדת הגבורה שהיו זקוקים לה באותה שעה.

במלים אחרות: ההרג רב ביהודים בשעת הכבוש ומכירת רבים מהם לעבדים הרי אלה עובדות המתאמתות לא רק ע"י מצבה הכללית של העיר אלא מאשרות ע"י עדים יהודים ונוצרים בני הזמן.

שונה הוא מצב ההוכחות בענין שרפת היהודים בבית הכנסת. ראשית, אכן אל גיוזי המעיד על עובדא זו כתב בעבור מאה וארבעים שנה לערך אחרי המאורעות; ושנית הוא היתירי המעיד ע"ז, ואין לנו דבר וחצי דבר, בפירוש או ברמזה, על ענין זה אצל שאר הסופרים, יהודים, נוצרים או מושלמים. וגם ר' ברוך במכתבו הנ"ל איננו מזכיר אפילו ברמזה על שרפה זו שצריכה היתה בכ"ז לעשות רושם רב.

ברם, אכן אל גיוזי השתמש במקורות קדומים, וכמו שראינו למעלה היו נהירין לו הרבה פרטים מתולדות מסע הצלב הראשון, ושנית הלא היה ברצונו של אכן אל גיוזי לאסוף בספרו "עובדות מענינות", ודוקא מטעם זה הוא מזכיר לנו מקרים ומאורעות שאתרים לא שמו אליהם לבם.

אולם, מדבריו של בלדריך אנו למדים, שלא נכונה היא הדעה שאספו את כל היהודים לבית הכנסת ושרפו אותו. כפי הנראה, היה זה אך אחד המקרים בימי כבושה של ירושלים. —

3. מה היה מצבם של היהודים אחרי אשר סודר השלטון? — וילהלם מצור מספר בפירושו (1) "ותגנים (בני הארץ), אשר היו מקדש תישבי העיר, הורחקו בכח מן העיר; כמעט כולם נהרגו בחרב, ואם נמלטו במקרה מעטים, לא נתן להם מקום בפנים העיר להשאיר בתוכה". ודבריו מתאימים לעדותו של ר"י אלתריוזי, שמספר (2) כי על שאלתו ששאל את אחד היהודים בירושלים: "מתי באו לעיר הזאת? אמר לי: מיום לכידה ושמעאלים שכנוה ישראלים. אמרתי ומדוע לא שכנוה בהיותה ביד הערלים? אמר: מפני שאמרו כי הרגנו אלהיהם ועשינו חרפה להם, ואילו בתוכה מצאנו, אזי חיים בלענו, הן נזבת את תועבותיהם לעיניהם ולא יסלחונו?" — ולהלן מספרו של ר"י אלתריוזי על כבושה של ירושלים ע"י צלח אדין ועל הקול שצוה להעביר בכל עיר, "אל כל רב וצעיר, ואמר דברו על לב ירושלים, לבא אליה כל הרוצה מזרע אפרים", יש לראות שבטול איסור הישיבה ליהודים בירושלים היה גם כן בטול חגיגי, בטול חוק ופקודה, ולא רק בטול מנהג רע ומעשה אלמות של הפקדות. ואמנם "גירוש ירושלים" זה הוא עובדא היסטורית, אשר לא רק מכללא איתמר. במכתבו הנ"ל של ר' ברוך ב"ר יצחק מסופר על גירוש זה (3) בפירושו. אלא

Hist. Hieros. (94) (תולדות ירושלים) ספר ו"א. פרק כ"ד.

(95) תחכטוני שער כ"ח.

(3) גיוזי ירושלים, ח"ב, שם.

שהוא מרחיב את הגירוש על כל א"י, שהיה למעשה ולא להלכה: "טסו אחד מעיר ושנים ממשפחה יתר הפליטה כדור אל ארץ רחבת ידים והוטלו ממקום קדוש לשאניה [בארץ נבריה].⁽¹⁾ תקפה זרוע גאות נית והאיצה במטאמיה השמר ונירשה כל מייחדיו שם מכל גבול עפרות קודש בלי לחוננה ולא להתרצות עוד באבניה, על כן נאנחה בשברון מתנים כי אנשו מכותיה."

ידיעה עמומה על גירוש היהודים מירושלם נשתמרה גם אצל בעל שלשלת הקבלה, אלא שהוא בלבד קצת, כדרכו, את הזמנים והשמות הוא מספר⁽²⁾: "וימלך עליה (על ירושלים) גושפרידו שר גלטיאה (1) ויגרש את כל היהודים מירושלים ותחומיה ומלך עליה הוא ובניו פ"ח שנים".

הקהלה היהודית בירושלם נתבטלה איפוא עם כבוש הצלבנים, ואם כי גם אחרי כן אנו מוצאים יהודים בירושלים, בכל זאת נראה לי שהדעה כי הותרה להם הישיבה, אלא רק בשכונה מיוחדת⁽³⁾ היא אינה מבוססת. מספרם היה בכל אופן מעט מאד ורק בתור יוצא מן הכלל, ובשום פנים אי אפשר לדבר על קהלה שלמה בירושלם. וכך מספר גם בעל הסבוב של ר' פתחיה מרגנשבורג⁽⁴⁾: "אחר כך הלך לירושלם ואין שם אלא ישראל אחד ששמו רבי אברהם הצבע והוא נתן מס גדול למלך ש מניחו שם" הידיעה שאנו מוצאים אצל ר' בנימין מטולידה על מאתים יהודים בירושלם מיוסדת על גרסאות משובשות. ר' בנימין מספר⁽⁵⁾: "שיש שם בית הצביעות

(1) פחד הצלבנים ורציחותיהם נפל על היהודים והם עזבו את המקומות ששם היתה יד הצלבנים תקיפה עד אשר עבר זעם ונוצר איזו *modus vivendi* גם אתם. ירושלים היא העיר היחידה שנאסרה על היהודים הישיבה בה. והם גרשו ממנה גם למעשה וגם להלכה.

(2) הוצ' ורשויו, תרמ"א-ב, כט. לפי בעל שה"ק (או המ"ל) יוצא שזה היה לפני תתנ"ו. המספר פ"ח שנים שמלכו ב"ב של גושפרידו מתאים בדיוק (1099-1987).

(3) למשל, על יסוד התעודה משנת 1130: *in illa urbis parte que specialiter* (עמ' 533 Prutz: *Kulturgeschichte d, Kreuzzuge* Judearia nuncupatur או על יסוד תאור שכונת היהודים בהמשך ההיסטוריה של וילהלם מצור (פרק כ"ב: RHC. HOC, V, 160): "בין רחובות יהושפט ובין חומות העיר לצד שמאל יש רחובות והם כמו עיר מיוחדת; הרחובות האלה נקראים בשם שכונת היהודים". ברם, בשני המקורות האלה מדובר רק על שם השכונה ולא על יושביה. ואם יש לחסיק משתיקה זו איזו מסקנה, הרי היא אולי זו שבשכונת היהודים לא ישבו או יהודים. עצם קביעת שכונה מיוחדת ליהודים בירושלים הרי היא עוד מתקופת הערבים. השוה עדותיו של סלמון בן ירוחם בפירושו לתהלים (ישראל בגולה ח"א עמ' 60).

(4) הוצ' מרגולין עמ' 54. ור' פתחיה כק בא"י בין שנת 1175 (כבוש דמשק ע"י צלח אדין) ובין שנת 1187 (כבוש ירושלים ע"י צלח אדין). והשוה גרץ VI. עמ' 425-426.

(5) הוצ' אדלר עמ' כ"ג.

שקונין אותו היהודים בכל שנה מן המלך שלא יעשה שום אדם צביעה בירושלם כי אם היהודים לבדם והם כמו (1) מאתים יהודים דרים תחת מגדל דוד בפאת המדינה. והגירסא הנכונה היא ע'פ כת"י רומא: "ויש שם בית הצביעות שקונים אותו היהודים בכל שנה מן המלך שלא יעשה שום אדם צביעה אלא היהודים לבדם והם ד' (2) יהודים דרים תחת מגדל דוד בפאת המדינה". ר' בנימין משודילה מספר על תושבי ירושלם השונים (3) ובא לספר אח"כ על בית הצביעות, שרק בקשר אתו יש יהודים בירושלם "שקונים את הצביעה מן המלך". ומובן, כי לא מאתים יהודים קונים את הצביעה. אנכ בכל מקום שר' בנימין מצא קהלה ואפילו לא גדולה, הוא נותן לנו גם את שמות ראשי הקהל, ופה הוא אינו מזכירם. (4) אין כל ספק איפוא, כי צדק ר"י אלחריזי: הקהלה היהודית בירושלם התחדשה רק אחרי כבושה של העיר ע"י צלח-אדין. (5)

ג. כבוש חברון.

בי"ב באוינוסט נצחו הצלבנים את המושלמים ע"י אשקלון. אחרי נצחונו זה שם לו נוטפריד למטרה להבטיח את ירושלם מהתנפלות מן הננב ולתפוש את ערי החוף, כדי להחזיק בידו את הקשרים בין א"י והמערב. בננב היתה חשיבות גדולה לחברון, שהיתה עיר גדולה ובצורה (6). בקיץ תת"ס (1100) (7), כנראה, בראשיתו, כבש נוטפריד את חברון. אלברט מספר, כי ה"דוכס כבש

(1) המלה כמו איננה כהוצאות אשר.

(2) למעתיק נתחלף דלית בריש. והשוה גרינהוט מסעות ר' בנימין הערה 135 עמ' 110 — 111.

(3) הוא מספר על ירושלם: ואנשים בה הרבה — יעקובין וארמים ויונים וגורגרים ופרנקוס ומכל לשונות הגויים.

(4) במקומות שלא בקר אלא שספרו לו אודותיהם הוא ג"כ לא מזכיר את הראשים; אבל בירושלם הלא היה בעצמו.

(5) המקור הקראי שפרסם הרכבי בהצפירה תרל"ה גל. מז' — מזג על חרוש הקהלה הקראית בירושלים (והשוה מאן ח"א עמ' 199 — 200) נראה לו למזויף, בכל אופן באותה צורה שהוא עכשו לפנינו (השוה הטבטאים: לא נכחד מבנינו אחרינו להיותם מספרים וכו' מוצו לאנשי חילו אחינו בני עשו שמצד סגנונם ותכנם הם אינם לרוח הזמן ההוא).

(6) דניאל הרוסי שבקר את חברון 15 שנה אחרי כבושה ע"י הצלבנים מספר: "חברון היא על הר גבוה ולפנים היתה בנויה על ההר עיר גדולה והמון חושבים ישבו על ההר ואולם עכשו שמם הוא המקום". ואלברט (ספר ז' פ"ק כ"ו) קורא למקום: Castellum validis-simum ac ditissimum (מכצר חזק וכסוח).

(7) זמן לא קצר לפני כבוש חיפה. אלברט שם, שם. ואולם נוטפריד מת עוד ביולי.

את המבצר הזה בהתקפה סוערת וגרש משם את הגוים" (1). — „אומרים שאברהם בנה לפנים, את המבצר (2) ישב בו והוא גם קבור שם. התורכים והאחרים, יהודים וגוים, מוקירים מאד את המצודה (3) הזאת ומכבדים אותה בחרדת קדש ובחסידות. וגם המאמינים הקתוליים מתיחסים אליה בהדרת כבוד לא פחותה מזו ושומרים עליה ומטפלים בה“.

על גרוש היהודים מחברון עם כבושה ע"י הצלבנים יש לנו עיר עדות אחת, והיא — ספר קיצור תקנית של חבורת הכמרים מחברון (4). הספר נתחבר במאה ה"ב, לא יאוחר משנת 1180 (5), ומחברו משתדל להוכיח את קדושת המקום וחשיבותו ומספר בין שאר הדברים: „ואמנם תיכף ומיד (6) באו היהודים, אשר השיגו מהסרצינים בטחון ומנוחה להשאיר בין תושבי חברון (7), לבנות להם בית כנסת לפני הפתח (8); הם הקימו להם שם מקום כניסה, והעם הכופר הזה היה עובר שם ברגלים יחפות; ובפנים בנו להם היהודים בית תפלה וקשמו אותו באפן נפלא“.

אולם אחרי כן (9), כאשר גורשו הסרצינים והיהודים, נאספה אספת כהנים בחברון עפ"י חוקת השלוחים, לשם עבודת האלהים במקום הקבוע, אשר בו יטחו הגופות הקדושות" (10) —

במלים אחרות; העיר חברון נחרבה לגמרי, תושביה, היהודים והערבים, גרשו. מערת המכפלה ובית הכנסת שעל ידה נהפכו למצודה של חבורת כומרים ונוזרים, המצב הזה לא השתנה כל ימי שלטון הצלבנים, שהרי ר' בנימין מטודילה, שהיה בחברון בסוף ימי שלטונם (11) מספר לנו: אבל מדינת (12) חברון היתה בחר והיא

(1) Hoc castellum dux effugatis gentilibus subjugavit. שם, שם.

(2) המבצר נקרא בשם ad Sanctum Abraham

(3) Hoc praesidium Turci ac ceteri Judaei ac Gentiles nimia devotione honorantes.

(4) RHC, HOC, Y, Canonicum Hebronensis Breviarium עמ' 315.

(5) השוה מאמרו של Documenta Lipsanographica: Riant בכרך ב' ח"א.

של ה־ Archives de l'orient latin עמ' 411 — 421.

(6) אחר כבושה של חברון ע"י הערבים.

(7) המחבר מתאר לו. שבימי שלטון הקיסרים הנוצרים (ביצוי) לא היה ישוב יהודי בחברון.

(8) של מערת המכפלה.

(9) ע"כ כבושה של חברון ע"י הצלבנים.

(10) של האבות.

(11) חברון נכבשה ע"י צלח־אדין בספטמבר 1187.

(12) = עיר; הוצ' אדלר עמ' כ"ז.

חריבה היום ובעמק, בשדה המכפלה, שם העיר היום ושם הכמה הגדולה שקורין ש' (1) אברם והיא היתה כנסת היהודים בימי ישמעאלים" (2).

ד. מצור חיפה וכבושה.

בקיץ 1100 החלט במועצה מיוחדת, עוד לפני מיתו של נוטפריד (18 ביולי) בדבר כבוש חיפה. (3) במועצה הזאת השתתפו מלבד הדוכס נוטפריד ומקורביו גם טנקרד, וגם הדוכס מוניציה שנמצא ביפו עם אניותיו ואנשיו. במועצה זו דנו גם על דרכי המלחמה בחיפה והחליטו, — כי עולי הרגל מוניציה יסגרו על מבצר חיפה מצד הים, וטנקרד, במקומו של הדוכס נוטפריד וביחד עם קרנר מנקר, יצור על העיר מצד היבשה, למען אשר ישימו מצור עליה יבקיעה וילכדו אותה משני העברים, גם מעבר הים וגם מעבר היבשה. (4) ע"פ ההכנות למלחמה עם חיפה רואים אנו איפוא כי הצלבנים נתנו ערך מיוחד לכבושה של העיר הזאת. במה היתה השיבותה של העיר הזאת? האם רק בזאת שהיתה עיר מבצר, (5) והלא היו עוד ערי מבצר בא"י? (6) תשובה לשאלה זו אנו מוצאים בנמוקי ההחלטה לתקוף את חיפה שאנו מוצאים אצל הנזיר האלמוני. (7) "העיר הזאת נמצאת במקום מישור, לרגלי הכרמל

(1) = שנס. ושם גם המצורה. אלברט ז' כ"ו.

(2) ולענין בית הכנסת של היהודים ע"י מערת המכפלה השוה ישראל בגולה ח"א עמ' 74.

(3) אלברט ז' כ"ו.

(4) שם. שם.

(5) כמעט כל הסופרים קוראים לחיפה או בשם מחנה מבוצר (Castrum). מצודה (Castellum) או בשם "עיר בצורה מאד" (urbs munitissima) והשוה RHC, HOC, III עמ' 101, 158, 226, 301.

(6) חיל מצב מצרי עמד ברוב ערי א"י. והשוה: Wüstenfeld, Geschichte d. Fatimiden — Chalifen עמ' 275, וראה גם: Hartmann: Palestine unter d. Arabern עמ' 33.

(7) אני מתכוין לספורו של נזיר אלמוני ממנזר ויניציאני ע"ד העברת עצמותיו של הקדוש ניקולוי RHC, HOC rum. כך חמישי עמ' 253 — 292, שלשה חלקים בספור זה: המסע לשם מציאת עצמותיו של הקדוש ניקולוי והצלחת המסע (במירה, ליקיה), המאורעות בא"י (כבוש חיפה בהשתתפותם של בני ויניציה) ודרשה על העברה העצמות האלה וספורי נסים ונפלאות אודותיהם. הספור הוא מראשית המאה ה"ב (לערך 1116: השוה במבוא שם. עמ' LII — XLV) ואילם חלקיו אינם קשורים קשר אורגני (ורחוקים גם בזמן: העברת העצמות-1087, כבוש חיפה-1100). ולא הוכנסו ע"י הנזיר האלמוני לסגרת ספורית אחת. אלא כדי לענין יותר את הקורא. תאור המאורעות בא"י מצטיין ברובו הפרטים ובדיוק

בניה על חוף הים, והיא הפריעה יותר מהערים האחרות לדרך האלהים, (1) והיות שמבטחם של "הנזירים" וגאונותם תלויים בעיר ההיא במקצת הודות למקום ולחם בצור ובמקצת הודות לחשיבותם היתרה של האזרחים (2) — הוחלט כיניהם (3) לכבוש את העיר הזאת לפני הערים האחרות, מפני שאחרי אשר תנוצח העיר הזאת, יקל להם לכבוש את הנשארות הרציצות. (4)

ואולם לא פךש כאן במה היא "חשיבותם היתרה" של אזרחי חיפה, ומי המה אזרחיה שבהתננותם הנמרצה תלו שאר הערים תקוות כל כך מרובות. תשובה על שאלה זו אפשר למצוא אצל אלברט מאאכן שהשאיר לנו תאור מפורט על כבושה של חיפה. (5) מפני חשיבותו של הענין הננו מביאים כאן את כל התאור כמו שהוא. "כינתים יצאו גם בדרך הים וגם בדרך היבשה — כמו שהחלט עוד לפני מותו של הרוכס — (6) מיפו על העיר הנקראת חיפה. הפאטריארך (7), מנקרה, כל חיל הויניציאנים והרוכס שלהם בראשם וגם הכישוף של יפו אתו. הם שמו מצור על העיר גם מעבר הים וגם מעבר היבשה, ואתם מכונה מפליאה בנדלה ושבע מקלעות אתם, אשר בהן נלחמו בחיל המצב אשר בעיר ובתישביה. אולם כאשר הקריבו אבירי צרפת את המכונה העצומה לחומה ומכל צד החלו לתקוף את החומה ולהרעשה, עלו התישבים — יהודים על פי מוצאם, אשר על יסוד מתנתו של מלך בבל והסכמתו הם יושבים בעיר הזאת ומשלמים לו מס, (8) — על החומה ובתמה עזה נלחמו כנשקם נגד

הכרונוולגי ויש לו ערך של מקור היסטורי ממדרגה ראשונה, ואינו אלא הרצאת ספורי משתתפים ואנשים קרובים לענין, אשר נרשמו מפיחם סמוך למאורעות. להראות ולפרסם את טיב פעולותיהם של בני ויניציה בא"י. להלן אני מצטט את המקור הזה בשם: הנויר האלמוני, והקטעים שהבאתי כאן הם מפרק מ'.

(1) *que viam dei plus aliis impediēbat*

(2) יותר נכון: "חשיבות האזרחיים שאין ערוך לה, שאין למעלה חימנה"; *Civium insuperabili dignitata*

(3) בין ראשי הצלבנים.

(4) *et quia toto fiducia totoque paganismi superbia, partim pro loco et inexpugnabili munitione, partimque pro civium insuperabili dignitate ex illa civitate pendebat. fit consilium inter eos, istam ante alias expugnare qua superata caeteras concussas facilius subjugarēt.*

(5) ספר ד' פרק כ"ב — כ"ו.

(6) גוספריד מבוליאין.

(7) Daimbert

(8) מלך בבל = מלך מצרים.

הנוצרים⁽¹⁾. והנוצרים אחרי ארבעה עשר יום של מלחמה עזה ואחרי אשר רבים מהם נפצעו, נפל לבם בקרבם ומלאי יאוש חדלו מהרעיש את החומה. ואין לחמוה על הרבר, אחרי כי מנקהר לא בא הפעם באמץ-לבו ונאמנותו לעזרה אליהם, כמו שהיה רגיל תמיד, הוא ואנשיו אתו: קנאה אכלה את לבבו, מפני שהדוכס נוטפריד, שהיה עוד חי ומוטל חולה על ערש דוי, הבטיח לתת את העיר, אם לכר ילכדוה פעם, לאחווה ונחלה לאביר גלדמר המכונה קרפגל, אביר מצוין ובעל לב. —

וכשנודע לפטריארך על דבר קנאת-לבו של מנקהר ומרירותו הרבה, ננש אליו בכל אמצעי הרביר והפתוי שהיו ברשותו ולאחרונה החל לרכך אותו ולשכך את כעסו, למען אשר לא תשאר שלמה העיר, אשר היהודים מנינים עליה באומץ לב ומחזיקים⁽²⁾ בה, למבוכת רוחם של הנוצרים⁽³⁾ ולחרפתם, אחרי אשר חלק רב מהם כבר נפל במלחמה. ואנב דבורו העיר הפטריארך, כי כשתפול העיר בעזרת אלהים, ימסרו אותה לו עפ"י החלטת המאמינים, אחרי אשר הוא הוא שסייע לכבושה יותר מן האחרים.⁽⁴⁾ הפטריארך אמר לו כדברים האלה: "הנך רואה, מנקהר, אחי החביב, כי הדוכס של ויניציה, מנוצח ועיף, הסתלק עם כל גדרו מן המלחמה ואינו מאמץ יותר את כחותיו; ואנשיו, נתמהים ונפחדים, הולכים את הצי שלהם הרחק מן העיר ללב ים" וכששמע מנקהר את דברי תוכחתו הנחיים האלה של הפטריארך הסיר כל מרירות מלבו ואמר, כי להבא לא יפקד מקומו בכל הרעשה והתקפה שיתקפו את העיר, אם כי העיר הובטחה לאחר, עוד בטרם אשר שמו עליה מצור ובטרם שנכבשה, ואם כי אמץ לבו וכתו של ולדמר קרפגל אינם יכולים להדמות לאלה אשר לו. ובאמרו את הדברים האלה, ציה מנקהר לתת תיכף את לאביריו ועורר אותם לחדש את הרעשת העיר, אשר הפסיקו, ולהלחם ביהודים, המנינים באמץ-לב כזה על העיר.⁽⁵⁾ וכאשר שמעו האבירים את קול מנקהר, מהרו כולם, גם האבירים של מנקהר וגם אלה של הדוכס, לנשקם ומוזינים התאספו חיש ואצו אל מבונת-ההרעשה.⁽⁶⁾ —

(1) Cives, ex genere Judaeorum qui hanc inhabitant dono et consensu regis Babyloniae in reddit one tributum in moenibus armis exurgentes multum in defensione obstiterunt (RHC, HOC, IV 'עמ' 521)

(2) civitas, quae defensa fortiter a Judaeis habebatur

(3) ad confusionem Christianorum

(4) כלומר יותר מולדמר, אשר לו הובטחה העיר.

(5) Milites dato signo ammonuit quatenus assaultum circa urbem

(6) intermissum repetent Judaeos expugnarent qui urbem fortiter defensabant
(6) כאן מספר אלברט את מעשי הגבורה של אבירים אחדים והשמשתי את הדברים שאין להם שייכות ישרה אל ענין הכבוש.

ועשרים אבירים מחיל טנקרד נדרו פה אחד: או לחרור מן המכונה אל המגדל אשר התרומם ממולם על חימת העיר או למות על יד המגדל הזה. —

ואולם האזרחים היהודים, ביחד עם גדודי הסרצינים התנגדו להם בכל תקף, ומעל החומה יצקו עליהם למטה שמן וזפת רותחת ואש ושיחים השליכו עליהם⁽¹⁾ ועל המכונה⁽²⁾ — למען הציל את העיר ואת מגדלה אשר לא ינוצח ואת תושביה. אולם האבירים הנוצרים, אשר לא יראו למות בעד המשיח, נשארו אמיצי-לב ובלי פחד ומורא נשאו יומם ולילה את כל התלאה והמצוקה בלי הרף, עד אשר הגנ הסוכך אכל ע"י הלהבה, נהרס ע"י האבנים שנשלכו ונקר ע"י מוטות-הברזל ולא יכול עוד לשמש למחסה מפני שנפסד כלו.

ולאחרונה נוכחו היהודים והסרצינים כי אין לנצח את הנוצרים ואין לעצור בעדם, לא בנשק ולא באש, מהרעיש את המגדל; הם עזבו את המגדל ולא העיזו יותר להגן עליו ונמלטו לנפשם. ואחריהם נסו ויברחו כל יושבי העיר. והאבירים רדפו אחרי האויבים בתוך העיר, הרגו אותם באכזריות ונצחו אותם, פתחו את שערי העיר והכניסו את כל חיל הנוצרים העירה.

וכל אשר נמצא בעיר נהרג, והשלל אשר שללו בעיר אין קצה לו: במטבעות כזהב וכסף, בכגדים, בסוסים ובפרדות, בשעורה בשמן ובחטים. ואנשי ויניציה אשר אניותיהם השליכו את ענני בלב ים, כשראו את נצחין הצרפתים וכבוש העיר, הרימו את ענני ומהרו להתקרב אל העיר, וגם הם הרגו עוד אחדים מן הגוים, אולם מן השלל לא הגיע לידם מאומה.⁽³⁾

תאור מפורט זה שהשאיר לנו אלברט לא רק מאשר בכללותה את ההערכה שהעריך אותו „נזיר אלמוני“ את אורחי חיפה („חשיבותם היתרה“), הוא גם נותן לנו תמונה בהירה מטיבה של אותה התנגדות נמרצת שהראו אורחי חיפה לצלבנים. קרוב לחדש ימים (9 אוגוסט 7 ספטמבר, 1100) נמשכו ההתקפות וההרעשות על חיפה גם מצד הים וגם מצד היבשה. צי ויניציה נחל מפלה והתרחק מן העיר, וגם חיל היבשה לא החזיק מעמד, ורק התערבותו של הפטריארך והשפעתו של טנקרד הביאו לירי נצחון.

אולם ערכן הרב של הידיעות שמוסר לנו אלברט בדבר כבוש חיפה, הוא

(1) *Quibus Judaei cives, comixtis Sarracenorum turmis, sine dilatione viriliter resistentes, a turri oleum picem ferventem, ignem et stuppes opposuerunt.*

(2) *et urbs eiusque turris invictae cum incolis suis.*

(3) אלברט מאאכן, ספר ז', פרק כ"ב — כ"ה.

כמוכן, בעיקר, באותה הדגשה מיוחדת שהוא מדגיש את הצד היהודי ש בדבר.

העיר היא עיר יהודית וזכויות מיוחדות נתנו לה ע"י כלפי מצרים, אורחיה — יהודים (סרצינים נמצאים רק בחיל המצב!), הגנתה — הגנת יהודים ונצחונה — חרפת הנוצרים. ואת העובדה הזאת מזכירים האחר לשני וחוזרים ומזכירים טנקרד והפטריארך, האבירים הנלחמים וההיסטוריון בעצמו: ואם נסיף לזה דברי ה"נזיר האלמוני". שהחלשת כח התנגדותה של חיפה היתה תנאי מוקדם לכבושן של יתר הערים, (1). הרי עלינו להודות כי בנידון זה לפנינו עובדה היסטורית חשובה, שערכה יוצא מתחומיה של איזו אפיוזורה, ולו גם מענינת, בתולדות אחת מערי א"י בימי מסעי הצלב, ברם, ראשית כל עלינו לברר את מדת סמכותן של המקורות; כי עם חשיבותם של המאורעות, שבעתים יקשה עלינו למצוא פשר מתאים ומתקבל על הלב לשתיקתם של המקורות. היתכן, כי עובדה רבת ערך כזו (עיר מבצר יהודית בעלת השפעה רבה במשך דורות) — לא תוזכר ולא תפקד אצל סיפרי ישראל, וגם סופרי האימות לא ידעו עליה, ורק אלברט מאאכן שלא היה בא"י וכתב מה שכתב רק עפ"י השמועה, הוא היחידי שידוע לדבר דברים כהונים בנידון זה? היש ערך לעדותו שהיא בכל אופן, עדות מפי אחר? (2) ברם, אם נעיין יפה באותו ספור על כבוש חיפה שהשאיר לנו אותו "נזיר אלמוני", נראה שאין עדותו של אלברט עדות יחידה. ושגם במקור זה, אם כי לא נזכרה בפירוש המלה "יהודים", אבל מכללא איתמר, שהישוב בחיפה הוא ישוב יהודי, ורק המעתיקים השמיטו בכונה ברורה את העובדה הזאת.

לפי עדותו של ה"נזיר האלמוני" הקדים ה"כחן הגדול" עיר בראשית המצור לבוא בהצעות לבני חיפה הגוים לקבל את הדת הנוצרית, ובהבטיחו להם להשאיר בידם כל רכושם, לתת להם חפש, שלא יהיו משועבדים לשום מלך נוצרי, ועליהם יהיה רק לשלם לשלטונות הנוצרים אותו המס שהיו משלמים למלכים עובדי האלילים. (3) עצם ההצעה על קבלת הנצרות, וביחוד ההטעמה שלמלכי

(1) השוה אלברט ז', ייא, הודיעה על "מלאכות ככל ערי הגוים שבאו אל היכל המלך, מי בערמה ומי בתם לבב, לדרוש בשלומם ולהביא לו מס ומנחה". הערים שרצו לכרת אחו ברית שלום, למען אשר יוכלו "לעסוק כל אחד במלאכתו מכלי כל סכנה" — הן כל ערי החוף: אשקלון, ארסוף, קיסריה, עכו וצור! אלברט מאחר את המלאכות כמעט בחצי שנה.

(2) אלברט א, א: החל פתי להציל לדורות הבאים מה שנודע לי מספוריהם ותאוריהם של אלה ש'קחו חלק במסע הזה.

(3) *Deinde statim pontifex seape praefatus — — decreto superbis civibus mandavit, ut fidem baptismum Christi susciperent; — nulli Christicoliarum principi servitiam aliqued exhiberent, nisi pecuniam quam paganis principibus exsolvebant annis singulis.*

הנוצרים לא תשלמו יותר משאתם משלמים כעת למלכים עובדי אלילים — מוכיחים כי אין התושבים מושלמים, כי אין הם מכני אמונתם ומבני עמם של השליטים, (1) ואולם עוד יותר ברור הדבר מהרצאת הדברים להלן: אחרי שהוא מספר על ראשית המלחמה, כיצד התנפלו בני ויניציה והרגו אחדים מן האזרחים „הפושעים“ (2) ושרפו באש אחדות מאניותיהם, (3) וכיצד תפשו עובדי „האלילים“ אניה ויניציאנית הוא בא לתאר את אמן הלב שבו נלחמו „אנשי חיל המשיח“ ב „עיר השטן“ (4) ואת הגנת תושבי העיר „שונאי האלהים“. (5) המחבר מביא בקשר עם זה גם את תשובתם של אנשי העיר להצעת הכהן לקבל את הדת הנוצרית: „ובקולות מרעישים היו מתרפים את שם הנצרות יומם ולילה: ה„תלוי“ שלכם, אשר אתם מאמינים בו, לא נכנס מעולם לעיר הזאת, לא הוא ולא תלמידיו, וגם אתם באמץ לבכם לא תלכדו את העיר הזאת, אתם אנשים שוטים ובלתי הנונים! לעולם לא תוכלו להסיר את לבנו מאחרי נמוסי דתנו, לא אלהיכם ולא אלהים אחרים יוכלו להכניע אותנו לעבודתם. אין אנחנו עובדים לאלהים אשר האחרים עובדים לו ואין אנחנו נשמעים לקול מלך בשר ודם.“ (6) ולהלן כשהוא מתאר את מהלך המלחמה, אין המחבר מוצא כנויים אחרים מלבד ה„אזרחים הירודים“ (7) את „נאות לבם“ (8) קשיות ערפם ודוונם של המתנגדים“ (9) „דבורים בלתי טהורים“, „שונאי הצלב“, העיר האנטינוצרית“ וכדומה, מן התאורים והכנויים המצויים בספרות הנוצרית כלפי היהודים.

-
- (1) הוא אינו אומר: מה שאתם משלמים למלכים, למלך מצרים או בבל וכיוצא בזה. אלא: מה שאתם משלמים לגרועים מכם (לעובדי ע"ז. pagani), תשלמו למלכים טובים מכם (מכבדי המשיח — Christicolarum principibus).
 (2) מענין גם פה התאר; perfidorum civium aliquot;
 (3) על יהודי חיפה בתור בעלי אניות יש איזו ידיעות, דומני, בספרות הביזנטית; והשוה ר"ב מטויליה על היהודים בעלי אניות בצור.
 (4) diaboliam urbem viriliter expugnabant
 (5) Hostes Dei
 (6) Crucificus vester
 (7) et a nostrae legis ritibus alieni aliquando convicetis vos nec
 Deus vester nec etiam alius deus potuit subjugare unquam suae legi.
 Nos neque Deum quem alii colunt, colimus nec terreno principi obedi-
 mus neque legem nisi voluntariam observamus.
 שאין הם יכולים לקבל עליהם לשמור דת אחרת מתוך אונס וכפיה. (שם, פרק מ"א)
 (8) Cives perditissimi
 (9) adversariorum contumaciam. inimici crucis; civitas antichristiana;
 (שם פרק מ"ג).

ולכסוף הוא מסיים: ככה נלכדה חיפה (המבצר) ביחד עם העיר, ונכנעה בפעם הראשונה לשלטון המשיח!⁽¹⁾

ברור הדבר, כי בעיני המחבר העיר חיפה ומבצרה הם שריד הישוב היהודי שהתקים כל הזמן מבלי לתת לנצרות להופיע בעיר, ועכשיו נתגלגלה זכות ע"י נוסעי הצלב בני ויניציה וצרפת להשמיר את השריד האחרון הזה, אשר השולטן הפרסי והאמיר הבבלי (המצרי) צרו עליו פעמים רבות כנדודים אין מספר ולא יכלו להבניעו...⁽²⁾ ואם אמנם אלברט הוא היחיד שמזכיר בפירושו את הדבר שחיפה היא עיר יהודית, ומלחמת טנקרד היא מלחמה ביהודים, הרי זה בעיקר מפני שאלברט הוא גם היחיד בכל רושמי מאורעות מסע הצלב הראשון העומד בהתנודות ידועה, אם כי לא נמרצה, לכנסיה וראשיה. התנודות זו מצאה לה בטוי בעיקר בסדור החומר, בתאור הפרטים, בדעתו הצלולה, בנאמנות לעובדות ובזהירותם במסירתם, תכונותיו אלה הובלטו גם ביחסו ליהודים בתאור את נזירות תתניו⁽³⁾ והן הן שגרמו גם לכך שלא יעבור בשתיקה, כמו שנהנו האחרים, גם על כמה דברים בא"י, וביניהם על המלחמה ביהודים. ואם כי אלברט לא היה

modoque primum Christi imperio subjugata (1

quam soldanos Persidae (החליפות הבגדדית) vel ammirabilis Babylonae (2

eum innumerabili multo fieri manu obsidentes, nunquam vincere potuerunt. מסופו של המשפט „אתם שהנכם מעטים בספר ושונים בנפסי דתכם מאתנו לעולם לא תנצחו אותנו“) יש לכאורה להסיק שהמדברים הם מושלמים (אתם-כנגדו לפרס ומצרים); ברם, המסקנות שהם עצמם מסיקים מן העובדות שהביאו הן: „לא אליכם, ולא גם אל אחר לעולם לא יבניע אותנו לרתו“ (הנוסח הלטיני למעלה בהערה 6 עמ. 61); אלהיכם-רמו לנצרות (ישו והשליחים), אל אחר-רמו לאישלאם (פרס ומצרים) שגם הוא לא התפשט בחיפה. המחבר, כפי שראינו, יודע שהעיר היתה משלמת מסים למלכים עובדי האלילים, ואם גם התושבים הם מושלמים, אם כן על איזה אי-הכנעה כלפי השולטן והאמיר הם מדברים כאן? להערכת ספורו של הנזיר יש לנו לזכור, כי ההשתתפות בכבוש חיפה היתה המלחמה היחידה של בני ויניציה בא"י, ומלחמה זו היתה מלחמה... ביהודים! מובן, שהמעתיקים לא רק דאגו להשמיט כל זכר (בפירושו איתמר) למלחמת-יהודים, אלא השתדלו ע"י הוספת דברים פה ושם לשמש גם את המכללא איתמר.⁽³⁾ השהו, למשל, תאור טיבה של התנועה ההמונית בימי מסע הצלב הראשון ויחסה ליהודים: אלברט ספר א' פרקים ב', כ"ג, כ"ז ול', וביחוד פרק כ"ט כשהוא מעריך את הרג היהודים בתור תוצאה של „אהבת הבצע ולא של יראת האלהים“ ותולה את מפלתם של הצלבנים הראשונים בגיד האלהים שהיתה בהם מפני שחטאו „בפריצותם וכתועבותיהם הגדולות“ ומפני „שהרגו בשחיתות-רצח את היהודים מחוסרי המולדת“. והשהו רשימתי בקריית ספר שנה א' עמ' 111.

בא"י, הרי הוא בן הזמן ההוא⁽¹⁾ וחקר ודרש כל פרט ופרט מאנשים שהשתתפו במאורעות ו"ברוחו השתתף, מרוב חקירותיו בפרטי המאורעות, במסע צלב זה"... ואשר למקורות העבריים, יש לציין, קדם כל את עצם השם אנשי "מבצר חיפה" שנמצא בכ"י בנניו ופרסמו מאן בספרו.⁽²⁾ שם זה מאשר את ידיעתו של אלברט ע"ד היהודים בתור יושבי המבצר.⁽³⁾ ושנית יש לשים לב להידרעה החשובה על חיפה שנמצאת במגלת אביתר⁽⁴⁾ : "ובשנת מותו⁽⁵⁾ הלך לחיפה לחדש את השנה ויחדש את הנאות ואת הסמיכה בבית הועד... נגד כל ישראל וישם אלות נמרצות וקללות נחרצות על כל חולק ומפליג ועל כל גזל ומשיג גבולין וכתוב בספר התקנה והסמיכה ודברי הברית וחום יד ויד כל החכמים בו". הננו רואים איפוא כי לפני מסעי הצלב חיפה היא אמנם העיר הראשית לישראל בארץ; חדוש הסמיכה והנאות, קביעת השנים והטלת חרם, כל ישראל וכל החכמים נמצאו שמה! האין בזה משום אשור לדבריו של ה"נזיר האלמוני" על חיפה בתור "עיר הבירה" שהשפעתה על "מחנדי המשיח" היא מרובה מאד?⁽⁶⁾

יש לשער איפוא, כי מהלך המאורעות היה בקרוב כך: נצחונות הצלבנים ואכזריותיהם הטילו אימה ופחד על כל הארץ, יחסם של הצלבנים ליהודים הוסיף לפחד הזה (בינתיים נודעו בודאי במזרח פרטי גזרות תתנ"ו והמאורעות באסיה הקטנה);⁽⁷⁾ עויבת רמלה, כבוש ירושלים וגירוש היהודים שנשארו שם, כבוש חברון וגירוש היהודים — הרבה את הפליטים והמגורשים, שחלק גדול בקשו מפלט בערי החוף

11 אלברט כתב את ספרו כמו שהוכיחה הבקרת. בין שנות 1128 (המאורעות האחרונים שהוא מזכיר) ובין שנות 1158 (תאריך כתב היד העתיק ביותר של ספרו).

(2) וזה כל הקטע: ואנשי מבצר חיפה החתומים עידותם למטה.....ה ימים בירח מרחשון בשנה הששית[ת]... לבריאת עולם איך שבא לפנינו... (מאן ח"ב עמ' 203)

(3) השוה למשל מאן שם, שם. "הקהלות הדירים במבצר דן". ההבדל הוא ברור: במבצר דן יושבים גם יהודים, ויש שם קהלות מה שאין כן בחיפה ששם יושבים רק יהודים. ולכן קוראים להם פשוט: אנשי מבצר חיפה.

(4) סעדינה סי' א ומ"ג; ספרי ישראל בגולה ח"א עמ' 240; כהנא. הספרות ההיסטורית ח"א עמ' 163.

(5) של הגאון ר' אליהו הכהן. וזה היה בשנת ד"א תתמ"ד = 1084. מ"ז שנים לפני כבוש חיפה ע"י הצלבנים.

(6) ברור החומר לראשית מבצר חיפה וזמן מכירתו ליהודים (כימי הפשימים) יבוא באחד המאסזים הבאים. ורמותי ע"ז בקצרה בספרי ישראל בגולה ח"א עמ' 429.

(7) השוה המכתב שנשלח מאחת הקהלות בסוריא או בא"י לקהלת רמשק ושנתפרסם ע"י מאן בהתקופה כרך כ"ג.

וביחוד בחיפה, ושם התבצרו⁽¹⁾: השמועות על בצורה של חיפה ורכוז של חיל היהודים ונהדרי המושלמים בעיר הוואת נפצו בארץ ועידרו את ההתנגדות לכובשים. הם היו גם מפריעים על „דרך האלהים“, כלומר על המו"מ בין נוסעי הצלב שהתבצרו בצפון ובין כובשי ירושלים; והיו „פושטים בנדר“. המצב שנוצר להגלי זאת העמיד את כבישה של חיפה במרכז שאלת הכבוש (אחרי מפלת המצרים ע"י אשקלון), ומכאן — גם ההכנות הרציניות לכבוש וגם ההפלגה שבהערכה עם כבושה של חיפה⁽²⁾ כבושה של חיפה היה איפוא חרבנו של הישוב היהודי בעיר זו.⁽³⁾ חרבן זה התמיד כל ימי מסעי הצלב. נורלה של חיפה היה גם בנידון זה כנורלה של ירושלים: „מיום לכדוה ישמעאלים⁽⁴⁾ שכנוה ישראלים...“

ה. לספורו של ר' בנימין מטודילה על העברת קברו של שמואל הנביא.

(הוספה לעמוד 44)

שמה של רמלה נזכר עוד פעם אצל ר' בנימין מטודילה. הוא מספר⁽⁵⁾ (שורות אחדות לפני שהוא מזכיר את רמש = רמלה): „ומשם⁽⁶⁾ שלש פרסאות לשי שמואל דשילה היא שילה הקרובה לירושלים שתי פרסאות וכשלקחו בני אדום

(1) העבודות הנמרצות לבצור החומות הן הן שגירמו ל„גאותם“ (superbia) של אזרחי חיפה. והשוה ח. גזיר האלמוני פרק מ"א.
(2) יש לשער, כי ענין חיפה ומלחמת היהודים שם עמד בקשר ידוע עם התנועה המשיחית שהיתה אז. ומבחינה זו ראוייה לתשומת לב מיוחדת אותה הפסקא בתשובת יושבי חיפה להצעת הצלבנים: „שאין אנו מודים בשלטונו של בשר ודם!“ (למעלה עמ' 61) מוסיב מהאידיאולוגיה של הקנאים שקם לתתיה בימי ה„תסיסה המשיחית והדתית“ שקדמה לקראות יהשוה ספרי ישראל בגולה ח"א עמ' 166 (הערה 17). כמובן, אפשר שיש כאן רק השפעה ספרותית („מלחמות היהודים“ בגלגוליו הראשונים). עניות החומר בדבר התנועה המשיחית של הימים ההם אינה מאפשרת לעיץ את ביור השאלה הזאת.
(3) ר' בנימין מטודילה לא סצא בה יהודים. השוה מסעות ר' בנימין, הוצ' אדלר עמ' כ"א.

(4) נלכדה ע"י צלה אדין.

(5) הוצ' אדלר עמ' כ"ז — כ"ח.

(6) לפי הוצ' אדלר הדברים מוסבים על „בית גכרין היא מרשה“; ואולם בכל שאר כתבי היד נמצאת בנוסחאות שונות הפסקא דלקמן: ומשם חמשה[ה] פיסאות לשורון דו לוש גבלריוש [ללושגצלירש; דלוס גברא לריש] (Toron de Los Caballeros) היא שונם [שוכה] ויש בה [כמן] שלש מאות יהודים [ואין שם יהודים]. ונראה לי שהגירסא הנכונה של המחצית

את רמלה היא הרמה מיד בני הישמעאלים מצאו את קברו של שמואל הרמתי אצל כנסת היהודים והציאיהו בני אדום והוליכוהו לשילה ובנו עליו במה גדולה וקראו אותה ש' שמואל דשילה עד היום הזה

הננו רואים איפוא שר' בנימין מכיר מלכד השם רמש גם את השם רמלה. ברם, השאלה אם אותה „רמלה היא הרמה“ שעליה מדבר ר' בנימין בקשר עם קברו של שמואל הרמתי היא „רמלה הסמוכה ללוד“ או מקום אחר לנמרי, טענה עיון מרובה. ראשית כל יש להעיר, כי עצם הדבר שבתעודות אנו מוצאים את רמלה נקראת לרוב בשם „רמלה הסמוכה ללוד בנחלת בני יהודה⁽¹⁾“, או „מדינתא דסמיכא ללוד“ מעיד לכאורה⁽²⁾, שהיתה עור רמלה אחרת ש„אינה סמוכה ללוד“, ואינה ב„נחלת בני יהודה“ ואפשר היה לחשוב כי ר' בנימין מדבר בספורו על העברת קברו של שמואל הנביא על רמלה אחרת, היא רמאלה⁽³⁾ מצפון לירושלים וממול בית-אל; ור' בנימין אינו צריך להרגיש, כי זוהי רמלה אחרת, כי הרי את רמלה הוא קורא בשם רמש. ולפי יוצא, כי היתה „כנסת היהודים“, קהלה יהודית, ברמאלה לפני מסעי הצלב, קהלה שנדרסה עם כבוש הצלבנים.

ובכל זאת יש עוד לשקול ולשקול אם מסקנה זו נכונה היא. ראשית יש לציין כי סופרי הזמן ההוא אינם יודעים כלום על עצם העובדה של העברת קברו של שמואל הנביא. ולא זו בלבד. ע"פ ידיעות אחדות מסופרי המאה הששית יש להסיקן

הראשונה היא: „ומשם ח' פרסאות לטורון“ די לוס גבלריוש היא שוכה, אם אחיכ היה כתוב: ואין שם יהודים (כת' רומא) או ויש בה [כמו] שלש מאות יהודים — (כת' אפשטין) קשה להכריע: טורון די לוש גבלריוש — היא לטורון. על הדרך בין ירושלים ליפו; ושוכה היא במרחק של תשע פרסאות על הדרך מבית גוברין לירושלים. שוכה היתה, כידוע, אחד המבצרים שבנה רחבעם (דח"ב י"א, ז'). והשוה תומסון Loca Sancta עמ' 107 ו„משם“ הכונה איפוא כאן מטורון = לטורון.

(1) כאן ח"ב עמ' 49; והטעם שקבעו את רמלה בנחלת בני יהודה יש לראות אולי בזה. „שקורין העם לרמלא גת“ (כפתור ופרח. הוצ' לונק, עמ' שיב). וערי הפלשתיים ברוכנ הם בנחלת שבט יהודה: עזה, אשדוד ועקרון (יהושע מ"ז מ"ח), וגם אשקלון (שופטים א' י"ח וכן קדמוניות ח' א, כ"ב). והשוה שם קדמוניות ח', א', כ"ב. שגת „היתה בחלקו של דן“; והשוה ג"כ תבואות הארץ פ"ג שעל יסוד נחמיה א' ל"ב הוא רוצה להוכיח שגם הגתים = רמלה היתה בנחלת בנימין. ברם, יוסיפוס מיהס שם גם את יבנה (יבנאל) לנחלת דן. בנגוד ליהושע ט"ו, י"א.

(2) לכאורה — משום שאולי רצו לציין בדיוק את מקומה של רמלה. שנכנתה בזמן מאוחר ולא נזכרה בכ"ח. ע"י זה שהכניסו אותה לסכימה הכללית של חלוקת הארץ. (3) דבריו של אוסיביוס על רמה הנמצאת ממול בית-אל (144,4) מתחסיים לרמאלה. אם כי המרחק (6 פרסאות רומאיות) מתאים יותר לארם מול הגבעה (אויסיביוס 6615) וחשוה תומסון Loca Sancta עמ' 98, שמוחס את שתי הידיעות של אוסיביוס למקום אחד. וכן גם גוטה ב' BW עמ' 536.

כי כבר אז היתה מסרת כי קברו של שמואל נמצא בצפון לירושלים ב"נבי שמואל", באותו מקום שלפי דבריו של ר' בנימין הועבר רק עם כבוש הצלבנים⁽¹⁾. וגם כל הסופרים בני זמנו של ר' בנימין מטודילה ובני הדורות שבאו אחריו מספרים⁽²⁾ כי קברו של שמואל הנביא נמצא ברמה, אם כי אחדים קוראים למקום בשם רמתים, הרמתה. ושנית אין לשכח כי לפי פשוטו של מקרא יש לחפש את הרמה של שמואל בהר אפרים ובמרחק ידוע מארץ בנימין⁽³⁾, ולפי מסרות שהשתמרו, גם בין היהודים וגם בין הנוצרים, היה קברו של שמואל בסביבות לוד. ולכן היה יותר נכון לראות בספרו של ר' בנימין מטודילה "ספוריירוש", שבא להשלים בין המסורות השונות על קברו של שמואל. ר' בנימין מדבר איפוא על רמלה אולם אין להסיק מדבריו אלה שום מסקנות, אחרי כי אפשר מאד שאין בו בספור זה על העברת הקבר כל גרעין היסטורי.

(1) השוה: Procop. de aedif. ח' מ; ; והשוה גם תומסון Loca Sancta עמ' 24 וגם דניאל הרוסי (1115) מציין את מקום קברו של הנביא הקדוש שמואל. "על הר גבוה בקרבת ירושלים".

(2) כפתור ופרח פרק י"א (הוצ' לונץ עמ' ש'): למערב ירושלים, כמו חצי שעה נוטה לצפון היא הרמתה ושם קבר שמואל ע"ה. כי שם ביתו; ר' שמואל בר' שמעון כותב: "ואחר כך הלכנו לרמתים וראינו קברו של שמואל הנביא" (רמקמר ג' עמ' 30); ור' מנחם בר' פרץ החברוני מספר: "והייתי ברמה ולשם קבר שמואל הנביא ומעין אצל קברו קרוב לירושלים ב' פרסאות" (שם, עמ' 37) ור' יעקב שליחו של ר' יחיאל מפריש: "ברמה שמואל הימתי וחנה אמו ע"ה" (שם, עמ' 59); וכן גם מכנים הסופרים הנוצרים את מקום קברו של שמואל; והשוה Regsta regni Heieosol. עמ' 62; ושם עמ' 151.

(3) השוה בפרושרוט בתכונות הארץ לר"י שורץ את טחקרו על "רמה בהר אפרים רמתים צופים" (הוצ' לכוב עמ' פ"ה — ש"ז). והשוה ג"כ גיטה BW עמ' 539 ותומסון LS עמ' 24.

לתולדות היהודים באי מלטה⁽¹⁾

ידיעתינו על דבר היהודים במלטה הן מועטות מאד⁽²⁾. באינציקלופדיות האנליטיות⁽³⁾ והרוסיות-יהודיות אין כל "ערך" למלטה ולא הוקדשה לה אף שורה אחת, כאילו לא היה ליהודים ולמלטה שום יחס וקשר מעולם. ואולם לפני זמן מה מצאתי באחד מכתבי-יד אשר בבית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים (3) ארבעה מכתבים המדברים על יהודים שנפלו בשבי בעת עלותם לארץ ישראל בידי שודדי הים והובאו למלטה. מתוך המכתבים הללו – שאני נותן אותם בזה לפני הקוראים – נראה שהיה זה חזיון מצוי ורגיל. השבויים האומללים היו מתענים במלטה ימים ושנים בעניים נוראים עד אשר עלתה בידם לפדות את עצמם מידי האדונים הקשים. במכתב הרביעי אנו קוראים גם על דבר שבית נפשות רבות בבת אחת. וקנים וצעירים, טף ונשים, והשובים דרשו בפדיונם סך חמשה עשר אלף גרוש, סכום עצום בימים ההם. השבויים הוכרחו לשלח, ברשיון השיבים, שני שלוחים שיכתרו רגליהם מעיר לעיר ומאיפרכיא לאיפרכיא לאסוף כסף פדיונם מאת אחיהם היהודים, רחמנים בני רחמנים, אך טרם שנפדו אלה באו "כמה כתות של שבויים אחרים". ויש גם שהיו נכרים קונים את השבויים מידי שודדי מלטה ומוליכים אותם לקהלות ישראל השוכנות על חופי הים התיכון למען יפדו איתם בכסף מלא.

(1) על כתיבת מאמרי זה עלי להודות לידידי החכם הדיר ססיל רושה, המתעניין מאד בתולדות יהודי מלטה ועורר את תשומת לבי לנושא זה, אף הוריעני במכתביו קצת פרטים מענינים מאד. כן נתונה בזה תודתי לידידי ר' מיכל רבינוביץ ור' ארבלין שהעירוני על מקצת מקורות נוגעים לעניננו.

(2) אמנם נכתבו על זה שני מאמרים. האחד של Soave M., Malta e gli schiavi degli ebrei, Corriere Israelitico XVII 195, 173 – 172, 197 – 222, 225 – והשני של A. Mifsud, Trace dell antica vitalita Giudaica Maltese, Archivum Melitense, IV. 19. 42 וכולתי להשיג את שני העתונים הללו. היקרים מאד במציאות.

(3) מזומן עתה 69, 80⁸⁰ Hebr. ואוצר בתוכו כמאתים מכתבים משנות ש"נ – ש"ץ, ורבים מהם מלאים ענין רב לתולדות היהודים בא"י באותו זמן.

במצוה רבה זו של פדיון שבויים בכלל ושבויי מלטה בפרט. עסקו ביחוד שתי הקהלות דספרדיות — ק"ק תלמוד תורה וק"ק ליוואנטיני — אשר בויניציאה. בידו הר"ר ססיל רוטה יש כת"י המכיל העתק של יותר מחמש מאות מכתבים שנשלחו לקהלות ישראל אשר בארצות שונות ע"י פרנסי חברת פדיון שבויים בויניציאה בשנות ת"ל-ת"ף, וחלק גדול מהם עוסק בכל הנוגע לפדיון שבויי מלטה (1). חברות לפדיון שבויים נמצאו או כמעט בכל קהלות אירופא החשובות פחות או יותר, שעמדו בקשר עם החברות הנמצאות בקהלות השוכנות בערי החוף, ואולם לרגלי רחוק המקום ושבוש הדרכים היו עובדים חדשים רבים, ולפעמים גם שנים, עד שזכו השבויים לצאת מעבדות לחרות. רבים מהם גם מתו בארץ שבים (2). מפני זה נוסדה במלטה ע"י השבויים קהלה עברית עם כל המוסדות הנחוצים לה, כגון בית-כנסת ובית קברות וכו'. חברת פדיון שבויים שבוניציאה העמידה לה פקיד מיוחד במלטה שישגיח על המוסדות הדתיים וישתדל במלוי צרכיהם של השבויים (3). נראין הדברים ששקצת מן השבויים או ממצאיהם התישבו באי מלטה בקביעות. באחדים מספרי השאלות והתשובות אני מוצאים אנשים שונים, שישבו בחצי האי הבלקני, בכנוי "מלטי" שנקראו כך כנראה ע"פ מוצאם ממלטה (4).

ידועות חשובות על שורדי מלטה אני מוצאים בס' עמק הבכא לר' יוסף הכהן (5). ידוע שר' יוסף נזר את ספרו בשנת שכ"ד, אך אחד מן החכמים שלא נודע

(1) ע"י במאמרו שנרשם בהצפה לחכמת ישראל שנה ט' עמ' 232. שם גם הדפיס שלשה מכתבים מהם. פרטים נוספים שלח לי במכתב.

(2) בשנת 1626 נשבו עשרה יהודים כעלותם מרוזניה לארץ ישראל והובאו למלטה. חמשה מהם מתו שם שנפדו והנשארים נפדו בסך ת"פ זהובים (הודעת ד"ר ס. רוטה ע"פ המכתבים כת"י שבידו).

(3) שם עמ' 233.

(4) ע"י למשל שו"ת כנימין זאב סי' תי"ט: "... איך ר' מרדכי כהן קרא לרבי חפץ מלטי לעמוד בדין לפני חכמי ק"ק אורטא...": שו"ת דברי ריבות לר"י אדרכי סי' ו': "בפנינו הח"מ... הבחור כ"ר רפאל מלטי בכ"ר יצחק מלטי נתן לנגדתו הבחורה מרת סימי בת היקר כבוד ר' אברהם הלוי מלטי שני זהובים ציקוני קדושין בעד אחיו הבחור שבתי מלטי... שנת השי"ך ליצירה (1560) פה דיפאנסו"; בשו"ת מהרש"ך ח"ד סי' ל"ו נזכר ששרי תנאים שנכתב בניגורופונטו בשנת שניז וחתום עליו בעד יעקב ב"ר שלמה מלטי ונתקיים ע"י הריון אברהם מלטי. גם בקונטרס אחרון של שו"ת מהרש"ך ח"ד סי' ה' נזכר "החכם הנעלה לתהלה הר' אהרן מלטי" שהתישב בסופיה ונתמנה שם לדיון.

(5) ע"י עמק הבכא הוצ' קרקא עמ' 150: "וילכו יהודים רבים מאיפליה — לרגלי גזרות הרשע פאול הרביעי — ללכת אל ארץ המזרח... ויפגעו בהם כמרי מלטה וישפכו עליהם סוללות ורבים צללו כעופרת במי הים בחמת החיילים ורבים נלכדו בשחיחותם".

בשמו הוסיף עליו קצת הנהגות וספור המאורעות שאירעו בימיו עד שנת שס"ה (1805), ובעל ההנהגות האלו מספר לנו ש"כומרי מאלטה רעים ליהודים וחמאים אל התורמים מאד, וישוטטו בנמי איטליא לשלול שלל ולבזו בז, ומדי עכרם היו נזולים כל עוברי ארחות ימים. והנפשות ימכרום לעבדים ולשפחות אם לא יתנו פדיון נפשם.. ותעל שועת התורמים עד לפני שער המלך".

בשנת 1669 שלח השולטן חיל כבד להלחם במאלטה, אך לא הצליח. במלחמה זו ואחרי אשר הוסר המצור, "שבו כומרי מאלטה לכבד את העיר ויבנו את פרצותיה. ויעשו מגדלים בתוכה ויחזקוה יותר מאשר היתה בראשונה, ויהיו אל היהודים לפח ולמוקש עד היום, כי מדי יום ביומו יבואו משוט בים...".⁽¹⁾

אף בשו"ת ר' שמואל די מדינה (הרשד"ם), שהיה בן אותו זמן, הובאה מעשה ב"ראובן ושמעון⁽²⁾ שהיו להם בשותפות נכסים בספינה אחת מויניציאה ולכדוה הרוניאות של מלטה ושלחו השררה של ויניציאה והצילו כל הנכסים שנלכדו בה...⁽³⁾ בזמן מאוחר יותר מספר ר' יעקב ששפורטש ב"קצור ציצית נוכל צבי", שראה כתבים מודיעים שהלכו אחרי שבתי צבי, "שלשה חכמים שלוחים מירושלם תיכ"ב לפייסו ולבקש מחילה בעד אנשי ירושלם, שלא האמינו בו ובנביאו ונתנו כסף סוררת כנגדם, ואחר הליכתם פגעו בהם ספינות מאלטה ושבו אותם, ואחד מהם הביאווה השבאים לליוורנו והעיד שכל מה שנאמר מהנביא והמשיח הוא אמת...⁽⁴⁾ חוץ מן היהודים שבאו למלטה כשבויים הובאו לשם מזמן לזמן גם יהודים שנתפסו למלכות⁽⁵⁾. בשנת שי"ח הובאו לשם שלשה יהודים, שמואל מגנון ומשה אבדליף מירושלם ושמואל קפסוט ממזנסטיר שנאסרו כמורדים במלכות⁽⁶⁾. נראה שמקרה כזה קרה גם לר' יעקב הלוי (נפטר בשנת שצ"ו), ש"היה שר וגדול יוצא ובא בחצרות השרים ומרבה בסחורה" ו"היה תורה וגדולה במקום אחד"⁽⁷⁾.

(1) עמק הבכא. ד' קקא תרנ"ה עמ' 159–160. "כומרי מאלטה" הם חברי האוורן של "בני יוחנן", שעברו מקפריסין למאלטה בשנות 1522 (עם כבושה של קפריסין ע"י ה"תורכים).

(2) שו"ת מהרש"ם חלק ח"מ סי' שמי"ג.

(3) "כי שלום בין ויניציאני וכומרי מאלטה" (עמק הבכא שם).

(4) הוצאת אודיסה תרכ"ז דף ד' עמ' א'.

(5) בשנות שש"ז נשלחו למלטה בפקודת הפפא פאול הרביעי לי"ח מאנוסי אונקונא, כמו שיספר ר' יוסף הכהן: "ושלשים ושמונה מהם שלח הבליעל אסורים בזיקים אל המשוטטות אשר במלטה וינוסו בדרך...".

(6) עי' ע"ז במאמרו של A. Mifsud הנ"ל (מכתבו של ד"ר רוטה).

(7) שם הגדולים לרחיד"א, הוא גם תיגס את הקוראן לעברית והוסיף לו מבוא ע"ד מוחמד והאיסלם, ותרגמו שמואל באוכספורד בהבדליאנא מספר 2207.

כי כך הוא כותב בהקדמתי לתשובותיו⁽¹⁾ שנדפסו בשם „שאלות ותשובות ר' יעקב לבית הלוי“: כי פצעי אני אדע לידע להודיע ולהודיע, כי ברנע קטן ובשעה חדא הכני פצעני ומכועתני ובעתני. שלו הייתי בביתי וחלקת המדתי ויתשני מעל אדמתי אותי וכל אנשי ביתי צמרי ופשתי שבתי ומשענתי, פשטתי את כתנתי ובתים מלאים הצעיפות והצאצאים, הביאנו כבוד לבאים ובתי כלאים אל עיר מלטה תש"א⁽²⁾, לולי הי' שהיה לנו... אשר עורנו ומעבדות לחרות הוציאנו... מקרה זה קרה אותו לא בהיותו בדרך אלא בהיותו שלו בביתו, ובמלטה שמו אותו בבית הכלא, לא כשבוים שהיו מעבירים אותם בעבודות שונות, גם אין הוא מזכיר שלקחו ממנו פריון נפשו, משמע שנאסר והובא למלטה ע"י עלילה שהעלילו עליו ואחר כך כשנתבררה צדקתו יצא לחפשי⁽³⁾. ידיעות מומן קצת יותר מאוחר ע"ד היהודים במלטה אנו מוצאים בשו"ת „תורת חסד“ לר' חסדאי הכהן פרחיא, אחד מחשובי הרבנים בשאלוניקי⁽⁴⁾. סימן ק"ו: שאלה על גט שבא פה ממאלטה וזה טיפסו: באחד בשבת באחד ועשרים יום לירח אדר שנת חמשת אלפים וארבע מאות ועשרים ושמונה ליצירה למנין שאנו מונין הבא באי מאלטה דעל כיף ימא רבא מותבה וממימי מעינות ובארות מסתפקא אנא דוד בר שמואל העומד היום באי מאלטה... ותריכתי יתיכי ליכי אנת אנתתי שרה ברת יוסף בכל מקום שאת עימדת... ויש בנט זה גמנומים... ולכן נסתפקנו אם הוא כשר להתגרש בו שרה הנוי במקום עגון כזה... מנוסח הגט משמע שהבעל נמצא במאלטה רק לפי שעה ואין זה מקום מושבו הקבוע⁽⁵⁾ ואשתו נמצאה במקום אחר. יש לנו איפוא עסק עם שבוי המגרש את אשתו. בנט זה היו גמנומים, ובכל זאת נטו הרבנים להכשירו „במקום עיגון כזה“, היינו מפני שקשה היה מאד להשיג גט אחר מן השבוי הנמצא בריחוק מקום. הגט נכתב בכתב אשורי וחתמו עליו שני עדים כדון, הרי שנמצאו באותה שעה במאלטה כמה יהודים.

ישנן בירדני עוד ידיעות מועטות ע"ד יהודי מאלטה בשנות תק"ן-ת"ר, ומהן נראה שעמדו בקשרי מסחר עם תונס, ויהודי תונס חיו באים לרגלי עסקיהם למאלטה. אף שד"ר ירושלמי בא לשם בשנת תקפ"א. בשו"ת „ויאמר יצחק“⁽⁶⁾ להרב

(1) יצאו ראשונה בוויציאה שע"ד ואח"כ הוסיף עליתן הרבה והדפיסן שנית בוויציאה שצ"ב. ההקדמה נמצאת במהדורא ב'.

(2) תמח שטה אמן?

(3) גם בתשובתו סי' ל"ז הוא כותב: „נצאנו ראינו בספר תורה ישן נושן שהעלינו עמנו מלטה תש"א“ (במהד' ראשונה באה תשובה זו בס' י"ד).

(4) נפטר באלול תל"ז ותשובותיו נדפסו בשאלוניקי תפ"ג.

(5) העומר היום באי מאלטה.

(6) נדפסו בליוורנו תרס"ו.

ר' יצחק בן וואליד, מרבני טיטואן אשר במדוק, ח"א דף קצ"ג עמ' ב
אנו מוצאים „טופס קב"ע וז"ן ע"ן (1) בתלת הוינא דח"מ ח"ל (2) כד אסחיד קדמנא עד
אחר כשר ה"ה החכם השלם והכולל שד"ר מירושלם תיב"ב כהה"ר יוסף
מצליח נר"ו בתוע"ג (8) ומכוונת איך אמת ויציב שהוא היה במאלטה יע"א והיה
מכיר שם יהודי אחד שמו שמואל בן מלכא שהיה נכנס לבית הר' יעקב
צרפתי כפעם בפעם והיה גם החכם הנז' רגיל לבא לבית הר' יעקב הנז' ויום אחד
אמר לו הר"ע צרפתי הנז' דמתושבי מאלטה להחכם הנז' תדע לך ששמואל
בן מלכא שהיית מכיר לשעבר שהיה נכנס לביתי הלך לכפר סוסה הסמוך
לתוניס ונפטר שם זה כמו שנה וחצי מ"מ (4) ובכן אתה שליח מצוה כשתלך
לטיטואן יע"א בעזר השם תאמר להם ששמואל בן מלכא נלב"ע וחלי"ש (5) לפי
שיש לו שם אשה. עכ"פ (6) העד הנז' ולראיה על קבלת עדות שנתקבלה בפנינו
כראוי ח"ש תמ"ש (7) פה נייבאלטאר (8) יע"א בע"א (9) לחדש אלול המרוצה שנת
והשער (תקפ"א) סגרו לפר"ק והשו"ק (10) וחתומים על זה שני דיינים.

מאותו זמן עצמו בקרוב אנו מוצאים פרטים אחדים בספר „משכנות הרועים”
לר' עזריאל לחאייך (11) (דף קנ"ט ע"ב) : ראובן ושמעון מתושבי העיר הזאת
תונס יע"א היו ונמצא בעיר מאלטה והלוח ראובן לשמעון מנה וכתב לו
כת"י (=כתב ידו) בלשון הנרי, וזה פתרונו : כת"י זה ביד ראובן שהלוח לי כך
וכך הלואת חן וחסד ואחוזים לו בכל עת ובכל עיר שירצה, והיה זה בזמן פ' (פלוני)
פה מאלטא וחתם שמו...”.

לאחרונה נזכיר, שיהודית מונטיפיורי — שבקרה את מאלטה בשנת
תקצ"ח (1838) יחד עם בעלה ר' משה — מספרת בספר מסעותיה שמצאה שם רק כשש

- (1) = קבלת עדות וזה נוסחה על נכון.
- (2) = דיינים חתומים משה חד ליתוהי, ע"י כתובות כ"ב א'.
- (3) = בתורת עדות גמורה.
- (4) = סעלה משה. ביטוי רגיל אצל יהודי המזרח במובן של „בערך”.
- (5) = נפטר לבית עולמו וחיים לכל ישראל שבק.
- (6) = עד כאן סחיד בפנינו.
- (7) = חתמנו שמנו תרתי מגו תלת, ע"י כתובות שם.
- (8) על הישוב היהודי בגיבראלטאר יש ידיעות רבות מאד בספרות השו"ת של חכמי
אפריקה הצפונית.
- (9) צ"ל : בי"א, או : בכ"א.
- (10) לפרט קטן והכל שריר וקיים.
- (11) נדפס בליוורנו תר"ך. ובהקדמת רבני תונס כתוב על המחבר : „זה רבות בשנים
יחר על ארבעים שנה. שהיתה מנוחתו כבוד”, ולפי זה נפטר המחבר בין תקע"ה לתקפ"פ.

משפחות יהודיות. בשבת באו לתפלה י"ד אנשים, כי נספחו לתושבי האי גם האורחים. בין האורחים היו רבים מבני מרוקו¹

יש לחשוב שבספרי השו"ת של שלש מאות השנים האחרונות נמצאות עוד יריעות ע"ד מאלטה ואשמת מאד אם יבא מי שהוא וימלא אחרי דברי.

מן המכתבים הנדפסים מזה יש לראות את גודל הסכנה שבה היו נתונים העולים לא"י, סכנת השבי הקשה לדברי החלמוד (כ"ב ח' ב') מן הדבר החרב והרעב, ועם כל זה התנכרו אבותינו על כל המכשולים שעמדו להם בדרכם ומסרו ממש את נפשם כדי לעלות לארץ חמדת אבות.

א.

מליצה לשבוי

[228]. זרע קדש מטע הי' להתפאר, בחורי סגולה, גמלי חסד כלם כהונם בממונם, כלם אהובים כלם ברורים עושים מאהבה, הנה הנם הקהלות הקדושות שבבל עיר ועיר יחיו עולם לפני אלהים אמן. ואחריהם כל ישרי לב, גבירים כבירים, פרנסים ממונים ועבודת קדש על כתף ישאו הי' עליהם יחיו אמן, ועטרוניהם על ראשיהם מלמעלה לצבי ולכבוד מרביצי תורה בישראל החכמים השלמים, יאריכו ימים על ממלכתם בהשקט ובבטחה אמן.

לשלום אין קץ. איתותינו אלה לדבר בצדקה על אודות המוביל הלזה עני משנע, שנלכד בבזר שביו זה כמה שנים באי מלטה, ענו בכבל רגלו במשא כבד. אכן גם שם לא הונח לו וירצוהו מן הבזר ויישבוהו באניות בעניות בלב ימים כתרזהו הדריכוהו מנמל לנמל, הקיפוהו בלהות וימי הרעה, במקל ורצועה הכוהו פצעוהו פצע וחבורה, והשיבו את לחמו במשקל ומים במשורה. ומרוב בכיתי כרו עיניו מראות, ולא היה יודע איזה הדרך ישכון איר, והיו מלעיבים ומלעינים עליו בני הערלים ורוגמים אותו אבן ובדברים מאוסים, ותעלולים משלו בו בחירופין וגירופין ושנשטני עליו כל סדרי בראשית מכל השבויים אשר היו לפניו אשר על כן שאר השבויים נכנסו בעיבי הערבון לאדונו ושלה אותו פה ביד נוי, והוצרכנו לפרוע כך וכך. והנה זה העני בצאתו מעירו יצא לשם נדרר לעלות לארץ הצבי ונלכד בשביה, וכעת שיצא לחירות נמר אימר לעלות לארץ הקדושה דרך יבשה לשלם את נדרו ואין כל מאומה בידו, ונוסף על זה היותו איש מטופל והגיעו בנותיו לפרקן והוא לא ידע על איזה מהם יתבע ועל איזה מהם יתחנן לפני כת"ר, לכן אליכם המצוה הזאת הבחנים, בכל מקום אשר תדרוך כף רגלו להעניק מיקבו וגורן צדקתכם, ותפתחו לו פתחי נדבה, ותתנו לו מהלכים אל אשר שמה הרוח ללכת, עד אשר ישוב

¹ ע"י י. ד. אייזנשטיין, אוצר המסעות, ניוארק תרפ"ז עמ' 205.

אל [229] עירו ובכל אשר יפנה ישא דגל תהלת מעב"ת ויברך אתכם, ואל תהי ברכת הריזת קלה בעינים ומן השמים תתברכו בריוח והצללה כנפשם וכ'.

ב

[229] חמדת עדת אבירים, כפירים נבורים, מוכתרים בכמה כתרים וכתר שם טוב עילה על נביהם, יראה להם וניבה להם, ופניהם איש אל אחיו יאמר חזק לעשות חסד וצדקה ולהשביע נפש שוקקה, המה הנבורים אשר מעולם אנשי שם שבקהלות תהלות ישראל אשר בכל מדינה ומדינה, מקום אשר דבר המלך הקדוש ודתי מגיע, ונביריהם שריהם ויועציהם ופרנסיהם, ועטרותיהם בראשיהם צנתרות הוזהב המאורות הגדולים הרבנים האיתנים מוסדי עולם עמודי שמים וכ'.

אחרי עתרת החיים והשלום כמשפט לאהבי שם תפארת גדולתכם, הנה עיני קדשכם תחזינה מישרים דברים דמרים הנאמרים באמת בכתבים אשר ביד האיש הלזה מרבני קושטני' וכ', שם יתנו תאניה ואניה מאשר חלפו צפו על ראש הלזה מוביל כתבא דנא ההולך קדמת מחניכם קדוש ושמו פ', אשר נודע לנו היותו מנדיבי שא לו נקי ואציליה. מהנה לרבים מנכסיו, ויהי כאשר אותה נפשו לעלות לחזות בנו עם ה' להשתטח על קברות הצדיקים אשר בירושלם ובארצנו דרך אניה בלב ים פגעו בו שבאים ושבו איתו ואת ביתו ובחמלת ה' עליו נפרה מנכסיו ואח"כ פגעו בהם פעם שניה ושבאים פעם אחרת והוליכום למאלטה, ופסקו בעד פדיון נפשם כך רב והניח את אשתו ובניו שם ופנה אל הסובב לגבות פדיון נפשם, ובבאו פה עירנו עם היותם עמוסי התלאות והרעות שבר על שברים ותרועות בכל זאת התאפקנו להחזיק בידו מן הבא בדינו, כי המו נכמרו מעי רחמנו אליו. ולכן אתם כהני ה' תקראו בכל מקום אשר יבא שמה פתחו לו שערי צדק במנה יפה נשקפה כמו שחר לפי כבודו, כי כביר מצאה ידו ולא כל שעתא מתרמי לכם הנון וראוי מבני עליה כזה אשר הכרת פניו ענתה בו, ולכן אשרי אנוש יעשה זאת ובן אדם יחזיק בו, ותיקר נא נפשו ונפש המיחלים לחסדו בעיני תפארת גדלתכם להתיר לו פסת יד ביתר שאת, לקרא לשבויים דרור ולאסירים פקח קוח בימין צדקתכם הנאדרי בכח [230], ובגלל הדבר הזה אלהינו זה קוינו ויושיענו יושעכם תשועת עולמים, יריק לכם ברכה עד בלי די וימלאו אסמיכם יאריך ימיכם בטוב ושנותיכם בנעימים, ואל שרי יתן לכם רחמים.

ג.

[237]. (1)

אחרי עתרת שלום ואמת כמשפט לאוהבי שם תהללם אותיתנו אלה בלכתם ילכו לדבר בצדקה על אודות מוביל כתבא דנא נעים ומירות מישראל מבני של קדושים וכו' שיצא מארץ מולדתו בנדר שנדר על נפשו ללכת לא"י ת"ו להשתחוות ולהשתטח על קברות הצדיקים ועל כותל מערבי, ויהי בהיותו בדרך אניה בלב ים קפצו עליו לסטים ושוללי ים ושבו אותו ולקחו כל מה שהיה [בירו] ונשאר עירום ועריה וחשופי שת, ולא די זה אסרו אותו ברהמים והביאו אותו פה מאלטה ומכרו אותו ממכרת עבד ונפל ביד אדונים קשים ומרים כלענה עד מאד, שהיה שולחי לעסוק בעבודה קשה בחומר ובלבנים ונושא סבל על שבמי אבנים גדולות ויקרות, מבקר לערב יוכת, עירום ויחף רעב וצמא ושוכב על קרקע, והשומרים מבים אותו מכות גדולות על גבו עד שנשפך דמו לארץ ובשרו כדונג נמס, ועברו עליו צרות רבות ורעות, וה' לא עזב רחמיו וחסדיו ליראי שמו, ויכמרו רחמיו על הנו, ונזדמן א' ערל וקנה אותו מידי אדונים קשים להוליכו לנא אמו (2) כתנאי שיפרעו לערל הנו מקופה של צדקה, לכן כבעו ובמטו מינייכו בהגיע הנו למחנכם הקדוש והטהור נכון תתנו צדה לדרכו, ושערי צדקותיכם פתוח תפתחו כדי לשלם נדרו שנדר על נפשו, והענק תעניקוהו, ומי האיש הירא ורך הלבב יהום ויחמול על הנו, וזה חסדכם אשר תעשו לשלוח לנו במהרה בצדה לדרכו כדי לשלם נדרו, ובשכר מצוה זאת אלהים חיים ומלך עולם יזכה לחננכם ויהלכם במעגלי צדק ובישר על דבר כבוד שמו כחפצכם וכו'.

ד.

[234] מליצה מובה וחשובה לשבוי.

(3) חלא למשמע און ראבה נפשנו יום גבר האויב ויחלם בישראל, וישב ממנו שבי כך וכך נפשות בבת אחת בדוניאות של מאלטה ועקו ולא נמלטו. מי שמע כזאת מי ראה מקהלות נודדות הלכו שבי לפני צר. בשלשלאות והיתה לאו"ת ואם ד"ל, (4) הוא ואין ידו משנת כי חלה ורבה חלחלה בקהלה סוערה כמו הרה, ובאו בנים עד משבר בכסף עובר לעבדים ולשפחות, במעולה שבערכין לא בפתות, ושוביהם החזיקו כם ותעל קצבתם לט"ו א לף גרו' מן העבודה כי כברה מאד, השביעים במרוצים,

(1) לא העתקתי את הכתבת הארוכה הכתובה במליצה יתרה.

(2) אלכסנדריא.

(3) לא העתקתי את הכתבת הארוכה.

(4) רומן אולי למספר הנפשות שנפלו בשבי.

בחורים טחון נשאו באיי העברים וילדי נכרים. וזקנים בעץ רועץ כשלו במי שחו אם בנהרים, ונשים נרמסים מקול מחצצים, ברעב ובצמא על האדמה שוככים בין שפתים פשוטה ועירה וחטירה על חלצים. על זה היה דוח לבנו מי נתן קהלה קדושה למשיסה בעבודה קשה. וישראל לבוזים בחומר ובלבנים האוכלים למעדרים ואם עוד רבות בשנים ח"ו ימקו בארצות אויביהם, לולא ה' צבאות אשר ראה בעינים ד"ל שמח וחיש צמח להם קרן ישועה, ויתנו להם יד לשלוח שנים מהם שנים גרגרים בראש אמיר מובילי כתבא דנא אנשי אמנה לבתת רגליהם מעיר לעיר ומאפרכיא לאפרכיא בקול נהי ונהיה, והנם צווחי בוא בוא ככרוכיא, הנהיה כדבר הזה או הנשמע למעצבה מדת פורעניות מרובה ממת טובה, מ"ק"ה 1) ריאליש עובר לסוחר ובכל תאחר ויבאו על העיר הזו על עם יגע ורפא ידים בעקב כמה כתות של שבויים אחרים, לקושי בתר לקושי ובזווי דבזווי, ואין זה כי אם מרוע מזלם כי לא מצאו אנשי חיל ידיהם כימי עולם לצאת ידי חובתם לפי כסף מקנתם כי רב הוא, ולא יכולנו להתאפק לקולם כים יהמה ולחשם בלחצם וגם ראינו את הלחש צרת נפשם להעבירם על דת מלבד חלול שבת, ובמראם נהפכה (1) צירינו עלינו וכפי דוחק השעה צמצמנו עצמנו ופרענו בעדם סך כך וכך, כיד ה' הטובה עלינו, וזלת צדה לדרכם, כי רב הדרך מאד. ועתה עליכם המצוה הזאת הבהנים, החלש יאמר גבור אני, להחיש מפלט להם מסעה מסער כמ"ש לא ירדנו בפרך לעיניך, והאיש הירא ורך הלבב ימלא את כפו, טוב מלא כף נחת בעין יפה, ושב ורפא למחלתם לקרא לשבויים דרור ואורח מישור ומלאכי שלום שלוחי מצוה... ובשבר זאת אל חי בקרבכם יחכה לחנכם, ירום לרחמכם וישבור עול עני מעל צוארכם. ויפרוש את שלומו עליכם ועינינו ועיניכם תחונה בבנין אפריון והאריאל ובא לציון גואל (2).

(4) הקריאה מסופקת.

(2) בסוף דברי אזכור את המנורה בעלת שבע קנים שנמצאה במלטה. תמונתה הובאה בספרו של פרופ. קרויס Synagogale Altertümer ציור ח' (עמ' 312). המנורה היא עתיקת יומין. ויש עליה כתבת עברית ויוונית ובה השם: חנגיה בן יעקב (העירוני עזר ר"מ רבינוביץ).

יהודי דיר-אלקמר

בהמר שפרסם מר בן ציון דינבורג, "מארכיונו של החכם-באשי ר' חיים אברהם נאנין" בספר הראשון של "ציון" נזכר פעמים השם "דיר אל-נמר": "גם ילך אל הקונסול אנגליז היושב בירושלים לבקש ממנו להיות בעזרו ובעזר אנשי ירושלים כאשר היו הקונסול מנראל היושב בעיר ביהות בעזר אחינו בדיר אל-נמר ואני לא אחשה להשתדל כפי כחי להעביר הרעה מנגד פניכם". ולהלן: "ובזה שלחתי לאדוני את אשר כתבתי בנאמא על ענין העלילה בדיר אל נמר" (ממכתבו סיר משה מונטיפיורי להרב ח"א נאנין ש' ה' תר"ז ע' 89).

השם דיר אל נמר בא כאן בשעות וצריך להיות דיר אל קמר, או, כפי שמבטאים איתה דיר אל נמר. וכאן נתחלפה פשוט הנימ"ל בנ"ן.

דיר אל קמר (פירושו—מנזר היקח) היא עירה מרונית בהרי הלבנון צפונית לצידון ודרומית לבירות. סביבותיה עשירים בכרמים ובגני פרי, ועבוד המשי מפקעתה של תולעת התות מפותח בה. דיר אל קמר מלאה זכרונות ממלחמות הדרוזים ושאר שבטי הלבנון ביניהם. כך נמצא בה עד היום מבצרו של פכר אלדין נשיא הדרוזים. העיר שמשה מרכו לשבטי המענים מהקיסרים, אשר נהלו במשך דורות מלחמה עם מתנגדיהם ה"נְכָמִים".

פרטי עלילת הדם הני"ל, משנת תר"ז (1847) על יהודי דיר אל קמר אינם ידועים לי.

בהזדמנות זו רציתי למשוך את תשומת לב הקורא לישוב היהודי בדיר אל-קמר, שהיה בזמנו הישוב הכי חשוב בהרי הלבנון. גם יהודי בירות וגם יהודי צידון העקריים מתיחסים ברובם לישוב דיר אל קמר.

דיר אל קמר מעניינת אותנו עוד מטעם אחד—שבמשך זמן רב נשמר בה ישוב יהודי חקלאי, כפי שמוכח הדבר בפירוש בתבואות הארץ להר"י שווארץ. מלבד זה מביא המחבר הני"ל ספור על מאורע הסטורי חשוב, ששום מקור אחר לא נשאר לנו ממנו—מאורע של השתתפות היהודים תושבי הלבנון במלחמות עבדאללה, פחת עכו, נגד הפלחים בארץ ישראל וכבוש מבצר צנור (סאנור) ע"י החילים היהודים. הגני בוחר לצטט את הרברים בשפת המקור:

"בשלשה מקומות בהר הלבנון נמצאים מבני עמנו, דהיינו בטראבלוס... ובדיר אל קמר נמצאים בערך 80 בעלי בתים, רובם סוחרים, ובחספא (בערך 80). והם אהובים מאד לאנשי דורס, והם אנשים חזקים אנשי חיל ועו בדי אדמה, כמו נויי ההר, גם בנותיהם רועות צאן, עם קשת ורומח בידיהן ללחום עם חית השדה ואורבים".

ולחלן :

"בשנת תקצ"א, כשמרדו יושבי גלילת סאנור [יצנור] בעבדאללא פאשא בעכו, והם במבצר סאנור הנזכר ומשחיתים בחיל הפאשא, ויבקש הפשא מנהאמיר לשלח לו מבני מדינתו אנשי חיל יודעי מלחמה. וישלח לו האמיר בערך מאה אנשים יהודים מדיר אל קמר ומחספא, ואלה כבשו את המבצר ויהיה להם לשם. והפאשא בחמת אפי החריב המבצר עד היסוד כי, והוא חרב עד היום הזה".

זכרם של יהודי דיר אל קמר בא עוד 70 שנה קודם לכן, בשנת 1760 אצל ר' יוסף סופר (בספרו "עדות ביהוסף"). אמנם הוא אינו מפרש בשם העיר וקורא לה בקיצור "דור", אולם מתוך דבריו אין ספק שהכוונה היא לדיר אלקמר (המקום הזה נמצא לפי דבריו על יד בירות "סמך" להרי הלבנון). יהודי עשיר מדיר אלקמר הזמינו לכתוב ספר תורה, והוא בלה שם את כל החורף שנת תק"כ (1760-1759). בחי אייר שנה זו פרצה מגפה בסביבה, וכל היהודים ברחו מדיר אלקמר לשדות ולפרדסים שבסביבה. המיסיונר יוסף וולף שבקר את דיר אלקמר ביום 19 לפברואר 1822 מזכיר את שם היהודי העשיר בכור אהרן ערבי, ויהודי אחר שמואל כהן ארזי, וספרו לו כי יש בעיר שבע משפחות יהודיות, המתגוררות שם זה בשלש מאות שנה—כלומר עוד מלפני גירוש ספרד. בין השאר, מספר המיסיונר שיהודי דיר אלקמר שמחו לשמוע אותו מדבר עברית. (Jewish Expositor 1822)

שש עשרה שנה אחריו מספר ד"ר לוי שמצא בצידון כמה משפחות מיהודי דיר אל קמר. אלה היו שם, אילי באופן ארעי, או שנמלטו לצידון בסבת המהומות שבלבנון

הד"ר פרנקל שבקר את הארץ בשנת 1856 מספר בספרו "Nach Jerusalem" (בעברית—ירושלימה) שבדיר אלקמר יושבים לפי דברי מר אלפנדארי, כשלש מאות נפש מבני ישראל, שהם 50 משפחה. אנשיה עוסקים בעבודת אדמה ובגידול סוסים, אחרים מהם מחמרים המוכילים בהמות משא, אחרים—חנונים. כלם חיים בשלום עם שכניהם הדרוזים, המרונים והמתואלים, ומשתמשים בקניי רובה בשעת הצורך להלחם בשבטים השונאים. אין הם נכדלים משאר הסורים במלבושם בשפתם ובמבטאם, אלא בדתם ובמנהגיהם בלבד.

מדהרן מ. סתהון, מילידי הלבנון, מספר גם הוא בירחון "הזמן"

(וילנה, תרס"ו, חוברת י'), כי הישוב היהודי בדיר אלקמר היה עוד מלפני אמירי
השהבים, ובזמן שהב אלמלטי (מת בש' 1850) רבו היהודים בדיר אלקמר, באלברק
(אילי הוא כפר נברך, הנזכר להלן י. ב. צ.) ובענדרה. בנוגע לדיר אלקמר אומר מר
סתהון, שבה ישבו כמאתיים משפחות יהודיות, ורחוב מיוחד היה להם, שנקרא
עד היום בשם רחוב היהודים. בשנת 1860 יצאי משם לרגלי המלחמות והשחיתות,
בשנה שלאחר זו שבו, אולם זמן קצר לאחר זה היכרתו שוב לעזוב את עירם,
דהיינו, בשעה שהדרוזים הורחקו מהעיר מטעם ממשלת הנוצרים. היהודים יוצאי דיר
אלקמר התישבו רבים ככלם בבירות, וידועים שם בשם דירכיים ולהם בית כנסת
מיוחד בבירות. את בתייהם, קרקעותיהם וכרמיהם מכרו לנוצרים, וכמו
כן מכרו לנוצרים את בנין בית הכנסת, ועל זה ראו אותם היהודים שבשאר מקומות—
לנאני, בית הקברות המפואר ידוע בדיר אלקמר, לדברי המחבר הנ"ל—עד היום.
ידוע שמו של הנריב משה ישועה צרור, מערבי, שדאג לגורל קהלת דיר
אלקמר.

קודם שנעבור לתיאורם של צאצאי יהודי דיר אלקמר אביא בזה תמונה
ממהומות שנת 1860 ומהמטבת שערכו הדרוזים לנוצרים בעיר הנ"ל, לפי תיאורו של
עד ראיה:

"המושל התורכי, שברשותו היו 400 איש צבא בתוך המבצר, וחוק מזה עוד
300 איש ב"ביתדין" במרחק חצי מיל משם, אמר להם שאין להם מה לפחד, אם ימסרו
לן את הנשק; והוא עמד בכל תוקף על דרישתו זו. התישבים דרשו פלגת חילים
ללוותם עד בירות, אך לזה לא ניתן רשיון. הוא צוה עליהם לשים את חפצי הערך
שלהם במבצר למשמר, ואחר זה סדר שם חלק גדול מהתישבים. ככה הצטפפו נברים נשים
ושף יחדו בארמון, תחת הגגות, בליל העשרים (לינואר). בבקר יום עשרים ואחד התאספו
הדרוזים מסביב לעיר; אחד ממנהיגיהם בא אל הארמון ויבקש לדבר עם המושל. השיחה
היתה בקול נמוך... לבסוף נשאלה שאלה, שעליה ענה המושל: "הפסי", כלומר, כולם.
הדרוזים נעלמו, אולם כעבור רגעים אחדים נפתחו השערים, והשונא פרץ פנימה,
בקה ושחוט את הנברים כלם, ואנשי הצבא סייעו בזה. אלף ומאה וחמשים
איש נפלו בשחיטה זו.

התמונה האיומה הזאת נותנת לנו מושג מבלחות המרד הדרוזי, ועמדת המושל
התורכי היא אופייית למצב אי-הבטחון, אשר שרר בהרי הלבנון. מזה נבין גם את
ההרגשה הכללית שתקפה את הקהלות היהודיות הבודדות הנדחות בהרי הלבנון,
ואשר גרמה ליהודים לעזוב את המקומות אשר בהם התגוררו שנות מאות ולברות
לערי החוף—צידון ובירות, למצא בהן הגנה לנפשם.
לפי ספורי יהודי בירות וצידון, אשר אסף לפי בקשתי ידידי מר פ. נאמן

(מורה בתל-אביב) לא נשאר כעת ישוב יהודי בכפרי סוריה. יהודי דיר אלקמר נִכְבְּד ברחו, בימי מלחמת הדרוזים והשחיטה הגדולה בנוצרים, לצידון ולבירות, ויהודי חצביה — לצידון ולדמשק. מהמשפחות החשובות ביותר, שמוצאן מדיר אלקמר, ידועות משפחת מראד לוי ומשה חֲבִיָּה. הראשון כהן בומנו במשרת חכס-באשי, ועכשיו הגיע לגבורות, ועודני חי בצידון ויש לו שם בית מדרש משלו. שתי המשפחות אחרות המתחסות לדיר אלקמר יושבות בצידון והן: משפחת שַׁעֲקָן צָרוּר, ומשפחת נָגָרִי; זו האחרונה מסתעפת לבית נגרי, לבית מעתיק ולמשפחת בִּלְסִיָּאנו, שתי המשפחות הללו (שעכן צרור ונגרי) הן הרב המכריע של עדת ישראל בצידון. על ידם ישנן גם משפחות ברזלי, פורטי, פוליטי ומנצור, עוד משפחה, בשם "צרור חלוקה" באה לצידון מכפר נִכְבְּד... (1)

בצידון נמצאות עוד שלש משפחות, המתחסות למקום אחר בלבנון, שגם בו היה ישוב יהודי חקלאי בחצי המאה הקודמת — לחצביה. אלו הן משפחות זיתוני (או זיתוני), הכרוכה בבית חביה הנזכר ומשפחת חִיטָּ. משפחת הזיתוני היתה ידועה גם בדיר אל קמר, ואחד מאברי פקיעין (א. נקבלי) ספר לי, כי אבי אשתו, אברהם זיתוני, הוא מהפלחים היהודים של דיר אלקמר.

יוצאי דיר אלקמר שהתישבו בבירות הקימו להם שם בית כנסת בשם "כניסת אל דִּקְנָה", וממנו נפרדו עוד שני "מדרשים" אחרים, אשר האחד נודע בשם "מדרש בית חביה" עד היום הזה.

(1) כפר זה נמצא כחמשה קילומטר מזרחית מדיר אלקמר.

משלי אספניולית-יהודית.

את המשלים האלה, בספרדית-יהודית, אספתי ותרגמתי זה מזמן רב, דרך אנכי למשלי-ערב. בחרתי רק במעט הזה מפני שלא היתה מטיתי לעסוק במשלים, ומה גם במשלי ספרדית-יהודית. את המשלים האלה שמעתי בעליפה מפיות המדברים, אמנם יש מהם שכבר נרפסו בספרדית-יהודית,

לפי שפתם, ולפי השקפת ממשליהם, יתחלקו לשלשה סוגים :

א. הסוג האחד הוא ספרדי מעקרו, אשר צמח ושגשג על ארמית-אנדלוזיא, אולם יש בהם הדומים ברעיוניהם ולא בתכנם, למשלי הערבים, ואיני יודע אם הם לקוחים מהערבים, או שהם מקוריים, כמו שני נביאים המתנבאים נבואה אחת בסגנונים שונים, למשל : אהבוני שכנותי, על האכילי את תרנגולותי. ועוד כמותו אשר הרעיון נמצא בתמונה אחרת במשלי הערבים.

ב. הסוג השני, הוא תוגרמי, לאמר, הוא נאמר בארץ תוגרמה אחרי גלותם מספרד, החל מהמשלים על גחא וכאלה אשר שפתם הבלולה במלים תרכיות מעידה עליהם.

ג. הסוג השלישי, הם המשלים אשר אקרא איתם "משלי-יהודית" מפני שממשליהם היהודים אמרום לפי השקפה יהודית-ישראלית, כמו : אמנם נאה דורש החכם, אך אם יש שומע, ועוד כמותו. רכס (אם לא כלם) נאמרו בתוגרמה כי גם הם בלולים במלים תרכיות.

המשלים האלה, בכלל, הם יפים, רעיוניהם עמוקים וחריפים ורכים מהם נאמרו בתרומים.

1. אין אומקרי סין אמינו אים לה קאנו סנידדה סין לה דיביקה.
אדם בלי רע דומה ליד שמאלית בלי ימנית.
2. קנרמי גנון מים בינאמס קו איסטו דאנדו אה קומיר אה מים נאלינאם.
אהבוני שכנותי על האכילי, את תרנגולותי.

3. אַמִּיקָטאַר די גיָקני סול די אַיִנקוֹרני.
אהבת החתן, כשמש בחרף.
[שאינה טחמט ואינה תדירה, כך אהבת החתן לחמיו וחמותיו].
4. אַשִּׁי מֵאָנָא קי מי גיָו אַיל קאַקד.
אזה אמי, המשקה נשקני!
[אִשִּׁי היא מלה של סלסול וחכה בהוראת צער וכאב. בשפת התינוקות. הנערה מתאוננת באזני אמה, כי שואב המים נשקה, וכאלו לא היה לה זה לרצון].
5. ננאי גי אַקיל באַרְדָּאן קי אַאָה אל פֿאַמְרוֹן.
אוי להרביד, החונק את בעליו.
[עשר שמור לבעליו לרעתו (קהלת ה, יב)]
6. ננאי גי אַיל בּוֹבֵל אִי גי אַיל דִּיאָה קי גָסאי.
אוי לבסיל, וליום הולדתו.
7. ננאי דיל פֿרוֹגִי אִי גי סו דִּיאָה גִיקרו.
אוי לעני, וליומו הרע.
8. און אַרְמָאנֵי אִי אִיָּה מֵאָנְטָה קאַפּאָן מִיָּנְיָאם פֿאַלְטאַם.
אח ומעיל, מכסים על מנרעות רבות.
[ועל כל פשעים תכסה אהבה (משלי י, יב)].
9. די אַיל גיָו אִי די אַיל גיָוֵי נִסִּי פּוֹאָרֵי אַיִנקוֹרֵרִי.
אי אפשר להסתתר, לא מה, ולא מהשכן.
[שיבבי מידע ידעי ביממא ובליליא — השכנים יודעים ביום ובלילה (כ"ב כט, ע"א)].
10. אָנֵנוּ נוּ מוֹאָרֵי די טִיקִידֵה.
אין המור מת משחפת.
- [הצרות והדאגות מרכאות את האדם עד כדי להחליאו במחלת השחפת, אבל החמור לא חלי ולא מרגיש ולעולם אינו עלול לשחפת בכדי למות ממחלה זו. אין שופה נפגע (שבת יג, ע"ב)]
11. נו אַי פּוֹאָר סוֹדְרוֹ קי אַיל קי נו קִירֵי אוֹאָר.
אין חרש יותר רע, ממי שאינו רוצה לשמוע.
12. נו מוֹאָרֵי גִרוּשָׁה קִינוּ דִּישָׁה אוֹטָרֵה.
אין שָׂדֶה מתה כי אם הניחה אחרת תחתה.
13. דוּם פֿרוֹגִים אִין אוֹיָה פּוֹאָרְטָה נִסִּי פּוֹאָרֵין גִּיר.
אין שני אביונים יכולים לראות זה את זה על פתח אחר.
14. אָה לָה אִיָּה גי אַיל קִי נו גִּירֵי פּוֹרְקֵי נו מי לָה דָאן.
איני חפץ בכת המלך, מפני שאינם נותנים אותה לי.

15. אִינָה בָּיִם בִּי אִינָאִינָה לָהּ בְּיָנִיָּה.
אך פעם אחת תחרמה הזקנה.
- [כמה הרפתקי ערו עלייה דהני (קרושין לג ע"א)].
16. מִי אִילְבִּידִי. בִּי אִינָה קֶאֱנָאִדִי אִי מִי קִוְּמִי לָהּ בְּיָנִיָּה.
אכן שכחתי כי נשואה אנכי, ואכל את ארוחת הערב.
[אכלה הכל ולא הניחה לבעלה מאומה].
17. נִי מוֹסְטָקִים אִיל פִּוְנִיָּה בִּי דִי מִי בּוֹלְסָה בִּי דִי מִי אֶלְמָה.
אל תראה העומק גם לא של כיסך, גם לא של נפשך.
18. אֶל בְּיָקִי נִי לִי דִינָאִם אִינָמִי. נִי אֶלְבִּקֶאֱנִי אֶלְבִּקֶנְשָׁה.
אל תאמר לקטן שכב ולגדול קום.
- [לחולה קטן שמסתובב לא צריך דאמר לו שישכב, ולגדול שיקום, מפני שהוא קם מעצמו כשהוא יכֵּל. ושוב מזה מאמר רז"ל: לכל אומרים להם שב, חוץ מאכל וחולה — כאלו רוצה לאמרו, שישב באבֵּל, שישב בחליו (מז"ק כו, ע"ב)].
19. בִּי בְּיָדִים בְּיָדִיר מִי לִבְיָטָאִי קוֹנְסָאִה מִי בְּיָקִיטִי אֶה אִוְטָרוּ.
אם תרצה לאבד חופשתך, גלה סודך לאחרים.
20. בּוֹאִינָה אִים לָהּ בְּיָדִיָּה מִה בְּיָנִיָּה בִּי אִין אִוְטִי.
אמנם הכלה נאה, אבל שתומת עין!
21. בְּיָנִי דְאֶרְשָׁה אֶלְחָקִים, קֶאֱנָאִדִי אִי בְּיָנִי לִי אִוְיָנִיָּה.
אמנם נאה דורש החכם, אם אך יש שומע.
22. דִּימִי קִין. קִין אֶנְדָּאִם, אִי בְּיָדִיר. קִין אֶנְדָּאִם, אִי קִין. קִין בְּאֶסִים, אִינו
קִין. קִין בְּאֶסִים.
- אמר לי עם מי אתה הולך, אמר לך מי אתה, עם זה שאתה חי עמו, ולא עם מי שנולדת.
23. גִּילִים מִיָּאִים. קִירוּ דִּינִיר, מִה נִי קִירוּ בְּיָנִיָּה.
אני חפץ לדבר מקרובי, אך איני חפץ לשמוע מהם.
24. אֶלְמֶאֱרִידִי קִוְּמִי אִוְטָאִים, אִי אֶל אִינִי קִוְּמִי קֶרִיאִים.
את הבעל כמו שֶׁהִנְחֵלְתִי, והבן כמו שֶׁגִּדְלְתִי.
25. לִי בִי. קִימָאִר לָהּ בְּיָנִיָּה.
את החוקה אשרף עליו.

[אחרי חרבן הישוב פעמים במאה הראשונה לאלף הששי הזה ע"י התתרים והישוב נוסד מחדש ע"י הרמב"ן ז"ל ואחריו רבנו עובדיה מברשנורא ז"ל ויחזיקו היהודים מעמד איתן בעיר הקדושה, וכל החצרות אשר ברחוב היהודים היו רכושם וקנינם] (עולה מדברי אנש-אלגליל פי תאריך אלקדם ואלכ'ליל למגזיר אלדון אֶחְנַבְלִי) אולם אח"כ לרגלי הרדיפות והלחץ, ובפרט בימי אבן פרוך, נשטטו ויצאו כל נכסיהם מדיהם, ויגורו בבתיהם הם אשר נהפכו לזרים — בשכירות, ולהיות כל חצר בה חדרים אחדים וכמספר חדריה דירה, וקשה

על כל דיר ודיר לבוא בדברים עם הגוי בעל החצר, היה אחד שזכר את החצר והוא השכירה לחדרים וירויח מעט מהעסק הזה, אמנם כל התקונים היו עליו, ולמען לא יבאו אחרים להשיג גבולו לשכרה מהגוי, היה השוכר שהחזיק בחצר שלא החזיקו בה יהודים לפניו, לוקח שטר חתום מכיר כי לו החזקה, ואסור להשיג גבולו, והחצר נקראה החזקה של פלוני (שהחזיק בה) ובאופן הזה, הייתה החזקה כעין נכס־דלא־נידי ולכן אין להתפלא אם היהודים לא קנו עוד נכסי דלא נידי ובחזקות השפיקו עפ"ז. אם אחד יאמר לשרוף לו החזקה, הרי זה כאלו אמר, לשרוף את ביתו].

26. קָאָרוּ לֹאִם מֵינַאס "אִי נו אָה לֹאִם אָמִינַאס.

את הפתים אטאטא, לא את הידידות.

[אין מכבדים את הבית כשיש אורחים מבקרים, אמנם אם הם שוהים יותר מדי ובעלת הבית לוקחת המטאטא לכבד, זה רמז ללכת, אבל אם אין כוונתה להתפטר מהו, ד נחזיק לכבד, אז היא אומרת את הפתגם הזה.

אין הספרדיות מכבדות את הבית ביום אשר אחד מבני הבית נוסע. (האם יש לזה יחס עם ומאטאיתיה במטאטא השמר? ישעיה יד, כג).]

27. בּוֹם מוֹדוּ יִי פִּילְמִיקִי גִינְמוּ מוֹם דְּאִימוֹס אָה אִינְטִינְדִיר.

אתה אלם אני עלג, בהיותנו יחד נתבונן.

28. בִּינּוּ לָהּ אִיסְפִּינְהָ פּוֹר מִלִּינְיָה.

באה שוכה " תחת ארוכה.

[על הבא לתקן ונמצא מקלקל. שוכה־קוץ].

29. אוֹנְקִי מִי בָּה לָה פֶּרִינְיָאדָה מִי בָּה קוֹן סוֹם דּוֹלוֹקִים.

באשר תלך ההרה, תלך עם חבליה וצירה.

30. קִנְאָנְדוּ לָה פּוֹאָינְטִי מִי סִיקָה סֵאבִימוֹס אִיל פֶּרִינְיָו דִּילָה אָנְנָה.

ביבוש המבוע נדע ערך המים.

[אין האור נכר אלא מתוך החושך. אלמלא אוכמא לא אשתמודע חוורא וכו', משל למתוק במר, ולא ידע אינש מעמא דמתיקא עד דשעים מרורא (זהר, תזריע). אלמלא חשוכא לא אשתמודע נהורא (שם)].

31. בִּין כֶּךְ וּבִין כֶּךְ " עֵאֵי דִילָה אִינְהָ דִי יִפְתָּח !

בין כך ובין כך " וי לבת יפתח.

[הספרדים באויא הקטנה ובאירופא אינם מבדילים במבטאם בין ח' לכ' רפויה (כמו האשכנזים) ולכן חזרו כך עם יפתח. ויעש לה את נדרו אשר נדר (שופטים יא, למ) נחלקו המפרשים במעשה נדרו, מהם אמרו כפשוטו שיפתח העלה את בתו לעולה, ומהם אמרו כי הפרישה ולא השיאה לאיש כל ימי חייה, לפ"ז באורו: בין אם נאמר שלא נשא, ובין אם נאמר שנזכחה, וי לבת יפתח !

ובמדרש ב"ר פרשה ס' שאלו: ולא היה שם פנחס שיתיר לו נדרו? והתשובה היא. כי יפתח לא הלך אל פנחס להתיר לו נדרו, באמרו, איך אלך אצלו ואני ראש קציני ישראל, ופנחס אמר הוא צריך לי ואני אלך אצלו? ובין זה לזה אכדה הנערה ההיא. זהו

שומרים חבריות: בין המילדת והיולדת הלך בן העלובה! (בין חייתא למחבלתא אול ברא דעלובתא) וכן בתנחומא סוף פרשת בחקותי. לפיז באורו: בין מאונו של יפתח, ובין מאונו של פינחס, וי לבת יפתח].

32. לָהּ מוֹנִיֵּיר דִּי אֵיל בִּיקְרָגִין קוֹאֲקִדוּ לְאָבָה קְאֵלִי אֵיל סוּל.

בכבם אשת השכור וזרחה השמש.

33. אִיוִּז פּוֹאֲמִים, פֶּאֲדֵרִי סִירָאס, לוֹ קִי אִיזִמִּים, מִי אָרְאן.

בן היית, אב תהיה, כאשר עשית, יעשה לך.

[בסדה שאדם מודד בה מודדוין לו (בבלי וירושלמי פרק קמא דסוּמָה) מדותיו של הקצ"ח מדה כנגד מדה (סנהדרין צ, עא)].

34. מְאִרִּידוּ אֵין קְאָנָה "דולור דִּי קִישְׁאָדָה.

בעל בבית, כאב בלחיים.

[אבו אל־אס־דוֹאֵלִי (הוא היה הבלשן הראשון אשר חבר כללי הדקדוק הערבי והמציא את הנקוד) אשר היה, נציב בצרה, בזמן חליפות עלי בן אבי - סאלב, ואשר היה עשיר גדול, גם בעת זקנתו, היה יוצא יום יום מביתו, לשוטט בשוקים וברחובות. ויאמרו לו ידידיו מדוע תצא יום יום אנה ואנה על לא דבר, ואתה שב וישש וחלוש, הלא תשב במקומך ותנוח? ויאמר להם, הלא עתה בצאתי ובבואי, אני נותן ענין לבני ביתי לענות בי, הנה יצא האמיר, הנה בא האמיר, אולם אם אשב תמיד בבית, אף אם העו תבא ותטול מים עלי לא יהיה מי שיתענין בי להניס אותה מעלי! מי יגלה עפר מעיניך אבו-אלאסוד, וראית את משלי הספרדיות].

35. אֵין בִּלְקָה סִירָאָדָה, נוֹ אִינְטֶרָה מוֹשְׁקָה.

בפה סגור אין זכוב נכנס.

[שמר פיו ולשונו שמר מצרות גפשו (משלי כא, כב)

יפה שתיקה לחכמים קל וחומר למפשים (פסחים צט, ע"א)

כל ימי גדלתי בין החכמים ולא מצאתי לגוף טוב משתיקה (אבות פא, מ"ז).]

36. בִּינְדִּיגוֹ קִין אִינְמִינִי אִינְהָ קְאָנָה, אִי נוֹ דוּס.

ברוך מי שהשחיר בית אחד ולא שנים,

[הרעה - חמריה או מוסרית - נגעה רק בבית אחד ולא יותר].

37. בִּינְדִּיגוֹ קִין קִיטוֹ חֶקֶם אִי רִבִּי, אִי מְאִרִּידוּ אֵל גִּיאֲרִשִׁי.

ברוך מי שעשה חכם ורבי, ובעל בשוק.

[זה מחובשי בית-המדרש וזה מיושבי קרנות, אך לא בבית. גארשי-גארשו בתרכית, שוק].

38. בְּרוּךְ קְאָרָא דִּי פֶּלְאָמָא, בִּינְקְאִלְדוֹ אָה, לֵאס קְאִי־אֵרָאס.

ברוך, פני כסף, ורמץ בחשאי.

[חיצוניותו נהדרה, מסביר פנים לכל אדם וגם שמו נאה כי הלא "ברוך" יקרא, אמנם בסתר ובמחשך כפתן יפרוש ארסו כרמץ הזה אשר גחליו הלוחשות סמונות בו והאפר מכסה עליהן מלמעלה].

39. בִּינֵן בִּינָאם מָאֵל, סִי בִּינֵינִים סוּלוּ.

ברוכה את צרה, בבואך בנפך.

[אין צרה באה כי אז הביאה בכנפיה עוד, ע"כ הוא מכרך אותה אם רק היא לבדה

באה].

40. בִּינֵרוּ בְּנוּ בִּינֵרוּ, שְׁמַע יִשְׂרָאֵל!

ברעה שברעות, שמע ישראל!

[כאשר אין עוד תקוה ונמצאים במצב מיואש אומרים שמע ישראל וגו' (כמו ביציאת

נשמה). כך מי שנמצא במצב כזה אומר לנסות את הנסיון האחרון אולי יצא מן המיצר].

41. אֵיזָה אֵין קְאָזֶה, פֶּאפּוֹקֶה אֵי תִרְאָנָקֶה.

בת בבית, זוללה ועצלה.

[האשכנזים אומרים: הבת, כשהיא ישנה, גדלה, וכשהיא ערה, זוללה].

42. בִּינֵדִינוּ בְּנוּ בִּינֵדִי מִי, אֵי נוּ בִּי מִי.

ברוך תהיה שבאה ממך ולא ממני.

[ג'וֹחַא, הוא אביר הסכלים ואבי המפשים אשר מעולם, בארץ הקדם, הוא הפתה העממי הכי מפורסם אצל הערבים והתרכים והיהודים אשר בתוגרמה, אין מעשה מפורשות אשר לא יתחם אליו, ומענין מאד שאחינו בתוגרמה מספרים עליו כאלו היה יהודי, ובכן מספרים כי לא היה רוצה ללכת ל"בית-הכנסת" להתפלל (כמו שהם המשלמים מספרים כי לא רצה ללכת ל"מסגרי") ויאיצו בו בני ביתו ימים רבים כי ילך לפחות פעם אחת. ויהי היום ויציקו לו מאד ויתאושש ויקם וילך וימצא את בית-הכנסת סגור, ויאמר: ברוך תהיה שבאה המניעה ממך ולא ממני. וכמן כן מספרים את הספור הידוע שכתנתו נפלה ממרום הגג לתוך הרחוב, ויהי צעקה גדולה בחצרו, ולמחרתו בא לבית-הכנסת לברך ברכת הגומל, ובשאלם אותו מה ראה על ככה, אמר: אלו הייתי בתוך הכתנת האם לא הייתי נשבר ומת?

כמו כן מספרים, כי עלה פעם על התבה בבית-הכנסת לדרוש, ויאמר, מורי ורבותי, התדעו את אשר אני אומר לדרוש לפניכם? ויאמרו, לא, ויאמר אם אינכם יודעים לא נחוק להודיעכם! בפעם אחרת כשעלה על התבה לדרוש ושאלם אם הם יודעים את אשר הוא רוצה לדרוש, ענו לו: כן, ויאמר: אם כבר ידעתם הנה אך למותר להודיעכם, שוב עלה על התבה לדרוש והקהל אשר שמעו דבריו על תשובותיהם בשלילה ובחיוב, התחכמו באופן שחצי הקהל ענו שהם יודעים וחצי הקהל ענו שאינם יודעים, אם כך הוא, ענה ג'וֹחַא, יודיעו אלה היודעים לאלה שאינם יודעים].

43. גִּיחָא אֵימִים בִּי קְאָזֶה, אֶפְאָרִיזוּ לָהּ קוֹקֶה.

גיחא במרם ינשא, הכין העריסה.

[הכין עריסה בעד הילד אשר תוליד לו האשה שהוא עתיד לקחת].

44. אִוְנְרִי נוּ פִּיזוּ אָנוּ פֶּמְאָדֶה.

גם במקום שאיני דורך אעשה צעדה.

[על מי שפעולתו נכרת גם במקום שאינו מורח].

45. דִּי דִּיָּה אֵין דִּיָּה, קֶאָזא מִי מִיָּדָה.

דודתי נשאת מיום ליום.

[על ענין שהולך ונדהה מיום ליום].

46. און דרוש, אִי און פֿירוש, פֿור (נ"א: אין) אונז, קאַשקֶה דִּי מִרְמוֹ

דרוש ופרוש, על קלפת תרמום!

47. לִי בָא אָנִיר לָאם נָאִיאָם!

הוא יעשה לו היללות!

[כשמוציאים את המת מהבית, בארץ הקדם כיהודים כערבים, תרימנה הנשים קול זעקת שבר בבכי ונהי ויללה עד לב השמים, והיללות של האשה היותר קרובה למת, תעלינה על כלנה, (הערביות שולחות ע"י המת פרישת שלום לכל הקרובים שוכני-העפר). — על מי שיעשה לאיזה אדם נזק גדול והפסד מרובה ותחת לאמר שהחריב את ביתו יאמרו עשה לו היללות, וכן המַאִים על חברו לכלות אותו יאמר שיעשה לו היללות].

48. בָּא אִי בְּיוֹנִי אָה לָהּ מֵאֲחִיקַי, קִין סו דִּימֶאנְדֶה אֵין פֿיִים.

הולך ובא אל בית-המשפט, בשאלתו מעימר.

[הכסיל אינו חוקר ודורש מה נעשה במשפט שיש לו כ"א הולך שם ושואל שאלתו כשהוא עומד על רגל אחת, כאלו רק רצאת ידו חובת הליכה, הינו שיאמר שהלך לבית-המשפט].

49. אִיר פֿור לֶאָנֶה, אִי בולֶבֶר (מוֹדֶנֶאר) מִרְאָסְקִי־לֶאָדוּ.

הלך להביא צמר, וישב גזוז.

[גמלא אול למדעי קרני אידני דהוו ליה גזיין מיניה (סנהדרין קו, ע"א)].

50. אַלְפֶאדֶרִי, חֶכֶם. לָהּ מֵאֲדֶרִי, מִרְקֶאדֶרִי, סִינְקֶאֲלִיו אַל לִינִין.

האב, חכם, האם, סוחר. נפל אל האנן.

הבעל ואשתו ההרה, נחלקו בדבר עתידות העבר — אשר שניהם החליטו שהוא בן יָכֵר — הבעל אמר כי הבן אשר יולד יהיה חכם ותורתו אומנתו, האם אמרה, לא כי סוחר יהיה, הסוף היה שהפילה].

51. אַקִּיוֹס פֿולבֹּוס מִרוֹשִׁירֹון אִיסטֹוס לודוס.

האבקות ההם הביאו את הבצות הללו.

52. אַרְבֹּולִים פֿיקֶאן, דֶאמֶאס לָהּ יוֹרֶאן.

האילנות הטאור והענפים בוכים בעבורם.

[אבות אכלו בסר ושני בנים תקחינה (ירמיה יחזקאל יח, ב)].

53. לָהּ קֶאָרְנִי בּוֹאִינֶה לָהּ יִיבֶה אֵיל נָאטוּ.

הבשר הטוב, חוטף החתול.

54. דִּינִיזוּ לָהּ פִּרְיִנְיָאָדָה " נִיבִי מוֹסְטָאָדָה.
ההרה התאותה שלג קלוי.
55. אָנוֹס קוֹן אָנוֹס סִי אִינְטִינְקִין.
החמורים מבינים זה את זה.
- [רגלה בחבריה ידע (ע"ז, כב, עכ) — בתוספות הגירסה "דגלא" הינו שקרן בחבר מכיר. דגלא בארמית כמו דגאל בערבית].
56. קִין מוֹיִרִי מִיָּלָה סִין טָאָיָה, אָנְדִּיסִי אָה פִּיִּי.
החפץ פרדה בלי מום, עליו ללכת רגלי.
- [החפץ חבר שלם בתכלית השלמות. עליו לשבת ברד].
57. מוֹיִרִי אִימְבִּלְאִינְקִיסִיר און נִינְרוֹ, פִּינְדִּין אִיל שָאָבוֹי.
החפץ להלבין כושי, מאבד סאבון.
- [היהפך כושי עורו? (ירמיה יג, כג)].
58. קִין דוֹרְמִי בּוֹאִינוֹ, נוֹ סִינְטִי לֹאס פּוֹלְנָאס.
הָשֵׁן טוב, אינו מרגיש את הפרעושים.
59. קִין סִי אִינְיָה קוֹן נָאטוֹס, סִי אִלִּיבִאנְטָה אִרִּיסְקוֹיִיָאָדוֹ.
הלן עם חתולים, ישכים שרוט.
- [רועה כסילים ירוע (משלי יג, כ)].
60. לָהּ קִי טוֹמָה מְאִרִּדוֹ בִּינִיזוּ " טוֹמָה אִיל כָּאסִין פּוֹר אִיסְפִּיזוֹ.
הלוקחת בעל זקן, לוקחת את הגרף למראה.
- [צעירה הלוקחת זקן תחת להתנאות ולהתקשט לפני המראה תשית את בעלה חזקן להוביל לו הגרף ולהוליכו].
61. לָהּ מִנְפָּה סִי פּוֹאִי, אִי אִיל פֶּטוֹס מוֹס קִירֹו.
המגפה חלפה והפטום נשאר לנו.
- [כשמגפה מתחלכת אומרים פטום הקטרת לסגלה, אמנם גם אחרי עכור המגפה התמידו לאמרו. — על דבר שהעקר הלך ורק הטפל בשאר למשא].
62. אִין לָהּ אִיסְפִּאָלָדָה דִּי אִין אוֹטְרוֹ, אִיל בָּאָרְגוֹ אִיס לִיבִיָאָנוֹ.
המשא הוא קל, כאשר הוא על גב אחרים.
63. קִין סִינְיָמָה דִּי לָהּ גִינְרָבָה, אִסּוֹפֶלָה אֶל יִיאָנְרָט.
הנכודה במרקדייסא, מנשב בחלב החמוץ.
- [דומה: הנשוך מנחש ופחר מחבל ג'ורבה מלה תרכית לקוחה מערבית "שרבה" ויאגורש מלה תרכית].
64. לָהּ גִינְטִי מִי קָאָאָן " אִי יוֹ נוֹ סִי לוֹ קִי אָוִין.
העולם מוונים אותי, ואיני יודעת ממעשיהם.

65. קִימִים אֵל אֲנִי ? נִי פְּרִיטִי נִי בְּלֹאנְקוּ !

הַרְאִית אֶת הַחֲמֹר ? לֹא שְׁחֹר וְלֹא לָבָן !

[בארץ בני קדם, כמו לפני כן גם היום, נוחגים להכריז על כל דבר, אם רשמי אם בלתי־רשמי. עִי־הִיר מְכִרִיזִים עַל אֲבֹת חֲמֹרִים (ורבים הם בְּמֹזֶרֶחַ!). הַמְכִרִיז מִתְאָר גְּדֹלוֹ גָּבְהוֹ וְגוֹנוֹ, וְהִיא אִם יִשְׁאַלֵךְ הַמְכִרִיז, אִם רֹאִית חֲמֹר שְׁחֹר ? וְעִנִּית כִּי לֹא רֹאִית מְאוּמָה לֹא שְׁחֹר וְלֹא לָבָן וְנִצַּלְת !]

נְחִירָנָא, בִּימֵי מִשְׁמַר הַתְּרִכִי, פֶּה בִירוּשָׁלַם (לִפְנֵי שְׂמִנָה וְשְׁלִשִׁים שָׁנָה בַּעֲרֹךְ) הַכְרִיזוּ עַל חֲמֹר שְׁנֹאבֵד, וְיַעֲבֹר הַמְכִרִיז הָעִרְבִי עַל פְּנֵי שְׂכֻנָּה אֶהֱל מִשָּׁה, וְשֵׁם אִשָּׁה אַחַת תְּמִימָה וְטוֹבַת לֵב וְהִיא פֶרֶס תִּשְׁמַע אֶת הַפְתָּגָם הַזֶּה, — וְתִגְדֵּל לַהֲמִכְרִיז, לְתוֹמָה, שֶׁהִיא רֹאֲתָה לִפְנוֹת בְּקֶרֶךְ, חֲמֹר מִתְהַלֵּךְ שֶׁם בִּשְׂדֵה רְחוֹק, הַמְכִרִיז הָעֵרוֹם. לֹא הִרְפָּה מִמֶּנָּה, עַד אֲשֶׁר הִגִּידָה לוֹ שֶׁם בַּעֲלָה וְאוֹמַנְתּוֹ וּמִקוֹמוֹ, וּבִפְרָשׁ שֶׁהוּא נִתִּין תְּרִכִי (זָחוּ הָעֵקֶר). וְהָאִישׁ אִדָּם כֶּשֶׁר וְאוֹמַנְתּוֹ מִנְּפֶקֶךְ, בְּבִקֵּר בְּבִקֵּר יַחֲרִץ לִלְכַּת לְמִלְאכְתּוֹ, וְיִלָּךְ הַמְכִרִיז, וְיִוְבִיל אֶת כַּעַל הָאִשָּׁה אֶל הַמִּשְׁטָרָה, וְהַמִּסְכָּן הָאוֹמֵלֵל אִינוֹ יוֹדֵעַ עַל מָה הוּא מִוְבַּל שְׂמָה, הַשּׁוֹטְרִים הַיִּשְׂרָאֵלִים, הַכְרִיזוּ אוֹתוֹ לְשֵׁלֶם מַחִיר הַחֲמֹר שְׁנֹאבֵד, וְיִשְׁלֵם כָּכָל אֲשֶׁר שָׁתוֹ עָלָיו].

66. לֹוֶם בְּיִנְיָנִים, סוֹן דִּי אֶקִּילִיּוֹם קִי גִוְנָאן.

הַרְכּוּשׁ, הוּא לֹאלֶה הַנֶּהֱנִים מִמֶּנּוּ.

[אִיזְהוֹ עֹשִׂיר ? כָּל שֵׁשׁ לוֹ נַחַת רוּחַ בַּעֲשָׂרוֹ (שְׁבַת כַּה, ע"ב)].

67. אֵיל דִּי־אֶבְלֹו מוֹפָה בּוֹיָאן טָרָאבְּאֹוֹ, פּוֹר אֶקִּילִיּוֹם קִי נֹו בּוֹשְׁקָאן אֵילִיּוֹם

מִי־זֹמֶם.

הַשְׁטֵן מִמְצִיא מְלֹאכָה מְרֻבָּה, לֹאלֶה אֲשֶׁר הֵם בַּעֲצָמָם אִינִם מִבְּקָשִׁים !

68. אֵי־יָאָר בְּאִי־יָאָם " אֶקִּי־יָיִר וְיִנְאָם.

הַשְּׂבָלֵךְ רִיקוּת, וְאֶסוּרָה מְלֹאֹת.

[עַל גֹּנֵב דַּעַת חֲבֵרוֹ בְּאִמְרוֹ לוֹ עַל דָּבָר שְׁלֹא הִיא כְּאִלוֹ הִיא לִמְעַן יֹאמַר לוֹ אֶת

הַדָּבָר לְאִשּׁוּרֹו, כְּצִיד זֶה הַמְשַׁלֵּיךְ חֲכָה רִיקָה, וּמוֹצִיאָה מְלֹאָה].

69. לָהּ בּוֹיָלִטָה דִּיל גּוֹי־רֶקֶה, דִּישׁוֹ אֵל פֶּאֲדָרְהִי, אִי טוֹמוֹ אֵל אִיסְפּוֹאִי־גִרוֹ !

הַתְּהַפּוּכָה שֶׁל מְלֹאךְ־הַמּוֹת, הִנִּיחַ אֶת אֲבִיו, וְלָקַח אֶת חוֹתָנּוֹ !

[עָלָיו הִיא לָקַחַת נִשְׁמַת אֲבִיו וְיָקַח נִשְׁמַת חוֹתָנּוֹ מִתּוֹרָתָה — עַל פֶּקֶח שֶׁמִּסְבֵּב אֶת

פְּנֵי הַדָּבָר כִּי הַפֶּסֶד כָּלוּ יִהְיֶה לְחֲבֵרוֹ. מֵלֵת גּוֹיֶרְקוֹ הִיא וִירְכּוֹ בְּתִרְכִית הוֹרָאָתָה נִתְּנָה, הִינוּ נִתְּנָת מֶסֶ, זֹאת אִמְרַת כִּי גֹבֵי הַמֶּס הַתְּרִכִים הִיוּ בְּאִים "כְּמִלְאכִי־חֲבִלָה לְגִבּוֹת הַמֶּס וִירְכּוֹ, עַד אֲשֶׁר נִהְיָה לְקַלְלָה וּלְמַפְלָצָה, עַד הַיּוֹם הַזֶּה, כִּי יִשְׁנֶה קָלָלָה : אִיל גּוֹיֶרְקוֹ קִימִי טוֹמִי — יִקְחֵךְ הוֹיֶרְכָה הִינוּ מְלֹאךְ הַמּוֹת. הַשֵּׁם וִירְכּוֹ, נִשְׁאָר עַד הַיּוֹם, בִּירוּשָׁה מִתְּתִירְכִים, לְמֶס הַמִּנְדָּה].

70. אֶנְיִנְמָא־מִי קוֹן לֹוֶם בּוֹי־יָנֹוֹם, מִי אֶי־רָאָם אִי סִירָאָם אִינוֹ דִּי אֵילִיּוֹם.

הַתְּחַבֵּר אֶל הַטּוֹבִים וְהִיִּית כְּאַחַד מֵהֶם.

[לְעוֹלָם יִדְבֹּק אָדָם בְּטוֹבִים, שֶׁהִיוּ מִשָּׁה שְׁנֵשָׁא בַּת יַחֲרוֹ, יִצָּא מִמֶּנּוּ יְהוֹנָתָן, אַחֲרָן

שְׁנֵשָׁא בַּת עֲמִינַדָב יִצָּא מִמֶּנּוּ פִינְחָס (בִּיק קָם, ע"ב) יְהוֹנָתָן וּבְנָיו הִיוּ כַּהֲנִים לְפֶסֶל מִיכָה (שְׁפָטִים ית, ל)].

71. די אָנאָה ריפּוֹנאָדֶה, מי נאָדֶרֶי אַיִל דִּייוּ, קִי דִי לֶה פּוֹאָרֶטִי, מי
נאָדֶרֶאָרִי יִי.

השם ישמרני ממים שקטים, כי ממים עוים, אנכי אשמר עצמי.

[דומה: השם ישמרני מאוהבני, כי משונאי אשמר אני את עצמי].

72. אַיִל דִּייוּ קִי מוֹם נאָדֶרֶי דִּי בִּיזִינוּ מָאלוּ, אִי דִי אַיִרִי דִּי בּוֹרָאָקוּ
השם ישמרנו משכן רע, ומרוח חור.

[הרוח הבא ממקום צר הוא יותר חזק מאשר מקום רחב ופתוח.

73. אַיִל דִּייוּ דִּייוּ בּאָרְבָּאָם, אַל קִי נוּ טִינִי קִישָׁאָדָאָם.

השם נתן זקנים לאלה שאין להם לחיים!

[הזקן הוא סמל הכבוד וההדר, לאמר, נתן עז ועושר לאלה שאינם ראויים. נתן
הסכל במרומים רבים (קהלת י, ז)].

74. בִּיזִיוֹ אוֹנוֹרָאָדוּ טִינִי אַיִל קְבוֹד אֵין לֶה מָאָנוּ.

זקן נכבד! שמר נא על כבודך.

[לאמר, אל תדבר עם נקלה פן יכלימך].

75. חָכָם אִי מִיִּרְקָאָדִיר " אַלִּיגֶרִיָּה דִּי לֶה מוֹנִיָּר.

חכם וסוחר, ששונה של האשה.

[האם מאחלת לבנה בהיותו עוד בחתוליו, שיהיה גם ספרא גם סיפא, ושהיה ששונה
של אשתו, ותשמח תמיד לקראתו].

76. אָנוּ דִּי מוֹנִיָּוִם, לוֹבּוֹם לוֹ קוֹמִין.

חמור אשר בעליו רבים " יטרפוהו הזאבים,

77. אָנוּ אֵין פְּגִים " סָאָקָה אֵין בּוֹטִיקָא " מַאָנִידוֹר אֵין בִּית־הַתִּיִּים!

חמור עומד, מוכר־מים בחנות, מתנפף בבית־החיים!

[החמור עסקו ללכת ממקום למקום, טוֹכֵר הַמִּים משוטט ברחובות ומכרו על סחורתו,
והשתופף עסקו במקומות שמחה, וזה כסיל אשר כל מעשיו הפוכים].

78. חֲנָה דִּימָרָאָם דִּי מוֹכּוּלוּ, אוֹנֶדִי סִיָּה מוֹכּוּלוּ סִיָּה חֲנָה דִּימָרָאָם.

חנה הולכת אחרי מוכלו, באשר ילך מוכלו, והלכה חנה אחריו.

(על שנים הכרוכים זה אחר זה ולא יתפרדו, חנה היא האשה האוהבת את בעלה
ששמו מוכלו, וכרוכה אחריו ואינה נפרדת ממנו אפילו רגע].

79. נָאָטוּ אִיִּסְקָאָלָדִיר פּוֹלִי דִּי לֶה אָנּוּהָ פֶּרִיָּאָה.

התול סלוד, בורח ממים קרים.

80. בּוֹדֶה גִּיָּקָה, בּוֹדֶה נֶרָאָדִי, סָאָלָאָמוּ סִי קִיבִי.

חתונה, אם גדולה אם קטנה, חפה צריך לעשות.

[הספרדים נוהגים לעשות אפיריון הינו חופה גם בבית הכלה גם בבית החתן, זו
שבבית הכלה, היא החפה שמקדש החתן את הכלה תחתה, ושם יעמרו החתן והכלה וההורים

והשושבינין ומסדרי הקדושין, וזו שבבית החתן, היא למושב החתן והכלה כל ימי שבעת ימי-החתונה, אין מסירין את החפות כ"א אחרי שבעת ימי החתונה, האשכנזים אינם עושים חפה. לא בבית הכלה ולא בבית החתן כ"א מעמידים חפה תחת כפת השמים ושם מסדירין הקדושין.

81. מִיִּזְוֹר דִּי נָאָדְרָה, קְאָלְדֹו דִּי אָבֵאם.

טוב מרקפולים ממאומה.

82. קִי בְרִישִׁי מִי אִיִּזִי, קִי סִיָּה אִין תְּשַׁעֲדִיבָאָב, או אִין פְּוִרִים.

ידרשה בני, אחת היא לי, אם בתשעה-באב, אם בפורים.

[האם מעתרת על בנה שולמד ויחכים וירש בקהל ולא אכפת מתי ירש אם בת"ב

אם בפורים העקר הוא שיחכים וידרש].

83. טִיאִיִּרְטֹו קִי בְּאִיִּנְקָה, דִּירִינִי קִי בִּינְנָה.

מַעֲנֵת גִּלְכָּה * וַיִּשָּׁר יָבֵאָה.

[על אולת העושה בלי סדר ובלי זהירות: "כאש-יעלה המולג"].

84. יָא בִּינְדִיִּיז אֵיל קִיִּזוּ !

כבר מכר הגבינה !

[אחד הריקים הבורים, הביא גבינה לעיר אחת למכרה שמה, אך איש לא נגש לקנותה, כי לא רצו לסמוך על כשרות מי שאינם מכירים אותו, ויועץ הבליעל הזה עם חכריו מה לעשות למען ימכר הגבינה, ויאמרו לו, חדל משבת בבתי-קפה, ובמושב לצים אל תשב, ועם הוללים וסובאים אל תב לשתות, והשכמת ללכת לבית-הכנסת והתעצמפת בשלית ושני זוגית תפלין תניח ואת פניך תליץ בשלית, ותקרמת לתכנס הראשון ואחית לצאת האחרון, וכאשר יראוך מתחסד יחשכוך לאדם הגון וקנו ממך הגבינה, ויעש כן, לא עברו ימים מועטים והגבינה נמכרה כליל עד החריץ האחרון. אחרי כן חזר האיש לסורו. וישאלוהו אנשי המקום מדוע חדל מלתפלל ומלתחסד אמר: הן כבר מכרתי הגבינה! על כל נוכל וצכוע המראה את צפרניו. אחרי הראותו לפנים את שלפיו רק עדי השיגו את מפרתו].

85. יָא בִּיִּזוּ לָאָם מָאָנֹם.

כבר נשקה הידים.

[כארץ הקדם כאשר תלך צעירה מאצל מי שגדולה ממנה וכן בלכת המשרתת אחרי גמרה מלאכתה בבית, תנשק את יד גבירתה, ע"כ יאמר על ההולכת "נשקה הידים" תחת לאמר הלכת. זה מזכירנו כאשר נפרדה ערפה מנעמי כתוב רק ותשק ערפה לחמותה (רות א. יד) ולא כתוב אח"כ ותלך מפני שזה מובן מותשק וזהו שאמרו: יבאו בני הנשוקה ויפלו ביד הרבוקה (סוטה מב, ע"ב) וכן אלישע: אשקה נא לאבי ולאמי (מ"א יט, כ)]

86. מָאָנֹטֹו נְרִיטָה אֵיל לְאִרְדִּין, אֶסְטָה קִי אָקֵאָה אֵל פֶּאָטְרִין.

הננב צועק כל כך, עד שהבעלים משתתקים.

87. דִּיל אָרְבֹּול קְאִיאָדֹו, טֹודֹום אִין לִינְיָה.

כלם הוטבים עצים, מאילן שקט.

[אם ראית שעושים אותך הרם קולך והודע צערך ברבים ואל תשתק]

88. נִי אִירְמוּזָה דִּי אֶלְאָבָאר " נִי פִיָּה דִּי אִיִּסְפִּאָנְטָאר.
לא יפה, לתהלות " ולא כעורה, לחרדות.
89. טִינִיר אִוְנִינָאס, נו אִים סִיר לִיאִן.
לא כל אשר לו צפרנים, אריה.
90. נוֹאִים טוֹדוֹ לִנְקִי אִי אִין לָה אוֹיָה, סִיִּסְקוֹדִיָּה, נִי טוֹדוֹ לִנְקִי אִי אִין
אִיל קוֹרָאסוֹן סִי אִיִּסְקוֹבֶרִי.
לא כל מה שיש בקדרה יוצק, ולא כל מה שיש בלב וְנָלָה.
91. נוֹ כִידוֹ קֶאֶרְנִי אִין קֶאֶלְדִירָה.
לא ראה בשר בסיר.
- [הפתגם הזה הוא תרגום המאמר: דומה למי שלא טעם טעם בשר מעולם (ברכות
לם, עא)]
92. אַה קִין דִּייוֹס נו דָּה אִיזוֹס, אִיל דִּיאָבְלוֹ לִי דָּה סוֹבֶרִינוֹס.
להאיש אשר ה' חשך ממנו בנים, נותן לו השמן, בני אחים.
- [בנים לאו דוקא, גם בנות כמשמע, והכמרים יוכיחו].
93. אֶל מֶאֱדִירוֹ בּוֹאִינוֹ אִין קוֹאִירְנוֹ, אִי אֶל מֶאֱלוֹ טֶרִים אִי קוֹאִטְרוֹ.
להבעל הטוב קרן אחת, ולהרע שלשה וגם ארבעה,
- [בימי קדם כאשר הרשות היתה מפורסמת איזה אדם לקלון היו שמים לו קרנים
בראשו ומרכיבים אותו על גמל ומכרוזים עליו ברחובות העיר גם היו שמים פעמון בצוארו,
ואם אשה היא המתפרסמת והרכיבה על חמור כשגבה מפנה לראשו ופניה כלפי אחוריו—
עד היום יאמרו תבבליים על אדם שהם רוצים לתת לו דָּקָח טוב: עוד אלבישנו קרנים
סאלבסו קרון, או, אישים קרנים לראשו, סאחט לו קרון בראסו].
94. אֶל טִינִיזוֹ, אִין נֶרְאִיָּקוֹ מֶאֶס.
להנדרן עיר מורסא.
- [צרה גוררת צרה ובתר עניא אולא עניותא (כ"ק צג, עא)].
95. אֶל אִינְטִינִירְדוֹר סוֹ מִיזִים דִּי טִינִיפּוֹ, אֶל טוֹדְרוֹ אִינִי אִי מִיִּדִיִּי.
להמבין זמן ששה חדשים, להטפש שנה וחצי.
96. אֶל מֶאֱלוֹ, מֶאֱלוֹ אִי מִיִּדִיִּי.
להרע, רע וחצי.
- [עם עקש תתפתל (תהלים יח, כז)].
97. פּוֹר פִּינִימָאס דִּי מִי מוֹנִיר מִי לָה קוֹרְטוֹ!
למען הקניט את אשתי אכרתני!
[הבעל כעס על אשתו ויאים כי הוא יכרת את המשים-שלום בבית למען הרעימה!]
98. אָה לָה בִינִיִּים קוֹאִירְנוֹס דִּי פִּים.
לעת הזקנה קרנים של זפת.
- [צער וקלון תחת הדרת שיבה ושלוח]

99. אָנַמִּים קָיָה קאַנִּים " מִדָּה לֹא קָיָה אָנַים.

לפני שתנשא " ראה מה שתעשה.

100. דִּי קְוֹאָנְדוֹ סוֹם נִזְכָּיָה דִּי דִּיאָה אִי מִידִי.

מאימתי את כלה, הלא זה מיום וחצי ?

[למי שרוצה להתערב בדבר שהוא חדש ביחס אליו ואינו בקי בו].

101. דִּילֹם דִּי מִקְדָּה.

מאנשי מקדה.

[מקדה היא עיר בספרד, שמה כשם העיר הנזכרת ביהושע, ואשר חושנים כי הכנענים הקדמונים בהתיישבם בספרד בנו ערים ויקראו להן שמות כשמות הערים אשר בארץ כנען, כמו Cadix קדש, ועוד ערים בשמות כנענים-עבריים.

גולי ספרד, גם אחרי עבור יותר מארבע מאות שנה לגלותם מספרד (כשנת מז"ה), יודעים לספר על אנשי מקדה אשר נתפרסמו לאוילים ושושים, כמו שאחינו מרוסיה מספרים מעיר חלם וכסיליה, והבבלים על עיר זאכ'ו ושפשיה, והצרפתים על סאראסקונויא ופתאיה.

אמרו: כי פעם אחת לקח מקדתי אשה מעיר אחרת ויבא את הכלה, כשהיא רכובה על חמור, מקדתי. בשוירים ותפים ומחולות, אך בבואם לשער העיר עמדה כל הכבודה מפני אשר לא יכלה הכלה לעבור את השער כשהיא רכובה על החמור, כי חיה השער נמוך מכדי עברה והיא יושבת על החמור בראש זקוף, וינכבו המקדתיים כי לא ידעו מה לעשות, כי אחת משלש אלה לפניהם, או לקצות רגלי החמור ולעקור, או לנתוץ את השער, או... לברות ראש הכלה! וישבו כלם על הארץ ויבכו בכי גדול עד כי לא היה להם כח לבכות, מפני אשר נהפך לאבל מחולם, אך לאשרם עבר עליהם נוסע מעיר אחרת, וירא את האבל הכבד הזה, וישאל, ויגיד לו את צרת לבם והותם, ויאמר אם תתנו לי שכרי, אעביר את הכלה והחמור את השער מבלי אשר יפיל משערות ראשם ארצה, ויתנו לו ככל אשר שאל, ויש מעט את ראש הכלה ויכף אותו ותעבר את השער, והעיר מקדה צהלה ושמחה. שוב מעשה באשה אחת אשר ישבה לפני הקדר כשהיא תלויה על ארכובותיה, לבור כלי יוצר, ותקח כלים אחדים ותבולם הביתה, ותשב לסדר הכלים כשהיא תלויה על ארכובותיה ותתבונן כי בשבתה ככה נחשפו שוליה ונגלו סתריה... ותתחלחל ותאמר מה עשיתי כי ישבתי ככה גם לפני הקדר, מי יודע אם לא ראה, ואנה אוליך את חרפתי, ועתה אלכה ואשובה אליו ואשאלה אותו על זאת, ותלך ותשב לפניו כשבתה אז ותאמר לו, בי אדוני הקדר, הראית אותי בשבתי ככה לברר הכלים? וישא הקדר את עיניו ויראה... ויאמר: חי נפשך גברתי כי אז לא ראיתי, אכן רק עתה ראיתי!]

102. דִּימִאָנְדָּה לָהּ פְּתוּכָה דִּי גִיחָא.

מבקש הכתובה של גיחא.

[גיחא נתן לאשתו כתובה גדולה, על כן יאמר מן לכל המבקש מחיר גבה מכפי

הערך].

103. פִּירְקֵי נֹי סִי אֶלְבָּאֲנָטָאן לֹוס מוֹאֲרָטֹוס ? פִּיר מוֹדְרֵי קִיסִי אִיסְפָּאֲנָטָאן
קִי נֹי לֹוס טוֹמִין אֵיל לוֹנָאָר !
מרוע לא יקומו המתים ? מיראה פִּן יקחו את מקומם !
104. לוֹ קִי לָהּ בִּינְיָה קוֹרְיָאָה " אִינְטֵרִי אִסְפּוֹאֲנִיִּיו לוֹ בִּינְיָה.
מה שהוקנה חפצה, היתה רואה בחלומה.
[היא רואה מהרהורי לבָה כמאמרם: אין מראין לו לאדם אלא מהרהורי לבו (ברכות נה. ס"ב).]
105. אִיסְקוֹבָה נִיאִיבָה, בָּאִרִי בִּינְיָ.
ממאטא חדש, מכבר היטב.
[המשרתים בתחלת ימי שרותם, מראים זריזות וחריצות.]
106. דִּינְבָאֲנִסִּידוֹ דִּי לָהּ חוֹלִירֵע.
מטורף מהחולירע.
[על פגע-רע אשר רק כעס ומדון עסקו]
107. אֵיל קִין דֹּוס רָיִים סִינְרָבִי, אָה אוֹנו קָאֵלִי קִי אִינְנָאִינִי.
מי אשר שני מלכים ישרת, נאלץ לרמות אחד מהם.
[אין מלאך אחד עושה שתי שליחות (כ"ד פרשה ג').]
108. אֵיל קִי נֹי טִינְיָ לָהּ אִינְמִנְיָה בִּינְיָ לָהּ מוֹקוֹה.
מי שאין לה יפהפיה מנשק את המנוולת.
109. קִין סִי אִימְבָאֲרָקוֹ קִין אֵיל דִּיאָבְלוֹ, דִּיבִי נָאִבִּינָאָר קִין אֵיל.
מי שהפליג עם השר עליו להשיט עמו.
[אם עשה עסק עם פגע רע עליו להתגלגל עמו עד גמירא.]
110. אִין בּוֹיאִין פִּלְיָטוֹ, טָרָאִי אוֹנָה בּוֹיאִינָה פָּאם.
מריבה חזקה מביאה שלום נכון.
111. סִינְיָרָה קוֹנסְוָאֲנִינְרָה, פָּאָרָה קִילוֹ קוֹמָה אֵיל פִּירוֹ, קוֹמָאלוֹ אֵילִיָה.
מרת-מחותנת, תחת שהכלב יאכלנו, אכלי אותו את.
[אם החתן אשר בביתה משתה החתונה, אומרת כך לאם הכלה בשבתה במסבת המשתה.]
112. לָאָרוֹ מוֹשׁוֹן פִּיר פִּישׁוֹן
משה עמל בעד מטיל-מים (במכנסיו).
[משה החרוץ עמל בעד נבל וחסר לב וחדל אישים. כי יש אדם שעמלו בחכמה בדעת ובכשרון, ולאדם שלא עמל בו יתננו חלקו (קהלת ב' כא). באיספנווליות יאמרו למשה מוֹשׁוֹן, לכבוד, ולהקטנה מוֹשִׁיקוֹ.]
713. דִּי סוֹס אֶלְבָּאָם מִלִּיזִינְיָה.
משלִיחַ צרי מרפא.
[גם מקצה בגדיה יתרפא האדם כי זכותה גדול, יאמר בשנינה על צילנית מתחסרת.]

114. דִּי אֵי לִי דִּי לָהּ טוֹם, אָה לָהּ נְאִינְהָ.
משם בא השעול לתרנגולת.
- [על מי שמיחס סכה לא נכונה לענין של הפסד].
115. דִּי בּוּאִינְהָ בִּיד פִּלְאָנְטָה טוֹ בִּינְיָה, אִי דִּי בּוּאִינְהָ מוֹנִיר טוֹ אִינְהָ.
מנפן שורקה נטע כרמך " ומאשה טובה בתך.
- [לעולם ימכר אדם כל מה שיש לו וישא בת תיח (פסחים מט עא)]
116. קָאמוֹס אָה אִינְיָאר סִינְיִוְרָה " מִי נּוּאִירָה נוֹ אִים אִוְרָה.
נלכה נשכבה חמותי, לא הגיע הזמן כלתי.
117. טָאנְטוֹ טַקִּירוֹ מוֹנִיר, אָסְטָה קִי טִי אָפְרִיטוֹ אָה לָהּ פִּאָרִיד.
נפלאה אהבתך לי אשתי, עד כי אל הקיר אלחצך!
118. אָבְרָאמוֹס לוֹס אוֹזוֹם. דִּי אִיסְפָּאנְטוֹ קִי נוֹ נוֹס לוֹס אָבְרָאן.
נפקחה נא העינים, מיראה פן יפקחו אותן לנו.
- [אחרים יבאו ויכריחו אותנו לראות מה שלא חפצנו לראותו]
119. אִינְיָה דִּי קָאזָאר " נָאבִי דִּי אִינְקָאָרְנָאר.
נשוא אניה ונשואי בת נשתון.
- [כבד להשואי בת ככבוד משא ספינה על הגב].
120. לִי דִּי לָהּ דִּי רַב אָדָא.
נתן לה מה שלרב אדא.
- [רב אדא בר מתנא הוה אזיל לבי רב אמרה ליה דביתהו ינוקי דידך מאי אעביר להו
אמר לה מי שלימו קורמי באנמי? (עירובין כב עא) רב אדא היה חולך ללסוד בבית הישיבה,
אמרה לו אשתו, מה אעשה להתינוקות שלך? אמר לה האם נגמרו העצים מהאגמים?
קורמי הם העצים הגדולים והעכים והם ראויים להסקה. ובערבית קרמיה].
121. אוֹזוֹם קִי יוֹרָאן, בִּינִין נוֹ אִוְרָאן.
עינים הבוכות אינן מטיבות.
- [אין להניח למי שהוא שוריר דמעות בגללך, מפני ששערי דמעות לא ננעלו. (בבא
מציעא נ"ט א')].
122. סִינְבִּילָאָה דִּי אִיסְטָאמְבּוֹל.
עצלני קושטא.
- [משל מפורסם על עצלן כופלג עד כי העצל אשר ממין ידו בצלחת ונלאה להשיבה
אל פיו (משלי כו, טו) צוריו יחשב, וכך מספרים על העצלנים ההם. לפנים בקושטא. היה בית-
אוסף לעצלנים ע"ח הממשלה, העצלנים ההם באשר שכבו שם היו יומם ולילה, יד לא הרימו
רגל לא הנידו, ומצד לצד לא התהפכו, ולפסילי אבן נדמו, האנשים אשר שרתו אותם היו
מאכילים ומשקים אותם ומחליפים להם בגדיהם ומהפכים אותם מצד לצד על ערש עצלותם
כאלו היו חולים במחלת השתוק, או תינוקות בחתוליהם.

אמרו כי השלשאן מחמוד השני (תקסח—תקצ"ט) הלך לבקרו ולא האמין למראה עיניו. ויאמר, אך עצלים רמאים המה. ויצו לשים מחבות בגחלים לוחשות על בשרם לראות אם יעמדו בעצלותם. וישימו על אחדים מהם ולא נעו ולא זעו אף כי נרף ריח בשרם הנשרף אמנם אחד מהם הואיל להתנודד ולהתנועע, ויאמרו עליו העצלים איש אל רעהו: הביטו נא וראו, הן חברנו זה לצפור נדמה עוד מעט והתעופף! אחרי כן שמו מחבות לוחשות בגחלי אש על עוד אחדים ויצעק אחד מהם מועצמת מכאוביו, ויפן אליו חברו ויאמר לו: כי אחי צעקה נא גם בערתי!

123. קונקיוו " די פירו ביוויו.

עצת כלב שנסתאב.

[עצתו נכערה כעצת כלב שהזקין וסר מעמו].

124. בואין אבוקאטו, נגירו ביוויו.

עורדיין טוב, שכן רע.

125. איל פרוכי אי איל ריקו " סי מיווראן קון אין פיקו

עשיר ורש באמתמדה אחת ימדי.

[בגמר חפירת הקבר לפני הורדת המת לתוכו מודדים את חלל הקבר וכמו כן את המת, לראות אם הקבר לפי מדתו. באמתמדה ההיא ימדו את כלם, קטן וגדול שם הוא (איוב ג, כח)].

126. אנורה באם אייר לאם גואיאם.

עתה תשמע היללות.

[לאמר, עשרו או עסקו בא עד קצו]

127. בוז דיל פואיבלו בוז דיל סוילו.

קול המון, קול שדי.

128. אה לה פאפוא, פריקטו לי בוליי לה אוייה.

קדרת הזוללה מרתחת מהר.

[הכרשנית אוכלת כשעודנו נא (כמאכל בן דורסאי)].

129. יאמימוס אל נאטו פור איידה אבריו לוס אוזוס אי מוס איספאנטו.

קראנו את החתול לעורה, ויפתח את עיניו ויפחידנו.

130. איל אמינו קי נו סוירכי, אי איל קונקיוו קי נו קורטה " קי סי

פניידרה פוקו אימפורטה.

רע אשר לא ייטיב, סבין אשר אינו חותך, אין אבדתם מעניינת.

131. אמינוס אי אירמאנוס סירימוס " מה לאם בלקאס נו מוס טוקימוס.

העיס ואחים נהיה, אך בכיסים אל ניגע.

132. ארונאמי דוס קי מרים נו קירו.

רק שנים הפצירו בי, כי שלשה איני חפק.

[למי שרוצה בכל נפשו את הדבר ועוד חפץ כי יפצירו בו].

133. אַה מַאָלָה קָאמָה, קוֹלֶגֶזֶן דִּי בֵינוּ.
שמיכת־יין למטה רעה.
[תנו שכר לאובד ויין דמרי נפש, ישתה ישכח רישו ועמלו לא יזכר עוד (משלי לא).]
134. לִי קִימוּ לָהּ חֲזָקָה.
שרף לו החזקה.
[החריב ביתו ראה למעלה 25]
135. פֶּאָלוֹס גִּיסוֹן קוֹנטָאדוֹס נו סִינְאָמָאן פֶּאָלוֹס.
שבטים ספורים לא יחשבו.
[מי שנכוננו לו צרות ספורות אל יצטער.]
136. קִינְגוֹן פִּירוּ נו פּוֹיגִי דִּי לָהּ בּוֹדָה.
שום כלב אינו בורח מחתונה.
137. אַיִר אֶבְנָאָה אוי נו קִידוּ.
תמל היה, היום אין.
[יאמר בשנינה למי שמאים להזיק, כי הזמן ההוא חלף עבר ועתה תקצר ידו מלכצע
מזמתו].
138. דִּישָאמִי אִינטֶרָאר ייוּ מִי אַרִי לוֹנָאר.
תן לי להכנס, ואני אעשה לי מקום.
139. אַה לֹוס לַאדְרוֹנִים נִיקוֹס סִי אַפּאנִיָאן, אִי אָה לֹוס נֶרָאנֶרִים לֹוס
דִּישָאן קוֹרִיר.
תופשים הגנבים הקטנים, ואת הגדולים מניחים לרוץ.
[פקח אחד היה אומר: אין מענישים את הגנב על גנבו, כִּיָא על תתו לתפוש אותו]

היהודים והר הבית אחרי כבוש ירושלים

ע"י עומר.

(לחקר Theophanes Confessor).

בספרו החדש מביא דינבורג (1) עדויות חשובות אחדות – גם ממקורות ערביים גם ממקורות יהודיים, – הנוגעות לבנין ההיכל על הר הבית ולשיכות היהודים אליו. העדויות שמביא דינבורג אינן אלא שרידים ושבירים מן המסורת ההיסטורית היהודית והמושלמית שיש בהם אמנם רמזים רבים, ואולם אין אנו מקבלים מהם ציור נכון וברור על כל הענין הזה. הנני רוצה איפוא כאן להביא שרידים אחרים מהמסורת הנוצרית על יחסם של היהודים למאורעות בקשר עם בנינו של עומר על הר הבית, שרידים שיש בהם גם להשלים את התמונה הכללית וגם לתת במדה ידועה הארה חדשה למקורות היהודים והמושלמים. ואולם לשם כך עלי לסקור בסקירה קצרה את העדויות שנאספו ע"י דינבורג, כדי להשוותם עם העדויות של הנוצרים, כי רק ע"י השוואה זו יש לדעתי להסיק איזו מסקנות.

a המקום, שמביא דינבורג (שם ע' 60 סימן ד') מתוך דברי השופט מניר-אל-דין, מוכיח, שכאשר בנה עבד-אל-מליך בן מרואן את "קבת אל-צ'חרה" ומסגר אל אקצא, העמיד עשר משפחות יהודים למשרתי ה"חרם": לכברו ולטהרו ולנקות כל חללה תמיד" (2). עדות אחרת הנחוצה לענינו (שמתוכה מביא גם דינבורג שם ע' 60 מספר נ"ו. שני קטעים) הוא מכתב ראשי עדת ירושלים שנכתב

(1) תולדות ישראל בגולה. I, 1 ע' 59 והלאה. דחיפה למאמר זה (אחת מתוצאות עבודתי בתיאופנס אשר קטעים ממנו היו לי לנושא התרגילים שנהלתי במכינת המכון למדעי המזרח של האוניברסיטה העברית) נתנה לי השואת ידיעות שמצאתי תחילה בספרו של דינבורג. כשנגמרה רשימה זו הגיע לירושלים פרופ' יעקב מן. המוטחה לחקירת תקופה זו, והיתה לי הזדמנות לשוחח איתו על התזוסיים העקריים שבמאשרי זה, ואני מביע לו כאן את תודתי בעד זה.

(2) אני מסמן את המקורות העקריים באותיות a ו-b, וכו', שאציון בשולי הגליון, לשם הקלת הצטוט להלן.

בימי הנאון דניאל בן עזריה. אני נותן את המקסט לפי מה שהוא מובא אצל יעקב מן (The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimids II p. 189) הקובע את זמנו לשנת 1057 (8). המקום החשוב לנו b הוא (שם 190): „ומאת אלהינו היתה זאת כי הטה עלינו חסד לפני מלכות ישמעאל בעת אשר פשטה ידם ולכדו את ארץ הצבי מיר אדום ובאו ירושלים היו עמהם אנשים מבני ישראל הראו להם מקום המקדש וישבו עמהם מאז ועד היום והתנו עליהם תנאים כי הם יכבדו את בית המקדש מכל ניאול ויתפללו על שעריו ולא יהיה ממחה על ידיהם. וקנו הר הותים אשר עמדה השכינה עליו... ולולי רחמי אלהינו אשר הטה חסד לראשונים וערבו על נפשם לצאת כל צורכי העיר לחוות אשפתותיה. לנקות ביבותיה לתקן c חומותיה... לולי כן לא היתה לנו יכולת לשבת עמהם“. עדות שלישית מביא דינבורג (שם ע' 60 ה') מתוך פירושו של הקראי סלמון בן ירוחם לתהלים פרק ל' בתרגום עברי. את גופה של עדות זו נותן מן (שם I ע' 146) במקורו בצורה מתוקנת (4): „ובמו שהוא ידוע כי תחת מלכות אל רום (היינו מלכות רומי ומלכות ביוזסיון אחר כך) עמד בית המקדש חמש מאות שנה ויותר. לא נתנו לישראל להכנס אל ירושלים ומי שנכנס והרגישו בו נהרג, אבל כשנורשו הרומים משם בחסד אלהי ישראל, והופיעה מלכות ישמעאל, נתנה הרשות לישראל להכנס ולנור שם. ונמסרו להם חצרות בית ה' והם היו מתפללים שם מספר שנים“. d אותו הספור וידיעה דומה לזו נמצאת במבוא „ספר המצוות“ של סהל בן מצליח, שמביא מן בספרו שם I 2, 48: „ואחרי עובם למקום (היינו ירושלים) נשאר יתר מחמש מאות (suppl. מן) שנה לגלים מעון תנים ולא היה אחר מישראל יכול לבוא... ובימי קרן ועירה פתח ה' לעמו שערי רחמי ויביאם אל עיר קדשו וישבו בה ויבנו מקומות (בתים v. l.) בתורה לקרא...“ העדות המסכמת, שליהודים לא היתה רשות לנור בירושלים מימי הרריאנוס עד עומר — יותר מחמש מאות שנה (ע' d c) — מפתיעה בדיוקה, כי בשנת 134 לסה"נ גור הרריאנוס על היהודים לבלי לדרוך על אדמת ירושלים ובקרוב ב-640 (5) נש עומר לבנין בית תפלה על הר הבית. הבטוי „והופיעה מלכות ישמעאל“

(3) על אותו המכתב דן מן בפרושו שם I ע' 44 ו-164 וכו'. המכתב נדפס ראשונה עיי הרכבי באוצר סוכי. תרל"ז. עמ' 77 — 80.

(4) סלמון בן ירוחם חי בסאה 10 וזמן עיקר פעולתו בירושלים הוא בין 940 ו-960.
(5) השוה פרטים אצל Richard Hartmann: Der Felsendom in Jerusalem und seine Geschichte. Strassburg 1909. Caetani: Annali dell' Islam 21. a. H. § 87 (t. IV p. 508).

מכוון להופעתם של הערכים בא"י והכנסת ירושלים אל תוך חוג פעולתם הפוליטית. מלבד זה ברור, שעם באו של עומר לירושלם חל שני מכריע במצב היהודים בארץ ובעיר.

מה מלמדות אותנו העדויות הנ"ל בנוגע ליחסם או להשתתפותם של היהודים בבנין מקום התפלה הראשון, שהוקם ע"י עומר? הידיעה על עבד-אל-מליך (a), אשר ב 690 בערך בנה את שני הבנינים על הר הבית (6), אינה מרשה להסיק מסקנות מסוימות על מצב היהודים ושייכותם למקום בית המקדש או להר הבית בכלל במשך הזמן מעומר עד עבד-אל-מליך, אף על פי שיש לשער, שהיהודים המעיניים כל כך בכל מה שנעשה במקום הקדוש, השתדלו מהרנע הראשון של המצב הפוליטי החדש להשאיר בקרבתו ולא להיות קהל מסתכל מן הצד בכל מה שנעשה שם. וגם אין הדבר מתקבל על הדעת, שעבד-אל-מליך יקרא לפתע פתאום את היהודים לשמור על בניניו ולהיות "משרתי" ה"חרם", אם לפני זה לא היה שום קשר בין עבודת הבנין של המושלמים ובין היהודים. אולי דוקא השנוי היסודי במצב היהודים, הקשור עם כבוש ירושלים ע"י עומר ופעולתו על הר הבית, שנוי שהדוקומנטים מרמישים אותו הדגשה מיוחדת, יש לו שייכות ליחס היהודים אל הר הבית וזכויותיהם שם? אולי היה ליהודים בעצמם בראשונה חלק בעבודת הבנין הפרמיטיבית, שנעשתה אחרי הכנסו של עומר לירושלם? העדות b מספרת שיהודים הראו לו את מקום (7) בית המקדש "וישבו עמהם" (scil. היהודים עם הערכים) — איפה ישבו לא מפרט כאן, והכוונה אולי "בעיר", — אבל מרנע זה אנו מוצאים את היהודים כבר קשורים עם המקום, "מכבדים אותו" ומתפללים "על שערי".

מן המקורות הנוצריים יש לציין ראשית כל את הידיעה שנשתמרה אצל מיכאל הסורי (8), שלפיה קבל סופרנונים הפטריארכס הירושלמי מעומר, לפני כניסתו לירושלים, σίγillon שלפיו אסור היה ליהודים להיות בירושלים (9).

(6) על פרטים איני בא לדון, כי הדברים זרים לי. יצוין רק, כי פה מדובר על שני בנינים, השוה הרשמן שם ע' 33 וכו'. שם גם אפשר למצוא ידיעות על השאלה, כתי התחיל להכנות הבנין ומתי נגמר, בשבילנו מספיק, שמאורע זה חל כ-50 שנה אחרי הזמן שעומר התחיל לבנות בכלל דבר מה במקום הזה.

(7) סקירה על העדויות הנוגעות לספור על עלייתו של עומר על הר הבית ועל חפושיו אחרי מקום בית המקדש, השוה *Gildemeister: Die arabischen Nachrichten zur Geschichte der Harambauten* Z. D. P. V. XIII (1890) p. 1 sq. (8) השוה *Krumbacher: Byzantinische Literaturgeschichte* p. 405 לעצם.

הידיעה השוה גם מן שם I ע' 43 וביחוד הערה 3.

(9) השוה *Caetani* שם כרך III שנה 17 § a. H. 142. אמנם לזה מתנגד התקנון הירושלמי, אשר אצל סברי I 2405—2406 (אצל *Caetani* III ע' 956 § 17 a. H. 173 בתרגום *Caetani*).

המקור הנוצרי השני הוא Theophanes Confessor ההיסטוריון, שחי בסוף המאה ה' והתחלת המאה ה' (ע' קרוימבחר ע' 342). הקטע מובא תחת השנה 6135 מבריאית העולם וכדאי לעמוד עליו בפרטות. וזה לשונו (לפי הוצאת De Boor I p. 342,22):

Τούτῳ τῷ ἔτει ἡρξάτο Οὕμαρ οἰκοδομεῖν τὸν ναὸν ἐν Ἱερουσαλὴμ, καὶ οὐχ ἴστατο τὸ κτίσμα ἀλλὰ κατέπιπτεν. πυθομένῳ δὲ τὴν αἰτίαν εἶπον οἱ Ἰουδαῖοι ὅτι „ἐὰν τὸν σταυρὸν τὸν ὄντα ἐπάνω τοῦ ναοῦ τοῦ ὄρους τῶν ἐλαιῶν οὐκ ἐπάγητε, οὐ στήκει τὸ κτίσμα“. Ἐνεκεν ταύτης τῆς ὑποθέσεως ἐπήρθη ὁ σταυρὸς ἐκεῖθεν, καὶ οὕτω συνεστάθη αὐτῶν ἡ οἰκοδομή. διὰ ταύτην τὴν αἰτίαν πολλοὺς σταυροὺς κατήγαγον οἱ μισόχριστοι. (10)

הידועה הזאת נכתבה וקבלה את נוסחה מתוך השקפה חריצנית נוצרית ברורה: ההשפעה המנית של הצלב, התאור, שמאו והלאה הסירו הערבים את הצלבים, והתואר μισόχριστοι, שנוסף לפי מנהגו של תיאופנס בסוף הספור, מוכיחים, שהמאורעות המסופרים חשובים בעיני ההיסטוריון רק עד כמה שיש להם שייכות לנוצרים או ליהם האיבה אליהם ושלעבודה של בנין עומד בפני עצמה אין חשיבות יתרה בעיניו. אולי ישער מי שהוא שכאן מורגשת מנמה מסוימת להטיל על היהודים את האשמה בעד הנוק, שנגרם לנוצרים ע"י הערבים, ושהיהודים, יועצי עומד בענין זה, אינם אלא פרי המצאתם של תיאופנס או מקורו. אולם, ראשית כל העדויות הנ"ל, כשמשויים את תכנן עם עדות זו, אינן מרשות לשער השערה כזו – מהלך העבודה לקמן יוכיח את זה – ושנית מנהגו של תיאופנס בכך, להטות ידיעות שנוגעות ליהדות, אפילו אם אין להן שייכות ישרה לנוצרות, לצד האיבה נגד הנוצרות (11). ובכן יש לנו יסוד לחשוב, כי אין לפנינו כאן אנדה סתם, אלא שליהודים היתה איוו שייכות שהיא לבנינו של עומר, ואפשר שעומר נמלך בהם, ביודעי המקום, ושאל בעצתם בעת העבודה. בכל אופן, לפי עדות זו, עומדים היהודים כבר בזמן

בו Gli Ebrei non avranno diritto di convivere con i Cristiani in Iliya. בזמן שנאמר בפירוש: I Greci ed i briganti dovranno abbandonare la città. דעה מקובלת היא היום שהתקנות הן כזמן יותר מאוחר. השוה לענין מן שם 48, 3.

(10) בשנה זו התחיל עומר לבנות את ההיכל בירושלים והכנין לא עמד אלא נפל. כששאל על סבת הרבר, אכרו לו היהודים: "אם לא תסירו את הצלב שעל הכנסיה אשר על הר הזיתים, לא יעמד הבנין". מתוך השערה זו הוסר הצלב משם וכך חוקם בנינם. מסבה זו הורידו שונאי הנוצרים הרבה צלבים. Caetani שם 87 (IV p. 509) § 87 a. H. 21 מביא את הידיעה ומפרש אותה לא בדיוק: הוא מתרגם "gli Ebrei insinuarono".

(11) אני מקוה להוכיח זאת בקרוב בדוגמה בולטת ע"י ספורו של תיאופנס (ע' 1.333 וכו') על עשרת חברי מוסמד היהודים.

זה, — כימי עומר — בקשרים עם שליט הארץ החדש, וקשרים אלה יש להם יחס דוקא לבנינו על הר הבית. ולכן יש אולי לראות במסרת על עבודת היהודים ב"חרם" המשך של קשרים אלה, שהיו ליהודים כימי עומר (12).

המקור הנוצרי השלישי הוא עדותו של הכרוניסטון הארמני סִיכְיוֹס, בן דורו של עומר והרקליוס (13). בדבריו יש אשור חשוב למסרת שמצאנו אצל תיאופנס. הוא מספר לפי Caetani III p. 941 sq. (§ 144. a. H. 17) על כבוש ירושלים ע"י הערבים אחרת מאשר המסרת המקובלת, ומוסר שהתישבים לא חשבו להתנגד לאויב הצר עליהם והציעו לו להכנע תחתיו. אפשר, שמסירת העיר לידי הערבים ע"י חוזה השכחה בענף זה של המרדיציה את המאורע של מצור ירושלים ע"י הערבים. לנו חשובה הידיעה הזאת: בפרק 31 מספר סיכיוס, שהיהודים נהנו זמן מה מעזרתם ואהדתם של הערבים הכובשים והיתה בתכניתם לחדש את בית המקדש של שלמה. הם גילו את המקום, אשר שם היתה קדש הקדשים, ובהשתמשם ביסודות ואולי בשרידי חומות ידועים (14) בנו מקום תפלה לעצמם שם. הערבים קנאו בהם וגרשו אותם ונתנו למקום את השם "מקום תפלה" (כנראה הכונה למקום לסטוד ב'). לפי מקור ארמני זה, בנו להם היהודים מקום תפלה אחר, קרוב לבית המקדש. ואחרי כן בפרק זה מסופר ספור, שאין לו חשיבות

(12) הידיעה של תיאופנס נמצאת כמעט מלה במלה אצל מיכאל הסורי, אשר לקח אותה כנראה מסנו. הכרוניסטון המאוחר הזה (sc. 12) אינו ראו יותר להתעניינותו. (השווה Caetani שם § 145 t. III p. 942 17 a. H.). ואשר לידיעה הנ"ל של מיכאל הסורי בנוגע לאסור התישבות היהודים בירושלים ע"י עומר. הרי אפשר לבאר את הסתירה הזאת בזה, שסופרוניוס מת תיכף אחרי כבוש ירושלים, לפי קרומכר שם ע' 189 עוד בשנה 638 (השווה גם Caetani 17 a. H. § 147 t. III p. 944) ושגורה זו התבטלה אחר כך לכל הפחות עד התחלת הבנין של עומר. כי ההחלטה בנוגע לגירוש היהודים לא האריכה ימים סובר גם גרץ (דברי ימי ישראל III 123). דעתו של רובניב (Weltgeschichte d. jüd. Volk. III 140) דומה לזו של גרץ. מן חושב שההחלטה לא הוצאה לפועל כלל (שם I 45).

(13) השוה קרימכר שם ע' 407. אני מוכרח לסמוך על הידיעות שנותן Caetani בענין זה: כי המקור איננו תחת ידי ואיני מבין גם את שפתו והתרגום גם כן אינו באן בנמצא. (14) שבזמן זה היו שרידים כאלה וכי עומר בבנותו מקום לתפלה השתמש בהם — דבר זה אפשר להסיק מעדותו של אֶיקוּלָה, שהיא חשובה לנו מסעמים שונים (Itinera Hiero-) solymitana saec. III — IV rec. Paulvs Geyer Wien 1898) p. 226, 16 sq.; Ceterum in illo famoso loco, ubi quondam templum magnifice constructum fuerat, in vicinia muri ab oriente locatum nunc Saraceni quadrangulam orationis domum, quam subrectis tabulis et magnis trabibus super quasdam ruinarum reliquias construentes vili fabricati sunt opere, ipsi frequentant, quae utique domus tria hominum milia simul, ut fertur, capere potest. ארקלוף ראה את הבנין בערך בשנה 640. ע' הרטמן שם ע' 30.

בשביל שאלתנו, על דבר בלבול, שהוציאו היהודים נגד הנוצרים, שהם שחטו חויר במקום התפלה הערבי, כדי להטיל חשך על הנוצרים בעיני המושלמים (15).

ואולי מותר, בזהירות ידועה, להוציא מסקנות מתוך ידיעה זו בנוגע לפנה הראשונה של בנין מקום המסגד. לפי Caetani השתמשו היהודים בכורות הכובשים הערבים והשתדלו לקבל את הרשיון לבנות בית מקדש, אולם כשהללו הכירו את מעותם, לקחו בחזרה את הרשיון לבנין. עד כמה הקונסטרוקציה הזאת נכונה היא, אין בכוחי להחליט. כדי לסיים: השוואת העדויות הארמנית והיוונית מוכיחה, שקשר היהודים עם בנין עומר, הנזכר אצל תיופאנים, הוא אינו מקרי וברוי אלא מסתבר ע"י יתר העדויות. הנוצרי מספר את המענין לו, ועל היהודים הוא מספר רק עד כמה שהם נוגעים בענינים הנוצריים. יש לשער, שבמקורו של תיאופנים היתה ידיעה יותר מלאה על היהודים ושייכותם לבנין עומר, אולם ההיסטוריון הנוצרי עבד את הרבר בטעמו וכך נשאר מהגרעין ההיסטורי, הטמון בידיעה, רק שריד, שקשה להכירו כיום אפילו אחרי שמסירים את התאור המנדנציוזי, המסתיר אותו.

נשוב לידיעות היהודיות ונסתכל בהן שוב בקיצור. בקשר עם כל הנאמר לעיל יש חשיבות יתרה למשפט שבעדות c, שאפשר למצוא אצל מן שם I ע' 46 הערה 1 במקורו. שם נאמר: „ורפע (scil. ע"י הערבים) עליהם חצרות בית ה' פכאנוא פיה יצולן מדה" (סנין suppl מן) 16. מן מזכיר כבר שהידיעה מתאימה לעדות b „כי יכבדו את בית המקדש מכל ניאול ויתפללו על שעריו ולא יהיה ממחה על ידיהם“. הנה נאמר בפירושו, שנמסרו ליהודים חצרות בית המקדש בימי עומר וכי הם התפללו „על שעריו“ (17). באותו המקום בפירושו של סלמון בן ירוחם מסופר הלאה שהיהודים ע"י התנהגותם עוררו את אירצונו של עומר והוא צוה להגביל אותם בתוך חלל אחד של בית המקדש (18) — הכונה כנראה למקום בית המקדש — ושם היתה להם רשות להתפלל, אולם לא היה להם אסור לבקר את יתר החלקים. סוף סוף נרשו גם משם. אם נסכם את הכל: העדויות היוונית, הארמנית, b ו c מרשות

(15) לשנדנציה האנטינוצרית מתכוון כנראה Caetani (כרך III ע' 942), שהוא מציין שבידיעה של תיאופנס הנ"ל ובידיעה זו יש „הרבה פרטים דומים“. למוטנט המשותף לשתי הידיעות האלה והיקר בשביל תולדות היהודים אין הוא שם לב. וכסובן. כי אין זה מתפקידו. אולם ברור, שאוסף המקורות הנכבד שלו היה מרויח בערכו, לו התחשב יותר במקורות היהודים לתולדות האיסלם.

(16) מן בעצמו מפרש: „The Arabs handed over to them „the courtyards of the house of God, where they prayed for a number of Years“.

(17) אינני מעזי לנסות לפרש את הבטוי הזה ותכנו הטופוגרפי.

(18) דברי סלמון אלו לא נמסרו בדיוק אצל דינבורג שם.

לשער לכל הפחות את האפשרות ההיסטורית, שהורשה ליהודים ע"י עומר לדרוך על הר הבית, לסדר להם מקום או בנין תפלה, ושהיהודים נגשו אולי לפעולה זו בתקוה – נסתרת או נלויה – להקים את בנין בית המקדש, מפני שיחס השליט החדש נתן להם יסוד למחשבות כאלה. גם אצל סלמון בן ירוחם וגם אצל ס'כיוס יש ליהודים מקום תפלה – על פרטי הבנין או סדורו לא מדובר אצל שניהם – וְנוכר, שהערכים שינו את החלטתם בנוגע לרשיון ושנמסר ליהודים מקום תפלה אחר לא רחוק מהמקום הראשון, אולם גם כן בנבולות בית המקדש. יש להכיר בכחירות גמורה, עד כמה יש מן ההקבלה בשני המקורות. ולא קשה להכיר בהם שתי נוסחאות של עובדה אחת, אשר אחת מהם אולי עלולה לאשר את השניה באמתיותה ההיסטורית.

ולכן היתה או אולי קונסטילציה היסטורית בחיי העם דומה לזו שהיתה בימי יוליאנוס (19).

אין בכחי לקבע פרטי מהלך העניינים באפיזודה הזאת (20). אם נניח שהמאורע הוא היסטורי, אין בכל זאת להכריע, אם היהודים סדרו להם תחילה מקום תפלה על עצם מקום בית המקדש והערכים לא רחוק משם, אם מקום התפלה השני שלהם גם כן היה על מקום בית המקדש ואם נתנה קרבת המקום אפשרות לעומר לשאל בעצת היהודים או אחרת; ואין גם להגיד בהחלט, כי ההשערה, שאותם המאורעות הבודדים, שזכרונם נשתמר לנו בתוך שרידי העדויות ושברי המסרת אשר בהן (מקום תפלה ליהודים בהר הבית, מקום תפלה שני לא רחוק ממנו, שרות בהיכל ושרות בעיר) מעידים על הפחתה הדרגתית בזכויותיהם של היהודים – היא יותר מהשערה, המתקבלת אמנם על הרעת. אולם דבר אחד

(19) על הטענה שאפשר יסעון המוען, שנסיון כזה הוא נגד הדין, מפני שאין לחשוב על בנין הבית לפני ימות המשיח, יש לענות בהוראה על המצב שנוצר אחרי הצעת יוליאנוס ודעות החכמים על ענין זה. השוה אנציקלופדיה עברית בערך "יוליאנוס", ביחוד דעותיו של בכר והספרות המובאה שם.

(20) כדאי אולי להתעכב עוד על התאמה אחת: הר הזיתים בתור מקום קדוש. אצל תיאופנס דורשים היהודים חסרת הצלבים מהר הזיתים ואצל ס'קונים היהודים לעצמם את הר הזיתים. "אשר עמדה השכינה עליו". ואולי היה במקורו של תיאופנס מדובר על יחס היהודים להר הזיתים יותר ממה שאנו מוציאים אצלו. ככל אופן, ראוייה התאמה זו לתשומת לב – דירי. ריבלין הואיל בשונו, לקרא הגהה של רשימה זו וחכמי שבמכון למדעי המזרח וגם הוא ענו לי על שאלות שאינן בגדר מקצועי. כי עצה זו הכריחה אותי להכנס אל דברים הגובלים את מקצועי. מומחים יספיקו יותר. לי מספיק, אם עוררתי תשומת לבם לעניינים שראויים לה.

נראה ברור : גם כאן אין היהודים הקשורים — גם בעיני העולם הלא־יהודי — אל מרכזם הקדוש, בפעילות אין גבול מזויתים שום הזרמנות ומנצלים כל אפשרות חלשה, הנתנת ע"י ההיסטוריה, להתחבר למרכזם מחדש, אפילו במצב היותר קשה ונגר המעצורים היותר קשים. ודבר זה מתאמת גם ע"י המסרת היהודית, המושלמת וגם ע"י המסרת הנוצרית.

ב. דינבורג

למאמרו של מ. מ. שובה

(ספורו של ר' פתחיה על בנין מסגר עמר)

ב"סבוב הרב רבי פתחיה מרעננשפורג" (הוצ' גרינהוט ירושלים 1906, עמ' 32-33) אנו מוצאים ספור על בנין מסגר עמר שנשתמרו בו שרידי אותה המסורת ההיסטורית העמומה, שעליה מדובר במאמרו של מר שובה. וראוי הוא ספור זה לתשומת לב החוקרים. בעל הסבוב מספר : „והלך לירושלים ואין שם אלא ר' אברהם הצבע והוא נותן מס הרבה למלך שמניחו שם. והראה לו הר היותים. וראה שהמעויבה — רצפה גבוה שלשה ועשרים אמות והיא רחבה 2 ; והיכל נאה שם שבנה 8 ישמעלים בימי קדם כשהיתה ירושלים ביד הישמעאלים 4 ; ובאו פריצים והלשינו למלך הישמעאלים ואמרו : „זקן אחד יש בינינו שיודע מקום היכל והעזרה“ ; ודחק אותו המלך עד שהראה לו. והמלך היה אוהב יהודים ואמר : „אני רוצה לבנות היכל שם ולא יתפללו בו כי אם יהודים“. ובנה היכל מאבן 5 שיש, בנין נאה מאבני שיש אדומים וירוקים וכל מיני מראה. ובאו גויים 6 ושמו בו צלמים והיו נופלים, וקבעו הצלם בעובי הכותל, אבל בבית קרשי הקרשים לא היה יכול לעמוד“.

גם בספור זה לפנינו איפוא כמעט אותם המוטיבים ביחסו של המלך „בונה ההיכל“ ליהודים אשר אנו מוצאים במקורות שמביא מר שובה : המלך אינו יכול לבנות בלי עזרת היהודים, הוא אינו יודע לבנות את מקום ההיכל והעזרה, המלך הוא „אויב היהודים ומבטח“ („אומר“) שהבנין יהיה בית תפלה רק ליהודים, אין ההיכל על הר הבית „והצלמים“ יכולים להתקיים זה על יד זה. ההבדלים הם בעיקר בזה, שלפי ספורו של ר' פתחיה יש שני מיני עוזרים למלך מבין היהודים : „פריצים“,

(1) הר הבית.

(2) — רחבה ; ובגרסאות אחרות : ורחבה כמוהו.

(3) וברוב הגרסאות : שבנו.

(4) כלומר עוד לפני מסעי הצלב.

(5) ולגרסאות אחרות : סאבני.

(6) נוצרים ; בימי מסעי הצלב.

נראה ברור : גם כאן אין היהודים הקשורים — גם בעיני העולם הלא־יהודי — אל מרכזם הקדוש, בפעילות אין גבול מזניחים שום הזדמנות ומנצלים כל אפשרות חלשה, הנתנת ע"י ההיסטוריה, להתחבר למרכזם מחדש, אפילו במצב היותר קשה ונגר המעצורים היותר קשים. ודבר זה מתאמת גם ע"י המסורת היהודית, המושלמת וגם ע"י המסורת הנוצרית.

ב. דינבורג

למאמרו של מ. מ. שובה

(ספורו של ר' פתחיה על בנין מסגר עמר)

ב"סבוב הרב רבי פתחיה מרענשפורג" (הוצ' גרינהוט ירושלים 1906, עמ' 32-33) אנו מוצאים ספור על בנין מסגר עמר שנשתמרו בו שרידי אותה המסורת ההיסטורית העמומה, שעליה מדובר במאמרו של מר שובה. וראוי הוא ספור זה לתשומת לב החוקרים. בעל הסבוב מספר : „והלך לירושלים ואין שם אלא ר' אברהם הצבע והוא נותן מס הרבה למלך שמניחו שם. והראה לו הר היותים. וראה שהמעויבה — רצפה גבוה שלשה ועשרים אמות והיא רחבה 2 ; והיכל נאה שם שבנה 8) ישמעלים בימי קדם כשהיתה ירושלים ביד הישמעאלים 4 ; ובאו פריצים והלשינו למלך הישמעאלים ואמרו : „זקן אחד יש בינינו שיודע מקום היכל והעזרה“ ; ודחק אותו המלך עד שהראה לו. והמלך היה אוהב יהודים ואמר : „אני רוצה לבנות היכל שם ולא יתפללו בו כי אם יהודים“. ובנה היכל מאבן 5) שיש, בנין נאה מאבני שיש אדומים וירוקים וכל מיני מראה. ובאו גויים 6) ושמו בו צלמים והיו נופלים, וקבעו הצלם בעובי הכותל, אבל בבית קרשי הקרשים לא היה יכול לעמוד“.

גם בספור זה לפנינו איפוא כמעט אותם המוטיבים ביחסו של המלך „בונה ההיכל“ ליהודים אשר אנו מוצאים במקורות שמביא מר שובה : המלך אינו יכול לבנות בלי עזרת היהודים, הוא אינו יודע לבנות את מקום ההיכל והעזרה, המלך הוא „אויב היהודים ומבטח“ („אומר“) שהבנין יהיה בית תפלה רק ליהודים, אין ההיכל על הר הבית „והצלמים“ יכולים להתקיים זה על יד זה. ההבדלים הם בעיקר בזה, שלפי ספורו של ר' פתחיה יש שני מיני עוזרים למלך מבין היהודים : „פריצים“,

(1) הר הבית.

(2) — רחבה ; ובגרסאות אחרות : ורחבה כמוהו.

(3) וברוב הגרסאות : שבנו.

(4) כלומר עוד לפני מסעי הצלב.

(5) ולגרסאות אחרות : מאבני.

(6) נוצרים ; בימי מסעי הצלב.

דמסייעים למלך מתוך רצון, וזקן אחד שהמלך „דחקו“⁷) שאצל תיאופניס⁸) הפריעו „הצלמים“ שעל הר הזיתים לבנין ההיכל ואצל ר' פתחיה מפריע ההיכל להעמדת הצלמים בו.

ההבדל הראשון מתבאר במקורו היהודי של הספור שמביא ר' פתחיה: נשתמרו בו פרטים רבים שלא היה בהם ענין לאחרים. וההבדל השני — מקורו בזמנו של ר' פתחיה. הימים ימי שלטון הצלבנים, הצלב, הועמד כבר בהיכל, והמוטיב האנדי על הנגוד בין הצלב וההיכל על הר הבית גם הוא הסתגל למציאות. — כודאי, דברי ר' פתחיה הם כרוכם הגדול דברי אנדה: הוא מוסר לנו את השמועות הנאות ואת דברי ההבאי שקלטו אוניו במסעותיו, מבלי שידע לבחון את הדברים ולעמוד על אמתותם.

ברם, אין לנו כל יסוד להטיל ספק בנאמנותו הגמורה במסירת הדברים: אמנם כך וכך שמע, כך וכך ספרו לו. נאמנות זו מתאימה גם לתמימותו העממית ולפשטותו הרצינית, שיש בה משום רצינות של „מאמין לכל דבר“.

ולכן ברור, שר' פתחיה שמע את ספורו על בנין ההיכל ע"י „מלך הישמעאלים“ בירושלם: כנראה מפיו של אותו ר' אברהם הצבע שהראה לו את הר הזיתים⁹), כלומר עוד בימיו של ר' פתחיה¹⁰) נשתמרה המסורת כי מסגר עמר נבנה לכתחילה בתור בית תפלה ליהודים ע"י מלך הישמעאלים, ואחרי שעיקרו של ספור זה נמצא גם אצל בני דורו של עמר, הרי על כרחנו עלינו להודות שיש בה במסורת זו משום נרעין היסטורי במדת מה.

7) לעצם דבר (פריצי ישראל) בימי כבוש ערב) השוה פרקי דר' אליעזר פ' ל' וירבה השקר ותגש האמת וירחק חק מישראל וירבו עונות בישראל (ובספרי ישראל בגולה ח"א עמ' 59).

8) השוה למעלה עמ' .

9) כך נראה מהמשך הדברים; והראה לו הר הזיתים וראה וכו' ונראה שנשמט כאן שמשט אחד או שנים שבו ספר כנראה על זה שהוליכו להר הבית.

10) ר' פתחיה היה בא"י בשנה 1180-1185 לערך. והשוה גרינשוט במבוא לתרגומו הגרמני של סבוב ר' פתחיה עמ' X—XII.

הערות למכתבי המסע בארץ ישראל מימי הבינים

ספורי המסע שהשאירו לנו עולי הרגל היהודים מימי הבינים משמשים חמר נכבד מאוד לתולדות הישוב היהודי בארץ ישראל בתקופה זו. החמר הצפון בהם אמנם עובד כבר על ידי חכמים שונים, ואולם דא עקא שאין לנו עדיין הוצאה מדעית של הכתבים האלה. חלק גדול מספורי המסע הללו הגיע אלינו בהעתקות שנעתקו על ידי מעתיקים ששמות המקומות לא היו נהירים להם, ושכשו אותם בהעתקתיהם ויש שמסכות בלתי ידועות לנו נתערבבו ידיעות ממקומות שונים אלו באלו. החכמים שפרסמו את הכתבים האלה השתדלו להגיהם, עשו זאת גם המנוח לונץ ו"ל שלקט אותם ב"המעמר" חלק ג' וכן גם מר ת. מ. מיכלין בהערותיו, ואולם עדיין מרובה בהם הפרץ והשבישים גורמים למעיות שונים לחוקרים הבאים להשתמש בהם. אמרתי לפרסם כאן אילו הערות לספורי מסע אלה שהעליתי בעייני בהם.

א. מכתב המסע מר' שמואל ב"ר שמשון (1)

רשב"ש היה מהגלויים על הרב ר' יהונתן הכהן מלוניל, שעלה לארץ בסוף האלף החמישי למנינו (ה'תק"ע). מכתב מסעו השמור באוצר הספרים אשר בפרטא נתרסם ראשונה על ידי כרמולי בספרו *Itinéraires de la Terre Sainte* המקור העברי נדפס ראשונה ב"אוצר טוב" לברלינר-הופמן, שנת תרל"ח עמ'. ספור המסע שהגיע אלינו הנהו כנראה רק חלק מתוך תאור המסע השלם של רשב"ש. קטע זה משובש הוא בהרבה.

בתיאור בקורו בתברון (ע' 28) כתוב, "ומשם באנו לבנין נאה שבנה המלך אסא והוא נאה מאד". כרמולי העתיק, "והוא המלך יוסא" ומתקן "המלך יאשיהו". אין כל ספק בעיני שהנוסע מתכוון פה לקבר ישי אבי דוד המלך, הנוכח פעמים רבות ברשימות הקברים הקדושים ובכתבי הנוסעים (2). השם ישי נשתבש כאן ליוסא או לאסא.

(1) רשימת העמודים שאני משתמש כאן היא לפי "המעמר חלק ג'"
(2) מכתב ר' עובדיה מברסנורא (ע' 127) "ובהר אחד סגנר (סגנב) למערה שם על

לפסקא על דבר כפר חטים (ע' 30) מעיר לונץ (שם הערה 7) „טעות שאין אנו יודעים לתקנו משום שכפר חטים נזכר בסמוך“. כאן הוכנס הקטע על דבר ארבאל בשגנה בין המשך רשימת הקברים שבכפר חטים. קבר דינה והאילן של הדם (ע' 30) נזכרים ג"כ במכתבו של מנחם בר' פרץ החברוני (ע' 40) לאחר ארבאל. רשב"ש הלך מטבריה לארבאל ומשם לכפר חטים וחזר לטבריה.

בעמוד 32 מסופר: „והלכתי לכפר ברעם וקרוב לעיר מצאנו קבר חוני המעגל ושל אשתו וכו' ובאנו לעיר ומצאנו שם בית הכנסת מבתי כנסיות שעשה ר' שמעון בן יוחי שהם כ"ד ויש מהם נהרסות ויש מהן קיימות“. כאן נשתבש למעתיק השם של המקום פרעם בכפר ברעם הנזכר אח"כ. (8) מפאת קירוב המקום לצפת ותאור מהלכו משם לעמוקא ונברתא וכמו"כ מזה שעל כפר ברעם מדבר רשב"ש אח"כ, נראה ברור שצריך כאן לנוסח פרעם, הסמוך לצפת. (4) כהוכחה מכריעה שצריך לקרוא כאן פרעם ולא ברעם תשמע לנו הזכרתו את קבר חוני המעגל הנזכר פעמים רבות ברשימת הקברות הקדושים באותו כפר, (5)

בדבריו על מירון (ע' 32) מזכיר רשב"ש את „בית מדרשו של ר' שמעון בן יוחי והוא מרובע ונקבר בתוכו ור' אלעזר בנו עמו ועליו ב' אילנות והוא מקום יפה מאוד ולמטה מן ההר מצאנו קברי הלל ושמאי ושם ל"ו קברים ועליהם כפה כמין כסוי שיש בבית כעין אילנות אשר“. למלים האחרונות מעיר המו"ל (הערה 3): „המאמר הזה קשה להבינו“. ואולם המלים האחרונות מקומן אחרי המלים הקודמות „ועליו ב' אילנות“ וצריך לקרוא „ועליו ב' אילנות כעין אילנות אשרה“. ה' בן צבי במכתבתו הנ"ל ע"ד הישוב היהודי בכפר פקיעין (ע' 27) מספר „מענין הדבר כי

ראש ההר מערה גדולה ויפה ובנין יפה (נאה) בראשה ואומרים ששם קבר ישי אבי דוד המלך; אגרת לאלמוני (ע' 210) „ולפני העיר למעלה בנין נאה שם קבור ישי אבי דוד המלך ע"ה“; יחוס הצדיקים (ע' 230) „וישי אבי דוד בהר חברון“.

(3) בשעות מיחס איפוא פרופ' קליין (ידיעות המכון למדעי היהדות, חוברת ב', ע' 27) את הפסקא על בית הכנסת לזה שבכפר ברעם.

(4) ה' בן - צבי במכתבתו „הישוב היהודי בכפר פקיעין“ (ע' 13) מסיק מתוך דבריו של רשב"ש אחרי בקורו את המקומות האלה „ובכל אלו המקומות יש קהילות שיותר מה' מנינים“ שבכפר ברעם היה עוד בימיו של רשב"ש ישוב יהודי. ואולם הדברים האלה מוסבים על פרעם הסמוך לצפת, ובכפר ברעם לא היה, לדעתי, אז כבר ישוב יהודי. זה אפשר לראות גם מתוך מכתבו של מנחם החברוני (ע' 41) מאותו הזמן בערך, שאם גם איננו מזכיר את שם המקום בפירושו, הנה בהזכירו שם את קבר אסתר המלכה אין כל ספק שהתכוון לכפר ברעם והוא קורא למקום „ארץ הערכ“, כלומר שאין שם ישוב יהודי. לרשימת המקומות שבהם עוד נשתמר בימי הבינים ישוב יהודי צריך להכניס איפוא את הכפר פרעם.

(5) קבלת צדיקי ארץ ישראל (ע' 85) „בפרעם חוני המעגל“; אגרת (יחוס האבות לאלמוני (ע' 218) „פרעם שם קבור חוני המעגל“; יחוס הצדיקים (ע' 225):

היהודים הפקיעונים קוראים לאלונים הקדושים בשיחתם לפי תומם — בשם אשרות".
ביחס לשאלות קדמות הישוב היהודי בכפר פקיעין חשוב לדעת שגם רשב"ש קורא את האלונים האלה בשם „אשרות“.

בהמשך ספורו על מירון (ע' 83) מובאת פסקה כזאת: „ומצאנו בעיר קבר מוכתר למעלה ובית הכנסת יפה מאד ושכתוב באסקופה „זה עשה שלום בן לוי“ בצאתנו מן העיר מצאנו קבר שמעון חטופא ולפנים מעט קבר עובדיה ואבן שיש עליו ובה חקוק „זה קבר עובדיה הנביא וכו““.

על סמך הדברים האלה מביאים כל חוקרי א"י שבביהכ"נ במירון היתה חקוקה על משקוף כתבת שנעלמה כעת, המזכירה בתור בונה או מנדב את שלום בן לוי. כתבת שבה נזכר „יוסה הלוי בן לוי“ היתה כפי שידוע חקוקה על משקוף בית הכנסת השני בכפר ברעם שנהרס כעת לנמרי ושמשטרמן עוד ראה את שרידיו בבקרו הראשון בשנת 1893 ובבקרו השני בשנת 1907 כבר לא מצאם יותר, כי ערבי סוחר בעתיקות הרסו ביניהם. (6) כעת נשאר רק קטע מהכתבת הזאת בבית הנכבא לזכר בפאריו (7).

בהשענו על הטכסט המובא כאן מדברי רשב"ש על מירון נטע פרופ' קליין (ידיעות וכו' ע' 31) עניינם של משפחת אומנים „לוי ושני בניו שלום ויוסה וכו', תמוה הרב בכלל, שאף אחד מהנוסעים הרבים שבקרו בימי הבינים את מירון, שהיה מקודש כל הזמן לרגלי קברו של ר' שמעון בן יוחי איננו מזכיר כלל את הכתבת הזאת. (8) במירון עדיין עומד על מקומו השער האמצעי וגם השער המערבי של בית הכנסת העתיק ואין עליהם כל שרידים של כתבת. אבל אפשר להוכיח בכירור שהפסקא הזאת אין מקומה כאן אלא לאח"כ בתיאורו של כפר ברעם. קבר „חטופא“ (נחמן חטופא) נזכר ב„קבלת צדיקי ארץ ישראל“ (ע' 85) בכרעם. עוד יותר הדבר מוכח ע"י זה שבפסקא זו מדובר על קבר עובדיה הנביא שכל כתבי הנוסעים ורשימות הקברים מצינים אותו בכפר ברעם ולא במירון. (9) גם בדברי רשב"ש עצמו על ברעם יאמר (ע' 84). „ושם מצאנו אסקופה שבה היה בית בית המדרש ולמטה מן קבר עובדיה הנ"ל מצאתי וכו'“.

6) Masterman, Studies in Galilee, p. 118

7) Dussaud, Les monuments palestiniens et judaïques, p. 85

8) הכתבת שעל משקוף בית הכנסת בכפר ברעם נזכרת כמעט בשלמותה בספר המסע של הנוסע מליוורנו (רפ"א, רפ"ב).

9) מנחם בר' פיץ החברוני (ע' 41); סימני הקברות של ר' יעקב שליה ר' יחיאל מפאריו (ע' 52); קבלת צדיקי ארץ-ישראל (ע' 85); אגרת (יחוס האבות) לאלמוני (ע' 221) ועיין גם מאמרו של פרופ. מרמורש פיון „ציון קובץ א' (ע' 38); — עובדיה חוך כפר ברעם וכו'.

על סמך כל זאת מרשה אני לעצמי לגרום את הפסקא על כפר ברעם

כזאת ;

„ומשם הלכנו לכפר ברעם ומצאנו בכניסת העיר
קבר ר' פנחס בן יאיר ובנוי בציון גדול כמו ריחים
ובתוכו עומד מלמעלה בית הכנסת יפה מאד וכותלים
קיימין. (10) ושם מצאנו אסקופה שבה היה בית המדרש
ושכתוב באסקופה זה עשה שלום בן לוי. בצאתנו מן
העיר מצאנו קבר ר' שמעון חטופא ולפנים מעט קבר עובדיה
ואבן שיש עליו ובה חקוק זה קבר עובדיה הנביא הירא
את השם מנעוריו. ולמטה מן קבר עובדיה וכו' וכו'.
הפסקא על מירון צריכה להגמר במלים „ומצאנו בעיר קבר מוכתר למעלה
ובית הכנסת יפה מאוד“.

(10) הוא מתכוון לבית הכנסת אשר בתוך הכפר שעדיין עומדים כתליו.

תעודות חדשות לתולדות היהודים בא"י ומצרים

(רשימת בקורת)

בהוצאת האוניברסיטה במישיגן (אמריקה) יצא עתה כרך נהדר המכיל חמשים פרגמנטים מן ה"גניזה" הקהירית ערוכים ומסודרים עם מבוא והערות ותרגום אנגלי ע"י הפרופסורים ריכרד נוטהיל וויליאם ווארייל¹). לרובם הגדול של הפרגמנטים (85) סופחו גם צלומי כתבי-יד, ועל זה ודאי שיש להכיר טובה להמו"לים המלומדים, כי בצלומים אלה יוכל הקורא לעיין בכל אותם המקומות שהמלומדים הנ"ל התקשו או נסתפקו בקריאתם. בסוף הספר ישנם גם מפתחות השמות והעניינים הבאים בו כדי להקל את השמוש בתעודות אלו.

הקטעים הנדפסים נקנו במצרים ע"י ה'Freer מדיטרויט בשנת 1908. יותר ממחציתם כתובים ערבית (כלם חוץ מאחד באותיות עבריות) כלולה לעתים בעברית, ויתרם כתובים עברית וארמית. אם נוציא מן הכלל פרגמנטים אחדים השייכים לספרות ההלכה והפיטו הרי יתרם מכילים חומר היסטורי רב וחשוב, המוסיף להפיץ אור על חיי היהודים במצרים וארץ ישראל בשנות ד"א תש"ן-ה"א ש"ן (990-1590) בערך. יש בהם גם פרטים מעניינים לתולדות היהודים בארצות אחרות, כגון ספרד וסיציליא. המכתבים הרבים, והשרידים מפנקסי הסוחרים, מפיצים אור על דרכי המסחר שבאותו זמן בכלל ושל היהודים בפרט. לרגלי מסחרם הניעו היהודים לארצות רחוקות למרות שבושי הדרכים וסכנת הנפש והרכוש. ממכתב אחד (מס' IX) אנו למדים ע"ד קבוצת יהודים מקהירא שהתישבו בעדן ומשם המשיכו את מסחרם למרחקים, והלכו פעמים עד הודו ולקולומבו אשר בציילאן. באחד המסעות הללו נפל אחד הנוסעים בשבי ונפדה ע"י קרוביו. יהודי אחר מפוסטט שהלך לרגלי מסחרו להודו מת שם. המס' L כולל שלשה מכתבים שנשלחו מצפת בראשית המאה ה"ז ויש בהם ידיעות חדשות וחשובות על ישובי היהודים בא"י באותו זמן, כגון כפר יאסף, עין זיתון וביריא וביתור צפת עצמה. תעודות אחרות שייכות

1) Fragments from the Cairo Genizah in the Freer Collection ed. by Richard Gottheil and William H. Worrell. University of Michigan Studies Humanistic Series, Vol XIII, 4°, עמ' 273

לזמן שלפני מסע הצלב הראשון ויש באחת מהן (מס' XLIII) ידיעות מענינות ע"ד ישיבות ירושלים וקהלת רמלה בזמנו של רב שלמה בן יהודה, (תשפ"ז—תתי"א).. החכמים שהוציאו לאור את הכתבים הללו השתדלו לברר את זמנו ותוכנו של כל אחד ואחד ולבאר כונתו, אך יש להצמער על זה שלא תמיד עלה הדבר בידם הכתבים לקויים במעיות רבות מאד, כי לא תמיד ידעו לקרא כהונן את התעודות העתיקות שקצתן כתובות בכתיבה מסולסלת ומשוונה, הקשה באמת לקריאה, וביחוד אם טושטשו עוד מרוב ימים. כמו כן נשתבשו כמה פעמים בכונת הדברים מתוך חוסר רגילות בסגנון הדרות ההם. התרגום האנגלי יצא איפוא משובש, וגם מנוחק, במקומות רבים. ואם אבוא לתקן את כל הצריך תקן יארבו הדברים מאד, ומחוסר מקום אקצר ואקח לדוגמא רק פרנמנים אחדים.

מס' V [עמ' 26—31]. בסופו של המכתב כתוב: „והמקום ההרור הבנוי עליו נפל ביום י"ז לחודש אב והוא יום אחד בשעה העשירית ביום יהי רצין שיבנה בנין מקויים". המו"ל סוברים ליחס נפילה זו לרעש האדמה שהיה בירושלם בשנת 1016, והם קובעים ע"י זה את זמנו של המכתב. אולם בשנת 1016 חל י"ז אב ביום ד' ולא ביום א'. את זמנו של המכתב אפשר אולי לקבוע בקרוב ע"י שנוכר בו (ש. 26) מר' אוהר הספרדי בר' יונה אוהר זה הוא כנראה בנו של „רב יונה הזקן... בירבי יהודה הספרדי" הנזכר במכתבם של ראשי קהלת ירושלם שנדפס ע"י הרבבי „באוצר טוב" לשנת תרל"ח עמ' 77-80 והובא גם ע"י מאן בספרו II 189-191. לפי דעתו של מאן יש לקבוע זמנו של המכתב לשנת אלף שס"ט לשטרות (1057), אבל נראית יותר השערת דינבורג (ישראל בטולה. כרך א' עמ' 61 הערה 22) שצ"ל: אלף רצ"ט (987). ואוהר חי איפוא בסוף המאה העשירית וראשית ה"א. — כתב־היד מטושטש ומחוק במקומות רבים. ואולם התיקונים שהכניסו בו המו"ל אינם עולים יפה בכמה מקומות ומשוללים כל הבנה, ע"י למשל שורה 17. יש לתקן חלק מן השבוישים שבו ע"פ הצלום.

ש. 2: לכתוב צ"ל; לנקוב

„ 4: זורו „ : צורו

„ 6: בבא „ : כי בא

„ 7: נ"ע „ : נ"נ

„ „ ובירו ספר פקדונות הנרי : וחותמיה יש[=ישראל]

וחותמיה ינ"י (1)

(1) השין מקוצרת בעלת שתי ראשים, כרגיל בכתי עתיקים, וקרובה לע. הכונה. שספר הפקדונות כתוב ערבית אבל החתומים הם ישראלים. המו"ל לא פירשו כאן מלה משונה זו,

ש. 14: וממוחמן בן יפת	": ומ' [=מרנא] מוחסן
15: הויה	": הניח' [=הניחה]
20: נפס[ה]	": נפסק
24: ה'כית'	": ה'כיה'
28: צותי שימתו לטובה	": צור שימהו לטובה
29: וכל יני'... לחדוש	": וכל יש'... לחדוש
31: שלמה כיצ' בריהו]	": שלמה הצ' [=הצעיר]

שם האב מטושטש ונכרת האות י, ויתרן מפוקפקות. נראה שזהו הגאון שלמה בן יהודה שעמד בראש הישיבה בשנות ד"א תשפ"ז—תת"א או הגאון רב שלמה בן יוסף שקדם לו. אבל אין לקבל בשום אופן את הנהגת המו"ל. מחוסר הבנה במקור נשחבש התרגום בשורות 6, 7, 8, 12, 15, 20, 23 (לא נתפרש כהוגן טיב ה"דיוקני" המצויה בספרות הפוסקים ובתעודות ה"גניזה" שנדפסו ע"י מאן, ועי' בבא קמא ק"ד ב').

מס' XXXVII [עמ' 170-171]. המכתב הזה לא נעתק ע"י המו"ל בקצת מקומות כהוגן ועל כן נשתכשו בהבנתו. אני נותן בזה ראשיתו של המכתב ומשוה את הדפוס עם כתב־היד, ע"פ הצלום הניתן בספר.

ב ד פ ו ס :

הנכון ונעלה גבירי בני כ"ת 1. אחרי רוב השלום הנה הגיע כתבו ושמתחי בידעי טוב מצבתו והנה יודע כי חתני שכר מגדל א' ישב בה עמנו כי אני לא יכולתי ללכת לחשכור וכולנו נשב יחד בה והנה אמש הוליד חתני צא את ביתו אל אסכנדר' גם כונתי ללכת אני וביתי יום ב' כ"ו 2) לשבת בבית חתני אף כי פה עדיין לא נתברר דבר האמת כי יש בני אדם מרננים ומתים רבים אבל אין דבר ברור מכל מקום אני רוצה לצאת מפה לסיכת כי הוא מקום מעבר ותמיד עוברים עלינו אנשי מצרים...

ב כ ת י :

הנכון ונעלה גבירי כתר' גר' [=כבוד הרב נשריה רחמנא ופיקיה]. אחרי רוב השלום... שכר מגדל א' ישב כ"ת [=כבוד תורתו] עמנו... וכולנו נשב יחד בה [=כבוד השם] והנה אמש הוליד חתני צ' ו [=ישמרהו צורן] את ביתו לאלסכנדר' גם כונתי ללכת אני וביתי יום ב' כ"ת 2) לשבת בבית חתני אף כי פה עדיין לא נתברר דבר האמת כי יש בני אדם מרעיס ומתים... אני רוצה לצאת מפה לסיכת כי הוא מקום מעבר...

אך לחלן בשורה 29 כתוב: „ואנחנו וכל יני' שלום" והעירו: Does it mean "etc?". ואולם צ"ל: וכל יש'—ישראל.

(1) my Son, Crown of the Law כ"ת—כתר תורה.

(2) בתרגום: כיו' לחדש. ואולם המכתב נכתב כיום ו' ר"ח אדר, והקנה ליום ב'.

שבוע הבא,

לפי מה שפרשו המו"ל יצא כי אין הכותב מזמין את מקבל המכתב שישב עמו. ובאמת יש כאן הומנה שישב עמו יחד במנדל ששכר חתנו באלכסנדריה. הקרי "לסיכת" הפעה אותם לחשוב שזהו שם מקום — אף כי מציאותו של מקום כזה בקרבת אלכסנדריה לא נודעה להם, והם מסמנים אותו בסופן שאלה — שאליו רוצה הכותב ללכת עם בני משפחתו, ולא שמו לב לסתירה מפורשת, כי הוא כותב שאף הוא הולך "לשבת בבית חתנו" ו"כלנו נשב יחד" במנדל אשר באלכסנדריה. ואולם חבנו של המכתב הוא זה: הכותב — משה בן דרהם (1) — יושב במקום מעבר, כנראה בדרך קהיר — אלכסנדריה, שאנשי מצרים (קהיר) עוברים עליו תמיד. והנה פרצה מגפה במצרים (קהיר) ולסיבה זו, שהוא יושב במקום מעבר ותמיד עוברים שם אנשי מצרים, הוא רוצה לצאת מפה ולשבת באלכסנדריה במנדל אחד ששכר חתנו, "אף כי יש אומרים כי המגדלים אינם בטוחים, אבל כמו שיעשו אחרים נעשה גם אנחנו". — לפי דעת המו"ל שלח ר' משה את המכתב לבנו, ואולם כל סגנון המכתב מוכיח ברור שאין הדבר כך, אלא נשלח לאחד מידידיו.

מס' XLI [עמ' 190—194]. המכתב כולו נראה מאוחר מאד, מן המאה הי"ח כנראה (2). בשורה הראשונה יש לקרא במקום: כהר' נס[ים] — כהר' נר. ו. המכתב הן נשלח לא איש ששמו ר' נסים כי אם — כמו שכתוב בכתיבת שעל נביו — "לנבון. ומעולה כר' יוסף חלופי נס והלבי ופנין". פתרון שלשת המלים האחרונות נעלם מן החכמים המו"ל, וצ"ל: נר. ו. חל. ב. ו. פ. נ. י. נ. נ. שריה רחמנא ופרקיה. וחרם לזרים בנדוי ופירקן גדר ישכנו נחש. בהעתקתם נפלו קצת שבויים, ע"י למשל עמ' 194 ש. 1: ואני מת ירה, צ"ל: מת ירה, והמו"ל תקנו בלי הבנה: מתירו.

מס' XLIII [עמ' 196—201]. כתב־פורה שנעשה בין רב שלמה בן יהודה ראש ישיבת ירושלים ובין רב נתן בן אברהם אב בית דין שרצה לעלות על כסא הנאיונות, בר פלוגתיה של רב שלמה. התעודה הזאת, שנכתבה בהושענא רבה שנת דתת"ג (1042), היא חשובה מאד והיא משלימה את התעודות שהדפיס מאן בכרך ב' של ספרו The Jews in Egypt and in Palestine

- (1) בדברי יוסף לר"י סמברי (סדה"ח לנייבואיר I 160) נזכר חכם אחד בשם זה בין חכמי מצרים שחיו במאה הרביעית לאלף זה.
- (2) סגנונו מוכיח עליו. בו נזכר ר' יצחק סאיו, והוא כנראה אחד עם ר' יצחק מאיו שהיה מעשירי הסוחרים בקושטא באמצע המאה הי"ח מוסר ומחזיק ישיבת נוח שלם בירושלם (ע"י ס' חמעות לשלמה לר"ש חזן דף ק"ב עמ' ב')

עמ' 150-175. ההסכם נעשה "בירושלם תבנה והיכל תוסד" (1) (ולא "היכל חסד" Temple of Mercy) והתמו עליו: 1. אליהו החמישי בחבורה בן שלמה נאמן; 2. טוביה השלישי בחבורה ברבי דניאל גסבר [צ"ל: החבר, וכ"ה בכת"י אלא שהאותיות תוקנו מעט]; 3. נתן אב בית דין של כל ישראל ב"י [=ברבי]; שלמה ה... [צ"ל: הצ"ע=הצער] ראש ישיבת נאמן יעקב ברבי; 4. יחזקיה הנשיא בן שלמה הנשיא בן דוד הנשיא נ"נ, (5) יוסף הכהן השופט והראין בר שלם [צ"ל: שלה]; (6). מבורך בן עלון בן משה נ"נ. אולם המו"ל עשו משלש החתומים: פשרה! — ויחזקיה איש אלה וכך תרנמו: נתן... בן שלמה ראש הישיבה בן יחזקיה הנשיא. בהערה הם מצינים את תמיהתם שלפי התעודות שנרפסו ע"י מאן היה שם אביו של נתן אברהם. ואולם הן גם בראש הכתב שלנו הוא נקרא: נתן אב [=ב"ב בית דין] בן אברהם. שלמה בן יהודה היה רגיל לכתום: שלמה הצ' ראש ישיבת נאמן יעקב ברבי, ע"י מאן ח"ב עמ' 149, 151, 152, 162, 167 ועוד בכמה מקומות, אמנם יש שהוא חותם גם בשם אביו: ברבי יהודה נ"נ. מס' XLVII [עמ' 228-234]. המו"ל קובעים את זמנו של המכתב בשנת 460 להגירה 1067 לספ"ה (ד"א תתכ"ז). נברוק נא איפוא את היסוד להחלטתם ולשם זה נעתיק את התחלת המכתב:

"השר והמפסד נשא ומאד נעלה לשם ולתהלה אדוני כמהרנב' אחרי הקורה מרחוק זאת להודיע לאדון כתבתי בארוכה לאדון כתב עם אלעאמירי מתסאפיר הרבאעה שהלכה בחברת החכם כהר' יעקב ברבי יצ' פי' ת' עישרין רנב סת'..." ותרגמו המו"ל את השורה האחרונה: The mutasaffir of the Caravan which went [from here] in the company of the wise, the honored Rabbi Jacob Son of Rabbi Is[aa]c on the twenty-third of Rajab, 360 [A. H.]. פירשו איפוא: סת'—ת"ס, ת"ס למנין הישמעאלים. ואת "יעקב ברבי יצ'" פירשו: יעקב בן יצחק. ואולם בצלום אני קורא ברור: יעקב ברבי יצ' [=ישמרהו צורו ונאלו]. וכן במכתב זה עצמו להלן (עמ' 232 שורה 65) כתוב: "שלא רצה האדון להעביר שום חשבון ממה שעשה חכם ברבי יצ'", ותרגמו: that the Gentelman did not wish to send over any reckoning of what Hakham, the son of Rabbi Jsaachad done ואף כאן כתוב

(1) ישעיה מ"ד כ"ח.

בכת"י: יצ"ו ולא יצ"י, שכחו כנראה המולי"ם את מציאותו של החכם המפורסם ר' יעקב בירב שחי בשנות רל"ד-ש"ו (1474-1546), וישב בקהיר לפני עלותו לא"י וגם אחרי עזבו אותו לרגלי המחלוקת שנתעוררה ע"ד הסמיכה שרצה לחדש. ר"י בירב עסק במסחר, כידוע מספרי השו"ת של אותו זמן (עי' למשל שו"ת המבי"ט סי' ט"ז; שו"ת רלב"ת סי' צ"ב) ובמכתב זה אנו מוצאים ידיעות ע"ד עניני כספים שהיו לו עם ר' שלמה אסכנדראני, מקבל המכתב הזה ואחד מבני המשפחה אסכנדראני שמלאה תפקיד גדול במצרים במאה המ"ז והי"ז (עי' עוד להלן). בסופו של המכתב (עמ' 334 ש. 1) נזכר החכם ר' אברהם פינטו, ור' אברהם זה נזכר גם בשו"ת המבי"ט ח"ג סי' רי"ג: „הראו לי צוואת הר' אברהם פינטו ו"ל שהיה מצוה לבניו שהיו במצרים שישלחו לאלמנתו בכל שנה י"ב פרחים". ומכאן נראה שר"א התישב בצפת בסוף ימיו ושם נפטר. הצוה נכתבה באדר של"ה. אף הסגנון והכתב של המכתב שלפנינו מוכיחים ברור שיש לנו עסק עם תעודה מן המאה המ"ז ובשום אופן לא משנת 1067. אנכ אעיר שהמכתב נכתב ביום ד' ו' תמוז ובשנת 1067 חל ר"ח תמוז ביום א', מכל האמור נראה שיש לקבוע זמנו בשנות ר"פ-רצ"ה בערך. ז. א. לאחר בארבע מאות וחמשים שנה, לא פחות.

ועתה נבוא לחקן על פי הצלום את השבושים שנפלו בהעתקה מפני שהתקשו המולי"ם בקריאתו, והם רבים מאד ומסרסים את הכונה בקצת מקומות.

עמ' 228 ש. 1: כמחר נב' (1) צ"ל: כמחר נר' [=כבוד מורנו הרב

נטריה רחמנא ופרקיה]

... 2: אחרי הקורה (2) „ : אחרי הקידה מרחוק

... 5: שלוכחים „ : שלוקחים

ש. 7: מע' מטה. ולא ידעו המו"ל לפרש. אולם זהו: „מעלה מטה“,

בטוי רגיל בפי יחודי המזרח במובן של „בערך“, „בקירוב“,

עמ' 230 ש. 18: ישלח לאדון ברכה עד בלי צ"ל: עד בלי די אויר' [=אמן

די אויר בנפשו הרחבה וכן יהי רצון] כנפשו הרחבה.

(1) המו"ל פרשו: נב'—נכתב בצדה (!), הרב ששמו נכתב בצדו של המכתב ואולם חפשתי בצדו וצדדיו ולא מצאתיו. גם אין לזה כל הגיון שאחד יכתוב: לכבוד פלוני בן פלוני ששמו נכתב מן הצד.

(2) המו"ל פרשו: הקורה—קורת הרוח.

ש. 19 : ובנפש	ש. 19 : ובנפש
נכת :	נכת :
נכת :	נכת :
1 : וזות... בשירת	1 : וזות... בשירת
2 : שלכחו	2 : שלכחו
3 : ולירוע	3 : ולירוע
4 : שעכף (1) רוצה לעכב	4 : שעכף (1) רוצה לעכב
5 : האנות	5 : האנות
6 : יצ'	6 : יצ'
7 : שקל... שלח...	7 : שקל... שלח...
9 : שעכף	9 : שעכף
1 : נבוא	1 : נבוא
2 : איעיד	2 : איעיד
4 : לביות	4 : לביות
4 : התני...	4 : התני...

עמ' 282 : 5 : והחכם מלביאל נה'2) : נרו' : [נמרית רחמנא ופרקיה]
 6 : הודעיו הדברים בפרצות : הודענו הדברים בפרצות
 ש. 8 : ופנין ליד... שורג והל' ולא נתפרש ונתרגם, ואולי
 צ"ל : ופנין בחדרג וחל' [ופורק נדר ישכנו נחש. בחרם דרבנו גרשם.
 וחרם לזרים] כך היו נוהגים לכתוב על נבי המכתבים, שלא יקרא בהם
 אחר. ע"פ רוב היו כותבים רק ר"ת אחד. וע"י לעיל עמ' 115.
 מס' XLVIII (עמ' 236-240). על המכתב הזה חתום אברהם קאסטר ונשלח
 אל "השר הנעלה לשם ולתהלה כהר"ר שלמה". אברהם
 קאסטר זה הוא כנראה אותו שהיה ממונה על בתידיציקת המטבע
 במצרים בשנות ר"פ-רפ"ד וחשוב בעיני השולטן סולימן, והמו"ל ערבב
 את הפרשיות ורצה לזות אותו עם ר' אברהם קאסטר שחי כשמונים
 שנה אח"כ, וחתם על פסק דין יחד עם ר' בנימין קאניני בשנת
 שפ"ז (ע"י ס' המעלות לשלמה עמ' 12). ר' בנימין קאניני היה אולי
 בנו או נכדו של ר' יצחק קאניני הנזכר במכתבנו, והוא חתום על
 פסק אחד עם ר' אברהם קאסטר ור' מאיר נאביון בשו"ת
 מהריט"ק סי' צ"ט. מקבל המכתב שלמה הוא אולי "השר והמפסר

(1) המו"ל מניחים : שעכ.
 (2) המו"ל פרש : נח—נשמה טהורה (pure Soul).

נשא ומאד נעלה לשם ולתהלה כמה"ר שלמה אסכנדרני"
שאליו נשלח המכתב הקודם. אף כאן נתקן קצת שבוישם :

ש. 4 : חוייביו צ"ל : חוייבני
" 7 : כור' יצחק קאניני " ; כהר' [=כבוד הרב] יצחק קאניני
יר' אשרידע רק טוב לבבו יצ' [ישמרהו צורו] אשרידע כת
[כבוד תורתו] טוב לבבו

" 11 : ה"ת " : כת.
" 13 : ישיב " : ישיג.
" 13 : והת' " : וכת'
" 18 : מהם... " : מהסרים
" 20 : כמיות " : במנות
" 21 : כחת " : כתת
" 24 : ממונה " : באמונה

עמ' 240 ש. 1. מי ירב לבו : מי יערב לבו להרצאת דברים
להוצאות דברים
" 5 ; בשופ... : בשופע.

מס' XLIX [עמ' 242-245] המכתב נשלח אל "החכם השלם ריש מתיבתא וריש מתא
כמהר אברהם סכנדרני", בשם זה נודעו רבנים אחדים, בני
משפחה אחת, ששרתו בקהלות אלכסנדריאה וקהיר במאה הטי"ז וראשית
הי"ן (ע"י דברי יוסף לר"י סמברי, סדה"ת לנייבויאר I עמ' 155.
ודברי רואנים בד"י בתוגרמה ח"א עמ' 131 אינם מדויקים). החכם
ר' יצחק צבאח הנזכר במכתב זה אינו ידוע לי ממקום אחר.
בשו"ת נבחר מכסף לר' יאשיהו פינטו סי' נ"ב חתום הרב יוסף
צבאח מירושלם על קבלת עדות משנת שע"ד. המכתב נשתבש ע"י
המוללים ותרגמו לקוי, והרי דוגמאות :

ש. 1 ; יושבבשבתתחכמוני צ"ל : הוא עדינו העצני (עי'
הוא עוזנו העצם 1) .. שמואל ב' כ"ג ח')

" 4 : ...רותים... להודיעו " : שורותים אלו להודיעו (ועי' גם
לעיל מס' XLI ש. 2)

" 6 : ואמר " : ויאמר (כל המשפט לא הובן כהוגן
ע"י המתרגם)

13 : מאחיו אבא " : מאחיו אבא.
עמ' 244 : מ... תובכיו? " : מירושלם (או : מצפת) תובכיו
[תבנה ותכין במהרה] בימנו
— : יוצל ליד אוצר " : יובל ליד אוצר בלום

בלוט (1)

מס' L [עמ' 246-265]. יש בו שלשה מכתבים שנשלחו מצפת לירי הנניד, הוא, כנראה, ר' יצחק הכהן שולאל. זמנם הוא בשנות רס"ה-ר"פ. ר' יוסף סרכוס [סארטוס] נזכר כבר בברכת המתים (2) (ש. 157, 150). כמו כן היתה בצפת קהלה מגולי ספרד (ש. 118) ור' יצחק שולאל היה תומך בה, כדרך שתמך בגולי ספרד במצרים ובירושלם. הוא גם פטר את תלמידיו החכמים ממסים, בין עניים בין עשירים (ע"י דברי ימי ישראל בתוגרמה I עמ' 130) ולזה רומזים דברי המכתב הראשון שורה 10.

בעלי המכתבים קובלים מאד על חכם אחד בשם ר' משה, שהיה ראש ישיבה ודיין בצפת. מי הוא ר' משה זה לא ידוע לנו. המ"ל רוצים לומר שזה החכם המפורסם ר' משה מטראני (המב"ט). אבל זה לא יתכן. המב"ט נולד בשנת רס"ה ולצפת בא בשנת רפ"א והיה עוד צעיר מאד לימים בזמן פטירת ר"י שולאל. אמנם הוא נתמנה לדיין זמן מה אחרי בואו לצפת, אבל מדברי המכתבים נראה שיש לנו עסק עם דיין בא בשנים ותושב צפת מזמן רב. בעל המכתב הראשון כותב על ר' משה הדיין שהוא "מחשיב כל אדם נגדו כאין, ותופס מעשי קין להיותו בתבל לבדו, כאלו אין בלבדו, והכל כאין נגדו... ומתפאר בלשונו, מי כמוני מורה, ואשר דבר פי ימרה, ראוי לדונו כוקן ממרא... שופך בוז על אנשים... וכל עובר על גזירתו מיד אותו יחריב..." וכל התאור אינו מתאים לר"מ מטראני בשום אופן, וגם אי-אפשר שתהיה לו שליטה כזו בזמן הראשון לבואו צפתה.

על המכתב הראשון חתום יוסף בר אברהם, ומנוף המכתב נראה ששם משפחתו היה אסכנדראני, ונראה שהוא הוא ר' יוסף אסכנדרני שמצאו הרדב"ן בצפת בהיותו בן שלש עשרה (ע"י שו"ת רדב"ן סי' תקצ"ו) וכותב עליו ש"היה חסיד גדול וירא שמים ובקי בתלמוד ובמדרשים". ר' יוסף עמד בראש עדת המסתערים, ועל המכתב השני חתומים תלמידיו-חבריו של ר' יוסף מראשי העדה הזאת. יש מעאל ב"ר יהודה החתום על

-
- (1) פירושו: ליד האלון המפורסם (the Most Eminent Oak), כי מצאו לנכון בס' הערוך שארון תרגמו בלש.
(2) אמנם שנת פטירתו אינה ידועה בדיוק. ר"י שולאל נפטר בשנת רפ"ו.

המכתב השלישי, הוא ר' ישמעאל דיין דמשק, הנזכר גם במכתב א' ש. 35, שבא שלש פעמים לצפת בכדי להתישב בה אולם ר' משה דיין צפת הציק לו והוכרח לצאת את העיר. ר' פרץ הנז' בשורות 81-94 הוא אותו ר' פרץ קולובו (אי קולונו) הנזכר במכתב הנוסע האלמוני משנת רנ"ה כ, ראש וקצין ליהודי צפת (המעמר ג' עמ' 158). שלשת המכתבים ישמשו מקור רביעך לתולדות היהודים בא"י בזמן ההוא.

המכתב הראשון חסר בראשו. המלים הראשונות רומזות למאמר חז"ל שהעורב אכזרי הוא על בניו והקב"ה מזמין להם יתושין והם אוכלין אותן עד שינדלו. (רש"י ב"ב ח' א' ע"פ ויקרא רבה פ"ט). ועל פיו יש להשלים את הלקני שבשתי השורות הראשונות. הכתב של כת"י זה ברור מאד ואע"פ כן נשתבשו המול"ם בקריאתו בקצת מקומות.

ש. 6 : נסמרים. צ"ל : נפטרם (ולא כמו שהגיהו המו"ל :

נסתרים).

„ 19 : ממיל מים בקדשים (1) „ : ממיל מום בקדשים

„ 21 : אשפענו „ : אשפטנו

„ 32 : על צק ההתנצלות (2) „ : על צד ההתנצלות

„ 36 : ופדר „ : ונדר

„ 45 : דחק לי טובה „ : דחק לי טובא

„ 84 : מש הדיין „ : משה דיין

„ 37 : וזה ערתי על כבודך (3) „ : וזה ערתי על כבודך

„ 39 : ואתה שלום ושיאי'לישי [=וביתך שלום וכל אשר לך שלום] ולא כמו

שפירשו המו"ל : ושואל בשלומך.

106 : ופנים צ"ל : ופעם

117 : לא יטפלפל כך, והגיהו המו"ל : יתפלפל צ"ל : לא נטפל כל כך.

124 : נביתויית, ולפי דעת המו"ל זהו ראשייתיות : נפשו בטוב

תלין ויתברך. ואולם צ"ל : נבתי"א=נפשו בטוב תלין וזרעו יירש

ארץ (תהלים כ"ה י"ג) וכן הוא בכת"י, וגם לעיל עמ' 60. ועיי"ש הערה 10.

He voids water upon holy things (1) להטלת מים יש מובן אחר לגמרי.

about the difficulty of his justifying himself. (2)

(and taxed your Honor) והערכתי

צ"ל : ונשאה אדם אחד

": וממנו יתר

": עדות נאמנה

": 148 : ונשקה אדם אחד

": 151 : וממנו יתר וממנו פנה

": — : עדות נעמנה

פה תהא שביתה קולמוסי, אף כי על תקונים והערות אלו אפשר לי להוסיף כהנה
וכהנה. ואולם אע"פ שלקו הפרגמנטיים בטעויות ושבושים רבים עלינו להודות מקרב
לב לשני המלומדים החשובים ששרחו הרבה והוציאו אותם לאור עולם. על
האוצר היקר הזה שזכו אותנו בו יכירו להם טובה כל החכמים העוסקים
בתולדות ישראל וספרותו, והרבה אפשר ללמוד ממנו.

הרעש בארץ-ישראל בראשית המאה הששית.

שני הקטעים הבאים הם מתוך ספרו של הסופר הסורי ישוע אסטונרא (סמיליטיקוס) מזוקנין: „ספר תולדות ימי הצרות שבאו על אורה, (1) ואמיד (2) וארם נהרים כלה“, אשר נסתים חבורו בש' 506-7 לספה"נ. תרגומים מן המקור הסורי לפי הוצאתו של W. Wright (קמברידג' 1882). הספר הזה גדול ערכו ההיסטורי לתולדות סוריה, וביתוד כנסיותיה הנוצריות, בהיות שהמקרים המספרים בו הם מסורים ע"י עד ראייה או עד שמיעה.

שני הקטעים הבאים מתארים את הרעש בעמאום ובערי החוף, צור, צידון, ובירות, בהתחלת המאה הששית לספירתם. Ritter (3) בסקירתו המפורטת על הרעשים בארץ ישראל וסוריה איננו מזכיר את הרעש של ש' 2 – 501 שעליו מדבר ישוע, בתקופה הקרובה לשנה זו הוא מזכיר רק רעש חזק בבירות בש' 529. בכלל כנראה בכל קירות הרעש בארץ סבלו ערי החוף יותר מכל חלקי הארץ הנותרים. רעש חזק היה גם בש' 494 ואחרי זה בש' 551 (4).

בקטע השני המובא להלן נזכר גם פרט על ישוב יהודי בבירות בהתחלת המאה הששית. תולדות הישוב היהודי בעיר זו במשך מאות שנים לזכות בערפל ולכן גם ערך הפרט הדל הזה נכבד הוא.

פרק ל"ד (ע' 28-30 בהוצאת Wright)

(1) היא ארסה או אורפה.

(2) היא דיאר-בכר.

3) Sinai-Halbinsel: etc.

(4) לדעת פרופ' Bailey Willis מקליפורניה בתזכיר אשר הגיש לממשלת א"י על הרעש האחרון בארץ יש לחשב שאופי הרעשים בארץ שייך לסוג הרעשים הממציים את האנרגיה הנאספת ואשר בין רעש עוברת תקופה ארוכה של שקט הנמשכת כ-20-100 שנה. הקוג הזה נודע בשם (relieving shock).

ויהי בחדש אב בשנה הזאת (5) הגיע צו מאת המלך אנטסמיוס [לכמל] את משחקי החיות בוירות אשר במדינות ביצנץ (6).

ובירח אלול היה רעש חזק וקול גדול מן השמים נשמע על הארץ והארץ חשבה להתנועע משרשיה בעקב הקול הזה. וכל הכפרים והערים הרגישו בקול הזה וברעש. ושמעות רעות ומחרדות הגיעו אלינו מכל קצה ולדברי אחדים נראה אות פלא בנהר פרת ובחמין של אברנא (7), כי מבוע מימיהם יבש ביום ההוא. ולא נראה לי כי שקר היה בדברי השמועה הזאת כי בבוא רעש על האדמה יקרה כי המים השוטפים בבקיעים יעצרו מזרמם וגם יפנו לצד אחר.

וגם כן הוא לפי דברי דוד, ברוך שמו, בספרו במזמור השמנה עשרה (8) על הענש אשר בא מאת האלהים על שונאיו על ידי רעש האדמה והתבקעות ההרים. וגם דברים אחרים כאלה הוא מודיענו כי קרה כזאת כי אמר: „וראו אפיקי מים ויגלו מוסדות תבל מנערתיך ה'“ (9)

ובחדש ההוא הגיעה גם אגרת ויקראיה לפני כל קהל העדה (ובה כתוב) כי נפלה ניקופוליס (10) לפתע פתאים לעת חצות לילה על כל יושביה וגם על האורחים אשר היו שם וגם האחים (11) מבתי מדרשנו אשר הלכו שמה — כל אלה אשר נמצאו בתוכה שם נקברו וחבריהם אשר באו (אלינו) ספרו לנו כי כל חימת העיר סביב וכל אשר היה בתוכה נהפכו בלילה ההוא ואיש מהם לא נותר בחיים מלבד הבישוף של העיר ההיא ועוד שני אנשים אחרים אשר ישנו מאחורי האולם של המזבח אשר בכנסיה. ויהי כאשר נפלה תקרת הבית ההוא אשר ישנו בן נסמך קצה אחד קורותיה על יסוד המזבח ולא כסה אותם. וכה הגיד לי אחד מאחינו אורב אמת:

„לעת ערב בלילה ההוא אשר בו נפלה (ניקופוליס) היינו בתוכה אני וחברי. והאיש לא יכול לשקט ויאמר לי: „קום נצא ונלון מחוץ לעיר במערה ההיא כמנהגנו כי אינני יכול לישן פה כי רע האויר עלי ושנה נדרה ממני“ (12) ונקם אני והוא ונצא

(5) ש' 810 לשטרות (9-498 לספח"נ).

(6) במקור „הרומאים“. אבל ביצנץ היא „רומא חחדשה“ ובשם רומאים נקראו היונים במלכות ביצנץ בסורית וכן גם בערבית.

(7) על המקום הזה הנמצא בין פרת וחדקל ר' הערת Wright בע' 24.

(8) תהלים יח' ז' וכו'.

(9) תהלים יח' ט"ז.

(10) היא עמאוס התלמודית. או עמאוס כהקראה חיום. בין ירושלים ויפו. היא נחרבה

בערך בש' 4 לספח"נ ע"י רום ובהכנות שוב ע"י יוליוס אפריקנוס בערך ש' 220 נקראה בשם ניקופוליס.

(11) לאמר „האחים“ המשמשים בכנסיה.

(12) במקור: ושנה איננה בא אלי.

אל מחוץ לעיר ונלן במערה כמנהגנו. ויהי כי קרב השחר העירותי את האח אשר היה עמי ואומר לו: "קום, כי כבר העיר השחר, ונבוא העירה ונעשה בה את מעשינו". ונקם אני והוא ונבוא אל העיר ונמצאנה כי כל בניניה נהפכו והאנשים והבקר והשורים והגמלים נקברו שמה וקול שועתם עלה מתוך האדמה.

ואלה אשר נאספו שמה הוציאו את הבישוף מתחת לעצים של [התקרה] (18) אשר על ידם נסתר. ויבקש לחם ויין למען ישלים את הרז (14) [אך לא יכול להשיג] (15) כי כל העיר נהפכה ודבר לא נותר בה (עומד). ויקר מקרה עובר אורח, איש טוב, לבוא שמה ויתן לו פתי לחם קטנות ומעט יין ויקרב את הקרבן ויתפלל ואת אלה אשר היו שם שתף ברו החיים. ובעת ההיא דמה (הבישוף) לדעתי ללוש הצדיק בהמלמו מסדום". ואלה הדברים (אשר ספרתי) עד הנה דים.

פרק מ"ו (ע' 43-44 בהוצאת Wright).

ועתה שמע נא את דבר הצרות אשר באו בשנה הזאת (16) ועל האות אשר נראה ביום אשר בו קרו, כי גם (לספר) זאת בקשת מאתנו. ביום העשרים ושנים לחדש אב בשנה הזאת איר ליום הששי נראתה לנו אש גדולה מתלקחת בצד צפון כל הלילה ונאמר בלבנו כי במבול האש תחרב כל הארץ בלילה ההוא. אך רחמי האל שמרנו מכל רע. ואנרת נשלחה אלינו מאנשים מודעינו אשר עלו ירושלימה לאמר כי בלילה ההוא אשר בו נראתה האש הגדולה המתלקחת נהפכה פטולמיאה. היא עכו, ולא נותר בה מאום.

וגם אחרי ימים אחרים באו אלינו אנשים צורים וצידונים ויאמרו לנו כי ביום ההוא אשר בו נראתה האש ונהפכה פטולמיאה נפלה מחצית עריהם, לאמר מחצית צור ומחצית צידון. גם בבירות נפל "בית השבת" (17) אשר ליהודים לברו ביום ההוא אשר בו נהפכה עכו (18).

13) או הכנסיה: ר' הערת Wright 8 בע' 29.

14) לאמר לסדר את ה-Eucharist.

15) מלים אלה נשמטו כנראה מכה"י ו-R Wright מציע להשלים את המלים המובאות

בסוגריים.

16) 813 לשטרות (2-501 לספח"ג). 17) לאמר בית הכנסת.

18) את הפסקא האחרונה בדבר בירות הזכיר כבר גם ש. קרויו בסאמרו לתולדות

היהודים בבירות שנדפס ב"ירושלים" של לונדן, כרך ו', עין ע' 17.

ספור התחלת ישוב האשכנזים הנקראים פרושים.

ה"א תקס"ח – ת"ר.

יו"ל עם מבוא והערות ע"י אליעזר רבלין, ירושלים.

מבוא

המאמר הבא הוא הפרק החמישי מן החלק השלישי של הספר "תולדות חכמי ירושלים" מאת הרב החכם המנוח רבי אריה ליב פרומקין ז"ל.

הרא"ל פרומקין נודע ונתפרסם כאחד מראשי הבונים והמיסדים את המושבה הראשונה והגדולה פתח-תקוה, וכחכם ומחבר חשוב ע"י ספריו החשובים: "תולדות חכמי ירושלים", "וסדור רב עמרם השלם", ועוד.

הרא"ל פרומקין עלה לא"י בבחרותו בשנת תרכ"ט כדי להשתטח על קבר אביו הרב החסיד ר' שמואל קעלמער ז"ל, שנקבר בחד הזיתים. במשך שבתו בירושלים כשנה שלמה התמסר בעמל רב ובכשרון נפלא לאספת החמ"מ מפי ספרים רבים ויקרים שנמצאו אז בירושלים ומפי זקני הדור, לספרו תולדות חכמי ירושלים משנת ה'רנ"ב ליציירה עד שנת התר"ל, שחלקו לשלשה חלקים, לשלש התקופות העיקריות של ארבעה מאות השנים האלה.

אח"כ חזר לרוסיה ושם המשיך את עבודתו בחבור ספרו, ובשנת תרל"ד פרסם בוילנא את "תולדות חכמי ירושלים" חלק א', שנתקבל בכבוד גדול ע"י כל הסופרים והתורניים, וערך הספר נכבד וחשוב מאד עד היום הזה.

אחרי ששרת כעשר שנים בתור רב ואב"ד באלקסוט הסמוכה לקובנה, עלה שנית לא"י והשתקע עם משפחתו בפתח תקוה בשנת תרמ"ג. במשך אחת עשרה שנה עבד בחריצות ובמסירות נפש בתור מנהל הנחלה של ה' לחמן מברלין, ועבודתו בפתח תקוה עזרה הרבה להתבססות המושבה על יסוד איתן, בשנת תרנ"ד הוכרח על ידי סיבות שונות לנוד עור הפעם לחוץ לארץ. ולבסוף התישב בלונדון כסותר מצלית.

בימי מגוריו של הרא"ל פרומקין באנגליה הוסיף לאסוף חמר חשוב מתוך כתיב-היד של הספריות הגדולות שבארץ והוא כדי לשכלל את שני החלקים, ב' וג', של

ספרו תולדות חכמי ירושלים. ובשובו אח"כ לארץ-ישראל, הרבה להוסיף עליהם עד ימיו האחרונים את הידיעות מן המקורים אשר נתגלו לפניו ונתפרסמו בעשרות השנים האחרונות. מאמר מיוחד ראוי להכתב על ערכו של הספר תולדות חכמי ירושלים, ועל המקורים החשובים, מכתבי-היד ומפי זקנים, שהשתמש בהם המחבר בספרו. הרא"ל פרומקין נפטר בפתח תקוה בשנת תרע"ה בן שבעים שנה, ולא זכה לפרסם את שני החלקים האחרונים מספרו, אבל הבינו וגם סדרו באופן מצוין ומוצלח, והוא עומד מוכן לדפוס.

ויישר כתו של חתנו, הרב החכם ד"ר מ"ץ סגל, אשר התעורר לפרסם את כל הספר תולדות חכמי ירושלים. והודות לו נמסר כתב-היד של הספר ליד כותב השורות האלה המשתדל להוציא לאור את הספר, ובקרב תתעשר ספרותנו בכלל ותולדות ארצנו בפרט בספר רב ערך זה.

המאמר הבא, שקבע לו המחבר מקום בספרו בפרק שלישי שבחלק ג', יש בו חשיבות יתרה כספור כללי על התחלת הישוב של האשכנזים פרושים ולתאור המצב בארץ בכלל. ועל כן אנו מוצאים שכדאי הוא המאמר הזה שיתפרסם כאן בפני עצמו. רובם של הדברים במאמר הזה נכתבו ע"י המחבר מתוך "פנקס הכולל של צפת", ועיקרם הוא המאמר "האמת מארץ תצמח" שכתב בפנקס הגו' הרב ר' ישראל משקלאוו בעל פאת השלחן. מאמר זה של ר' ישראל מסתיים בפרק י"ד. מפרק ט"ו ואילך ממשיך רא"ל פרומקין את ספורו הוא.

פנקס הכולל הזה לא נודע היום מציאותו. הרא"ל פרומקין אומר: "פנקס הכולל... שהגנתי ע"י הישיב הרב ר' ארי' ב"ר ירחמיאל", והוא ר' ארי'. נאמן מקידאן הירדני, שהיה מן העילים הפרושים הראשונים. ובתור נאמן הפקדו כנראה בידו גם פנקסאות הכולל וכתביו. מדברי הרא"ל פרומקין לא הוברר אם הפנקס הוחזר לר"א נאמן או עבר ליד אחרים. חקתי אצל צאצאי ר"א נאמן ואמרו לי שתיבה שלמה עם כתבים שהיו שייכים לזקנם, נאבדה או ננבזה לפני עשרות שנים. וחבל על אבדן הפנקס הזה, שכפי שנראה ממאמרו הבא של הרא"ל פרומקין, היה גדול בכמות והכיל מאות דפים, ומה רב היה ערכו באיכות? ועלינו לשמוח בשארית הפלטה של הפנקס הזה שהציל לנו הרא"ל פרומקין.

השוואות ומלואים לענינים השונים שמדובר עליהם במאמר הבא, נמצאים

במאמרים

הקדמת הרב ישראל משקלאוו לספרו "פאת השלחן".

„היהודים בארץ הצבי“ בירושלם—לונן, כרך חמישי עמוד 199.

„נוספות למאמר היהודים בארץ הצבי“, שם כרך ו' עמוד 111.

„החלוקה“ שם כרך תשיעי בתחילתו.

„קורות היהודים בירושלם במאה האחרונה“ שם כרך י"ג עמוד 209.

„תולדות הרב הנאון ישראל משקלאוו“ ב„לוח ארץ ישראל“ שנה י"ז עמוד 139.

„יובל בית הכנסת בית יעקב“ „לוח ארץ ישראל“ שנת תרע"ו, ועיין מאמרי

תקנות החלוקה בשנת תרפ"ג להלן בקובץ זה. עיר יותר מזה נמצא השואות לאלה בכתבים ותעודות שונים שנתגלו בשנים האחרונות ונמצאים בידי חכמים וסופרים שונים בארץ ויתפרסמו בקרוב.

פרטי התולדות של רוב האִישִׁים המוזכרים במאמר הבא, נכתבו בחלק ג' של הספר תולדות חכמי ירושלם, ותולדות רבים מהם כתובים בספרים: „קריה נאמנה“ ו„עיר ויילנא“, ו„שם הגדולים החדש“.

כל ההערות וההוספות שבפנים המאמר של ר' ישראל המסוגרים בחצאי־רבע—הם מהרא"ל פרומקין ז"ל, והערותי הקצרות באות למטה בשולי הגליון.

אליעזר רבלין — ירושלם

ספור התחלת ישוב אשכנזים הנקראים פרושים ע"י תלמידי הגר"א ז"ל, העתקתיו מפקס הכולל אשר בצפת דף קמ"ח קמ"ט ק"נ שהנעתי ע"י הישיש הרב ר' אריה ב"ר ירחמיאל, (1) והם דברי הגאון בעל פאת השלחן, (2) וז"ל:

האמת מארץ תצמח.

א.

„בשנת חקס"ח בא לעיר הקדושה צפת ת"ו כבוד הרב החסיד המקובל המפורסם המנוח מו"ה מנחם מענדיל מק"ק שקלאב, ותחלת כואו היה בעיה"ק טבריא, ושם היו עיקרי המנהיגים של ישוב האשכנזים דטבריא וצפת מכולל אנשי רוסיא, ורבים הרב המפורסם ר' אברהם רב דקאל ישיב רבן של חסידים, והיו לוקחים מעות אר"י מוילנא והמדינה דליטא וזאמוט, והמנוח המופלג י"א מו"ה נחום מזאמוט, ור' אייזיק מגיד דוואראנאוי, ור' ירמיה מוילנא היו תחת פקודתם, ובכוא שם הרב מוהרמ"מ לא איתדר ליה שמה, ותקע ישיבתו בעיה"ק צפת, וגם שם לא היה יכול

(1) נאמן, ועיין לעיל.

(2) רבי ישראל משקלאוו.

להיות יחד עם חסידיו וואלין, מפני שינוי המנהגים שבינו לבנים, כי היה נהג במנהגי רבו, רבינו גאון עולם רשכבה"ג הקדוש ר' אליהו החסיד נ"ע מוויזניץ י"א. ורבינו הספרדים דפה (1) עזרו אותו ויקרבוהו לבית מדרשם. ובמים האלו מושל ופקיד של שתי העיירות האלו היה הרב ר' יצחק אבולעפיא, בתוקף ממשלת השר הגביר הצדיק הקדוש ר' חיים פרחי זלה"ה, שהיה אז בעכו שאראף של הבאשא (2) ומושל גדול. והרר"ם ז"ל שלח שלוחו ר' דוד טעבל ז"ל מאנשי וואלין ואח"כ שלח את הישר ר' אברהם הלוי ז"ל למדינתנו והביאו אגרותיו לחי"ל, ויעל כי בנסיעתו משקלאב היה מהר"מ עמי קשור נפש ממש, ובקש אותי כי בכוא מכתביו למדינתנו לעמוד בעזרתו ולכוון הישוב ולבא אצלו לאה"ק, וכן היה, כי בכוא משולחיו במכתביו ורחקני ואליצוני, ולא זזו מחדר למורי עד שהוכרחתי לבטל מסדרי תורתי ועבודתי, ונסעתי עם השד"ר לְוִיִּלְאָן אל הרב נוח נפש הצדיק הגאון הר"ח ז"ל אבד"ק ווילאזין והגבירים הרוזנים דק"ק ווילנא, ובראשם הרב"צ הגביר המפורסם בתו"ה המנוח מו"ה אריה לייב פעסעלעס, והה"ג התריף המנוח ר' חיים ז"ל פאקראיער, והגביר המפורסם בתורה וצדקה מו"ה שמואל חר"ק נ"י, והה"ג המפורסם מו"ה אבלי הרב דפאסוועל נ"י והגביר הצדיק הזקן המפורסם מו"ה זלמן נ"י ביר אורי ז"ל (3) מה ארבה לספר אם לא יכלו כמה ידיעות מה שהיה לנו בינינו הגאון דוילאזין ובחכמתו המרובה, ובצדקתו הנפלאה, ועזרת הרוזנים הצדיקים הנ"ל, עד שהעלנו לכוון ישוב חדש בפני עצמו להרב מוהר"מ ז"ל, שנשלח אליו עוד מאנשי תלמידי רבנו הגאון החסיד נ"ע וליסר ביהמ"ד פה עיה"ק על שם קדש הקדשים מרן הגאון נ"ע.

ב.

אז בשנת תקס"ט נסע תלמידו (4) הרב המובהק המפורסם המנוח מו"ה סעדיה ז"ל מוילנא ובנו של מוהר"ם ז"ל [הוא הה"ג ר' נסע זלה"ה]. ומעות שהיו נשלחים לחסידיו טבריא ניתן יותר מהחצי להרב מוהר"מ ז"ל ודעימיה ועל חובות הוצאותיו. ואז כתבו אי"ג (5) נפלאות מרוזני וגדולי ווילנא. והגאון דוילאזין וגדולי ק"ק מינסק אשר היו בעזרתו הרבה ע"פ עצת הגאון זצ"ל. וגם מרוזני גדולי ק"ק שקלאב לרבינו קושטאנדינא ולהשר הגביר אור החיים הי"ד (6) ז"ל ולחכמי ורבינו

(1) צפת.

(2) סוכן הכספים ושולחני של הפחה.

(3) כל אלה נזכרו בעיר ווילנא.

(4) של הגר"א.

(5) איג"אגרות ?

(6) ה' ינקום דמו, כי ר' חיים פרחי נהרג ע"י מושל עכו. כמסופר להלן.

הספרדים דפה עיה"ק ולהפקיד הנ"ל בבקשות ופרסום שמו של רבנו הנאון ז"ל ותלמידו הרב מוהר"ם ז"ל והרר"ם ז"ל ודעימיה. או החל להתכונן הישוב בדוחק רב, בלי ביהמ"ד רק בשכירות בתים. אח"כ בשנת תק"ע נסע הרב הנ"ל המפורסם מוהר"ר ח פאקראיער מ"ץ דק"ק ווילנא. וגם אני נסעתי עם כל בני ביתי ועם אבי מורי ז"ל, ובאנו לפה בחדש תשרי תק"ע, צפ"ת לפ"ק, ומצאתי פה ערך ארבעים בעלי בתים ק"ן נפשות יקרות. והיו ת"ח מופלגים ועובדי ה' זקנים וראים שלמים. והיה דוחק רב. והרב מוהר"ם ז"ל מנהיג ומכלכל ומפרנס בהשגת הלואות בהכשרים גדולים רק להחיות נפשות שיוכלו לישב על משמרת התורה והעבודה.

ג.

אח"כ התעורר יחד כל הגדולים והזקנים בבית הכהן הגדול הרח"פ המ"ץ דוויילנא לעיין על אותן אשר בארץ, איככה יוכלו לפאר ולרומם קרן ישוב כוללנו. ובאותו זמן במדינתנו בחו"ל עדיין לא נחרש ולא נורע פעולת הצרקה לחיי א"ק מכוללנו. לא ברייסין ולא בליטא ופרוודהא, כ"א המעט אשר היה מתן דמים הנשפכים על נבי היסוד, ונתרועע היסוד והבנין מרופף. או כל ראשי זקני העדה שמו עלי פניהם בשנה הראשונה שבאתי. ויקראני ויפצרוני ויאמרו לי: „עליך הדבר מוטל לצאת בצבא למדינתנו לעשות יסודות בהררי קודש, וכאשר מראשית כזאת עשיף וינעת בהתחלת צמח יסוד כוללנו". וגם כי היה כבוד עלי כבוד אבן ונטל התול, המשא הכבד הזה, לצאת מא"ק אשר [נתקשרתי אליה] ביסורים ונענועים רבים כצמא אלי מים, וחביבה היא ומתוקה לי מכל, וגם חיים [ועמדה] לי, ולעזוב כל בית אבי וביתי שהיה לי אז פה, ולמוד הישיבה שקבענו בבית הכהן הגדול, ש"ס בעיין עם שו"ע ובאור הגר"א אשר ינעתי בסדורו והייתי אימר השיעור עם כמה ת"ח. אבל כבדה עלי דברי בקשתם, והכרחם ראיתי כי רב, כי רבו ספסלי דבי רב מכוללנו הבאים לאר"י באין מזון ומחיה.

ד.

אז קמתי אני עפר ארץ ישראל, בהמנוח המפורסם מו"ה שמואל ז"ל בהצדיק המפורסם מו"ה עזריאל ז"ל, שגם בשנת תקל"ב נסע לירושלים (1) והתחיל ליסד שם ישוב האשכנזים, ונסע לחו"ל והצליח שם ובקושטא, ומת בדרך מצוה, בק"ק אומיר בחזירתו. הרהבתי בלבבי והשלכתי נפשי מנגד, ויצאתי בשלחי חורף תק"ע אחר הפורים לעכו ומשם לקושטא. ומפני השערוריה שלחמו אז הרוסים עם התונגרים, ננעלו שערי הים והוכרחתי לרכוב ביבשה במדבריות והרים נבוהים, רבות נדדתי ועבר מה שעבר. ומסכות חרב וצרות רבות הצילני הרחמן יתברך למען וכותא

דרכים, ערי הביאני אל תוך מדינתנו אל בית אבינו, אבי התעודה, הגאון אור החיים הרב דווילאזין, וקרא כל דברי ראשי כוללנו. ויחזקני ויעשרני בכ"ק. (1) ונסעתי למדינת רייסין, שמה חרשתי ונטעתי פרי עץ חיים יסודות בכל עיר ועיר במדינה, וביני ביני קנו בעיה"ק צפת, הבית המדרש הגדול הישן ושלחו כתביהם אלי למדינתנו שאראה לעשות נדבות עבור הביהמ"ד בית תפלה יקרא על שם החסיד נ"ע. ועל הכל ינעתי ועשיתי והצלחתי אלפי הארץ בירי, ונתקבלתי בשמחה ובסכר פנים יפות בכל המדינות. ויאמינו לקול האמת מארץ, והבאתי סך מסוים במזומן לירי הרוזנים הנבאים הכוללים דווילנא, והבאתי את הגאון דווילאזין לדווילנא. ועשינו סדר נכון באה"ק ושלחנו השלוח ע"י המנוח הרב החרוף הנגיד, מו"ה שמואל ז"ל דווילנא, ואני נשארתי עיר על שנה.

ה.

ואז נקראתי לבא לעיר מלובה ווארשא, וחבל ארנוב פלך מדינה הלז. כי הרפסתי אנרת הכוללות מא"י ונשלח לשם. והנבאים הנבירים דשם שלחו כי משתקקים לראותני בעצמי. ונסעתי שמה במכתבי אר"י והנבאים הרוזנים דווילנא. וגם שם לא שקטתי ולא נחתי יסודות בהרבה קהלות קדושות. ברנלי דרכתי, ובלחיי ופי הרימותי קולי, לעורר רחמים על כוללנו. ונתקבלתי ברצון. ועשיתי פשר עם שלוחי אנשי וואלין מצפת. לחלק כל פרי מדינה ההיא גם לכוללנו גם לכולל שלהם לפי הנפשות. אז החלה מלחמת הצרפתי. והוכרתי לחזור למדינתנו ולגמור הבנין, ולשוב לאה"ק. ותרב המלחמה, עדי כבש הצרפתי כל מדינת ליטא ורייסין ושבתי לארצנו הקדושה בתוך מערכי המדינות ההנה דרך ווארשא, קראקא, וויען, עיר המלוכה. ולא תכיל היריעה ספור הקורות והסבות מנסיעתי דרך יבשה בחורף בקור הגדול, עדי באתי באה"ק שנת תקע"ג ומצאתי לכל משלחי הרבנים הוקנים וכית אבי בני ביתי בחיים ושלוים.

ו.

ויהי בימי בואי— אז היתה מוצאי שביעית (2)— עלה מות בחלוננו, דבר הוות באופל יהלך. ותחל בעכו בשוכי דרך שם וזרתי ושלחתי מפה את הוקן וישר מו"ה יחיאל מקריטשוב שד"ר עם קבלות לחו"ל. ואח"כ החל הנגף הכבד פה העירה. ואנחנו היינו גרים לא ידענו ענין ההסגר והשמירות. ונתקיים: ותעשה אדם כדני

(1) ככתב קדשו.

(2) בארבעה פרקים הדבר מתרחב... כמוצאי שביעית מפני פרות שביעית...—אבות פיה משנה י"ב.

היום ר"ל, והרב מוהר"ם ז"ל ברח בין הרי מדבריות שבאר"י והרבה מהוקנים והת"ח ברחו ירושלימה וגם אני אחריהם נסעתי שמה עם כל ב"ב. ובדרך מתה עלי אשת נעורים אשתי הראשונה, ואקברה בעיר הקודש. גם הרב ר' סעדיה נסע לשם. ועמדנו מחוץ לעיר. וגם שם היתה מכת המגפה ר"ל. ונכנסנו בעיר, ושם נלקיתי בכפלים. לוקח מחמדי עיני, בניי ובנותיי, וחתני. ואבי ואמי נפטרו בצפת, כאשר הזכרתי בהקדמת ספר בית ישראל (1) שזכותי לחבר ולהרפס בפה עיה"ק. (2) ונשארתי עם בתי מרת שינדיל תי' [וזה בשלושה שבועות בש' התרל"ב שהלכה לעולמה תמ"ב. הערת המעתיק:] אשת חתני הרב החריק המפורסם מו"ה ישעיהו (3) נר"ו ממונה דכוללנו בעיה"ק ירושלים. אח"כ שבתי לגליל הקדוש. ועלי נקרא: אל תקראו לי נעמי וגו'. והוקנים והת"ח עלו הלכו עדרים עדרים ר"ל. כ"א מצאתי בחיים את הרב החסיד מוהרמ"מ ז"ל. ואז התגברנו להקים הישוב. אני נשאתי פה את אשתי הצנועה בת גדולים, בת הרב המופלג הוקן מו"ה דוד בהגאון הרב דיא מפולין ואז עבר עלינו הוות השני הקשה, וכארי התחוקתי, ומכל הצרות כי נפלתי קמתי בעזרת עוזר ישראל, ושלחני שד"ר לחו"ל. ויגעתי במכתביי להקים שיהיה סדר חלוקת נפשות כוללנו ע"פ סדר הרוזנים הצדיקים הנבאים הכוללים דוילנא כפי הברכה שעולה בכל שנה, למען יהיה בשלום ובמישור ובאמת.

1.

יהיה לי יגיעות רבות כי היה פה מי ומי שעכבו בדבר, והגאון מוהר"ח ז"ל דוילאזין היה בעזורי, וקמה אלומתי וגם נצבה. וככה הוקבע שמה לדורות. ואז שלחו הרוזנים כל ברכת מדינתנו ע"י הרב המופלג המנוח מו"ה זלמן שפירא. ומפחד שמע לכל העובר פה מהמגפות ר"ל לא שלח רק מעט מהמעט. והשאר הלוח בקושטא. ויתן על מסחר חטים בספינה והלך לאבוד. והזכרנו פה ללות ולכלכל החיים שיחיו, ולא ימותו ברעב. וכל שתי שנות המגפה הזכרתי הרב מהר"מ ז"ל, ללות על המחיה ועל הכלכלה. ואח"כ הכריחוני כל הכולל ויפצירוני שאהיה נ"כ מנהל וממונה ככתוב בדרך כ"א. [לשון ההסכמה שם: "הן עתה בהתאסף יחד יחידיו כולל שלנו אשר רבים שנו משפט קדושת דינו ית'. ותבער בבית יעקב כו', הטובים שבנו אברנו וקנו הצדיקים הלכו למנוחות. ועיני עדתינו מנויי הנבאים רובם נתבקשו לישיבה ש"מ, ויחידיו סגולתנו פלטת בית סופרים רוצים להסיר מעל שכמם את עניי הכולל. לכן עלה במוסכם ישיבה שיש עמה סמיכה. סמיכת חכמים עשויה באמת וישר לברר הנהו ארבעה מטיבי לכת ה"ה: הרב המאוה"ג החסיד המפורסם מוהרמ"מ ב"ב. נר']

(1) הוא פאת-השלחן.

(2) צפת תקצ"ו.

(3) ברדקי.

ברוך בענייננו, והנהו תרי אחי הרבנים המופלגים כבוד מו"ה יעקב קאפל וכבוד מו"ה שמחה בני הרב המנוח המפורסם מו"ה בנימין. וה"ה הרב הגדול כבוד מו"ה ישראל במו"ה שמואל הי"ו. כי ידענו גם ידענו כי באמונה יעשו. ובאעה"ח יום ה' ב' חוהמ"פ תקע"ד) פעה"ק צפת ת"ו וחתמו ע"ז שם יותר מארבעים איש. והיה לי יגיעות רבות וצרות אשר עברו עלינו מיתר אחינו. והיו לנו וכוחים רבים בפני הגביר הנ"ל. [ירמזו על הגביר אור החיים פרחי הנז"ל] ואז בתחלת שנת תקע"ו, בחדש מרחשון נסע הרב מוהרמ"מ ז"ל וכל ב"ב וקבע דירתו בעיה"ק ירושלים ת"ו, ויניחני פה להיות משגיח ומנהל עם הממונים הנגידים הבאים פה המפלג מו"ה צבי הירש מזעזמיר ומו"ה משה נעצילס מזווינא והרר"ז שפירא ז"ל. כזכר לעיל דף כ"ג חתי' הרב מוהרמ"מ ביום צאתי מפה עיה"ק. [שם נזכר, שהאחים הרבנים צנתרי דרהבא הנז"ל הלכו לעולמם במשך הזמן ההוא. וכמוש"ש: „כעת בראותנו כי שנים לוקחו מאתנו האחים הרבנים נוחי נפש הסכמנו במקום כבודם למנות הני תרי צנתרי דרהבא וכו'].

ובצאתו [הרב מוהרמ"מ ז"ל] מגליל, עשה חשבון והניח פה חובות הכולל שנים וארבעים אלף גרוש. כהרשום לקמן דף קס"ה. מי ומי מהלכים ועומדים. [ז"ל שם: משנת תקס"ח שבא הרה"ח המפורסם מוהרמ"מ ז"ל עד צאתו ועלייתו לירושלים, בחדש חשון תקע"ו, עלו החובות שנים וארבעים אלף גרוש. מסבות הכתובות: עיקרן, שטרם הליכתו ליסד מוסדות בהררי קדש לא באו שופע ההכנסות ממדינתנו. וגם בשובי הנה היו בשנת תקע"ג תקע"ד מנפית ר"ל, והמובא לפה היו עדיין מעט בתחלה. והעולים מכוללנו פה רבו ערי עלו למנין תש"א נפשות. כמנין וברך אתכם, ורבה ההוצאה לכלכלם ולהצילם. ולתן גם לפקירי הספרדים ובעבור עלילות המלשין לשלם ששה אלפים גרוש, והרב הנז"ל ודעימיה הוכרחו ללות בנשך אוכל על מחייתם, ולגדל היתומים, ולתת את היונקי שדים אחרי מות אמם למניקות] ומני אז בשנת תקע"ז מתה אשתו של מוהרר"ז שפירא. ונסע גם הוא ירושלימה ויקבע דירתו שמה. ואַתָּר אני לבדי על הנהגת גליל הקודש עם הממונים הנז"ל שהיו לי לעזר מעט.

ח.

ויהי בשנת התקע"ט ליצירה פער"ה אלול נהרג השר הגביר הנז"ל 2). ע"י הבאשא השר החדש אשר הקים עליו, עבדא כישא, ויהרגוהו אחר תעניתו בערב ר"ח אחר תפלת ערבית במדרגות בעליית ביתו ויחנקוהו ויזרקוהו לים עכו, וגם קבורה לא

(1) כדאי לציין שלא נמנעו מסחתום בחול המועד.

(2) חיים פרחי בעכו.

היתה לו. [המאורע האיום הזה מובא בכמה ספרים וביחוד בס' מעשה הארץ, 1] וזה תכן עניני בקצרה: השר הגביר הגו' ר' חיים פרחי ז"ל ממשפחת פרחי מדמשק. אשר גדלו המלך וישב שם בעיר עכו. וביתו היה פתוח לרוחה. איש טוב ואהוב ועושה חסד לאחב"י אשר לא שמעו בזמנו קול נוגש. ותהי להם גם הנחה ממם המלך. ויהי שם בעכו שר א' ולו בן קמץ שמו עבדאללה וכאשר מת סולימאן פאשא בחר לו הגביר את עבדאללה וישימהו לפאשא תחתיו, כי גדול השר פרחי בעיני המלך, ועל פיו העמיד הפאשא ועל פיו הורד. ואת עבדאללה בחר הגביר כי חנכו וגדלו וילמדוהו דעת וחכמה ויהי לו כבן. ואחרי שנה למלכו כאשר הוכיחהו הצדיק כי לא באמונה הוא עושה, ראה הבליעל כי הצדיק הזה יהיה לו תמיד למכשול ולפוקה, ולמנוע אותו מכל מעשה רשע, וישם לו בסתר עלילות דברים לאמר כי הוא מורד במלכות ובן מות הוא, וגדולי הישמעלים גלו את און הצדיק למען יברח וימלט. אך הצדיק מאן לעשות כן פן הוא ישפוך חמתו על עם ה' השרידים אשר בארץ. וביום צומו בער"ה אלול בא שר א' עם אנשי חיל ויקרא לפניו מאמר המשפט של הפאשא, כי בן מות הוא ויחניקוהו, ולמחרת היום הזה לקחו את כל אשר מצאו, וגויתו הושלכה הימה. אשתו הצדקת וכל ב"ב ברחו לדמשק. ותמת בדרך נוסה ותקבר בעיר צפת. ואחי הצדיק ר' שלמה, ור' רפאל, ור' משה פרחי אשר בדמשק, שכרו את סולימאן פאשא מדמשק ומוסטפי פאשא מאלעפפא ועוד שני פאשאים מחנה גדולה מאנשי חיל ובידם היה מאמר של שייך אל איסלאם יועץ המלך. ויבואו בחדש ניסן שנת התקפ"א להלחם עם עבדאללה ולנקום ממנו דמי אחיהם הקדוש. ויחנו על נשר הירדן ויברחו חיל הרשע מפניהם ויבאו ויצורו על עכו ארבעה עשר ירחים. ויהי שמה רעב נורא. אך בעניות שחקה השעה להרשע הנ"ל, כי שחד מאנשיו להמית את הצדיק ר' שלמה בסתר בסם המות. וגם הפאשא מוסטאפי נלחם במרמה. והגביר ר' רפאל ראה כי מת אחיו ויירא ויחזור דמשקה הוא וסולימאן פאשא. ולפי המסופר בס' תבואות הארץ נשלח המאמר של השייך אל איסלאם בלעדי ידיעת המלך. והמלך כעס על זה. ויצו לגרש את השייך מעיר קושטא. ובמשך הימים כאשר הרג עבדאללה את השר הצדיק ז"ל הצר לישראל מאד כמו שיספר הרב הלאה].

אז גדל הפחד, כי נוטל עמוד המליץ החופף בצלו על כלל אחינו ב"י. מה אספר רב הפחד והצרות שעברו עלינו! באור שבת ב' לחדש אלול נלקחו בפקודת השר הנ"ל, כל היהודים אשכנזים וספרדים אל מבצר הגדול של מושל העיר. ולא ידענו למה ועל מה. והיינו שם כל השבת ומוצאי שבת. והעיקר רצו לדעת מספר נפשות כלנו, כי מסרו להשר שיש כמה אלפים נפשות יהודים אשר הגביר לא היה נותן

(1) שבסוף ספר תבואות הארץ לר"י שווארץ.

עבורם כרגא דמלכותא. ואף כי אמרנו צמצום המספר לא הועיל. ויאבו להכות את ראשי העדה. אז אמרתי לפני מושל העיר ושרי עכו: ישלחו עמנו משרתיהם, ונביא הדפתראות שלנו, הרשום שם סך מספר עדתנו, המכוון, כפי שאנו מקובצים פה. ויעשו ככה. ולמחר הטילו עלינו כרגא דמלכותא בעד עשרה שנים כפי הסך שעלה. ונהי בצרה גדולה. אך מהשמים הקדים בעל הסבות, רפאות תעלה ארוכה לעם נדף, אחינו האשכנזים יצאו הנעלבים ונרדפים ונרחקים מכל צד ופינה. ויעבור בעתות האלו שר גדול מניסמרי דקיסר רוסיא יר"ה, והיה גם בירושלם ומשם נסע לעכו. ושלחנו אנשים ונדויעהו כי גרים אנחנו פה ממדינת המלכים האדירות. ופראי אדם קמים עלינו להכריתנו מאה"ק. ויקם וילך להשר החדש מעכו. ויראהו כתבי נמוסי המלכים וחותמי התוהר כי אין לו ממשלה באנשי הקיר"ה ממדינות אחרים. וישיבוהו כי לא צוה לקחת המסים רק מאנשי הספרדים אנשי מדינתו, וינער המיניסטר על הקונסול היושב בעכו על שאינו שומר נרי מדינתו אשר לזאת הושב הוא שם. וישלחהו צפתה. ויבא הנה ויעשה פשר שיתנו האשכנזים כל שנה ח"י כ"ס (הכיס הוא חמש מאות גרוש) בעד הקרקעות והבתים. לבד ג' כיסים דמי פסחים. וכשיותן כ"ז יותן להן כל החירות ואנכי נסעתי עם הקונסול ופקיד אחד דאנשי וואלין לעכו. ויגמור שמה הדבר. וימסור לנו כתוב וחתום בחותם השר שמחוייבים לשמרנו ואת בתינו לעולם. ובריתו נאמן לנו עדי נעשה מלחמת.... ומלחמת הרוסיא עם התוהר, כי אז הפיר השר את בריתו, וגם עליו היה מלחמה מהתוהר על מדרו בו, ושרים-באשעם-שולחו לציר על עכו. ותהי עכו סגורה ומסוגרת, והקונסול פנימה. אז קמו עלינו מוסרים אחדים, וילשינו אותנו בפני השר החצוני שונא שר עכו, ויטל עלינו ששה כיסים. ויתן אותי ואת ראשי ממוני חסידי וואלין בסוהר. ונהי בפחד גדול והכריחני לסלק המניע בשבוע אחת. ואנחנו שלחנו לכיירוש מקום מושב קונסול.... (הקונסולים בערי החוף כבר היו גם מקדם קדמתה, גם בשרם אשר נפקדו שבת הקונסולים בירושלם בשנת תקצ"ט) ולא אבה להתערב בזה, ערי הרביתי לכתוב לירידי השר הגדול אליהו פיצאט הי"ו קונסלר הגדול של הקיר"ה וישלח למשרתו קונסול ביירות לילך עם אנרתו ואנשיו להשר החצוני להצילו. וילך ויראה אל השר כי בשקר הושם עלינו עלילות דברים לפי חשבון הפנקסאות של מר אביו ששלמו לעולם את המניע מהם. וביני ביני הלכו המצירים החצונים ועכו נפתחה. אבל אנחנו כבר הוכרחנו לתת הסך הנ"ל.

אחר זה השתרנו עלינו עוד חובות רבות. בנביר קיסר רוסיא במלחמה אז כעס השר על הקונסלר ושללו. והוסיף ט' אלפים גרוש על היהודים, שלשה עלינו ועל האשכנזים משבריא. ונתנונו ע"י קונסלר עכו. וכתבתי עוד ושלחתי להשר סיר אליהו פיצאט, וישלח להשר דעכו שיחזיר המעות ואם לא יודיע מזה להשולטאן דקושטא והחזיר את המעות ואכלום הקונסלר. ולא היה לנו תועלת ועור, אח"כ שנת תקפ"ו מוצאי

שביעית 1). עלה לפה הרב הגדול הצדיק ר' חיים כהן ז"ל. הרב דפינסקי, ונעשה הוות דבר גדול מאד. ואני אז התחוקתי ועשיתי הסגרים לכל אחינו. כי זאת מידעת משמרת לדורות עצת רבותינו חז"ל בנמי הקדושה 2): דבר בעיר כנס רגלך וסגור דלתך בעריך. רק שיהיו בכל השמירות לכלי צאת התוצה. ובכל כחי ומוחי ותוכי ינעתי ונתתי אל לבי להשיג הלואית. לתת לכל אנשי כוללנו ולכל עניי כוללנו שלא היה להם בתי הסגר, הושבתים בכפר פקיעין ששם היה שקט ב"ה וכ"ש. ותיתי לי לעלמא דאתי שהייתי נרמא בהצלת נפשות יקרות. מכולל ספרדים ומכולל חסידים נעדרו ר"ל מכל אחר כשלש מאות נפשות, ומכוללנו ב"ה לא נעדר רק בערך עשרה או י"ב. ובה תיטוקות ונשים שלא שמעו לדברי אזהרתי. ואז היה תוקף הרין פה ובירושלים. ובעזיה מכוללנו נצולו כלם.

ט.

ידוע כי בעיר המלוכה וויען יש הקדש משר הנאון המנוח ר' שמשון ווינער ז"ל 3) על ארץ הקדושה ד' אלפים, על אשכנזים וספרדים יחד. וכאשר היה ת"י ממשלת הספרדים וגברה ידם בכל העולם. לקחו את כל הנדבות גם ככל מדינות אשכנז האללאנד ואנגלישורא. וגם מאחינו האשכנזים לקחו ע"י שלוחם כל ההכנסות וההקדשות וזה היה מני אז ומקדש. והנה בעברי בשנת תקע"ג דרך וויען, עמדת שם י"ד ימים. והרימותי ידי לחפש אחר כל זה, ומצאתי את הדבר בעזרת הגביר הכשר, השר י"א מו"ה נעץ אופנתיים שהיה אפטרופוס של ההקדש וכל נכסי הגביר הר"ש ז"ל. גם הלכתי אל הגביר ר"ד ווערט היים והודעתיו את כל זה, והבטיח לי לתקן הדבר. ובתיות שכל זה נתן בקאנטאר המלך, והיה נשלח בכל שנה מהקיר"ה אל פקיד קושטא הספרדים אשר היו שולחים כ"ז אל רבני פקיד אר"י, הספרדים, ויערך... [מכתב?] מהקיר"ה להשר מניסמרי שלו. שתמיה לו כי לא באה לו קבלה. מראשי אשכנזים שבאר"י ולא... [נתן?] עוד ערי יגיע קבלת האשכנזים ובני מדינתו, וכל המדינות ואגרות ממנו לפקיד... ותקנתי זאת בע"ה. ובה נכנסו כולל חסידים ג"כ ויעשו פה פשר עם פקיד... [הספרדים?] שישלח חצי להם וחצי לאשכנזים וכך מתנהג. ומזה נתפשרנו שיותן שליש לכולל שבירושלים וצפת מחצי אשכנזים.

י.

ואל ארץ אשכנז התחלתי להריץ אגרות. והרונזים דוולנא שלחו אגרת נפלאה לק"ק האמבורג. ותוכן נקודתה ושענתי היה, כי בספר שפת אמת להר"מ חאניו כתוב: כי בימיו לקחו ק"ק אשכנזים שבעיה"ק ירושלם. שהיו אז בימי הנאון ר' משה כהן ז"ל

(1) עיין לעיל הערה 11.

(2) בק"ס ע"ב. (3) הוא ר' שמשון וורפהיימר.

ור' יהודא חסיד ז"ל ועוד כמה נאוני אשכנז לקחו כל הספקתם מארץ אשכנז מאחינו האשכנזים דשם. וכאשר נתבטל התמיד כולל האשכנזים נשלח לק"ק ספרדים ועתה כי חזר והאיר ה' את הארץ, בשוב ק"ק אשכנזים מכוללנו תחזור העטרה ליושנה. אחרי שכל הספרדים בארצותם למקומותם למשפחותם אינם נותנים רק לאחיהם ספרדים שבאר"י. א"כ יותן כל ההכנסות של אחינו האשכנזים לק"ק האשכנזים שבאר"י, ושלחנו שלוחים: מירושלם שלחנו את המפורסם המופ" מוה"ר א"ש זלמן נר"ו. ומצפת המופלא המנוח מו"ה בנימין מלונדון ושם פגעו את השר"ר מירושלם ומצפת של הספרדים. ויעמידו שני הצדדים האלו לדון ודת תהי' אצל הרבנים הנאונים דשם. והנאון דלונדון, והנאון דאמשטרדם הם אשר עמדו לימינו. ואחרי כל הצעת הטענות נעשה פשר דבר בין ק"ק הספרדים שבירושלם ובין כוללנו שבירושלם וצפת. שגם הספרדים וזכים בנדרות הארצות ההם, אך שבצפת לא יטלו הספרדים אך שלישי המניע, ובירושלם יטלו החצי המניע לפי חשבון האחד עשר חלק מחלקי הב"ח המניע לכל א"י כמבואר לקמן.

יא.

ואחר שיגענו אנהנו מכללנו נתערבו כולל החסידים ושלחו המה שלוחים ויבא עד בראדי וישג אנרת להרוגים דוויילנא. ויעשו פשר גם עמהם למען השלום. אך חסידיו וואלין דפה חזרו וערערו על הפשר, ושלחנו את המנוח מוה"ר ראש"ז שפירא לאמשטרדם ושם עמד וטען דבריו כפי מכתבנו על הדין דינא. כי כפי שבמדינות ליטא רייסן וואמוט, אינם לוקחים החסידים רק משלהם ואנחנו לוקחים מאחינו אנשים פרושים כמוני, כן ראוי להיות גם בארצות אשכנז אשר המה מהנוטים להולכי בדרך רבנו הנאון החסיד מוויילנא שנדבותם יגיע לכוללנו. והציע תשעה טענות ותביעות [ונדפסו שמה], ועלתה בידו שמוכרחים שני הצדדים לעמוד בד"ת בארם צובה, לפני הרבנים דשם, להיותם הסמוכים יותר לאר"י ואינם נוגעים בדבר. והגביר ידידי ורחים נפשי הצדיק הפרקליט הגדול בעד אר"י כבוד מו"ה צבי הירש לעהרן נ"י פקיד אה"ק, אשר תחילה עמך לימין הספרדים ובע"ה ע"י רובי מכתבים יקרים אשר כוננה ידי אליו והודעתיו וגם הוא דרש וחקר שהאמת כדברי, אז נעשה אוהב דבק מאת לכוללנו. כאשר אעתיק קצת מאנרותיו משנת תקצ"ב ואילך בדף ק"י... וגם הוא פקד על החסידים וראשיהם שבצפת שיגמרו ע"פ דת ופשר עמנו. למען השלום. ובחרנו מאת כוללנו את הנאון הצדיק המנוח ר' חיים כהן רב דפינסק, וגם אני והנאמן שלנו המנוח ר"ז הכהן ז"ל. ונסענו עם ראשי ממוני דצפת וטבריא. והרב הגדול החסיד מו"ה עמרם חסידא ז"ל ונסענו לירושלם ת"ו. ושם גמרנו פשר דבר כאשר כתוב העתקת בדף..... וכבר נסתלקו ועלו לעילא הרב מוה"ר מ"ז ז"ל והרב ר"ז שפירא ז"ל והנאון הר"ח כהן ז"ל ור' עמרם חסידא ז"ל.

ועיין תשובת חתם סופר ח' או"ח סי' ר"ד במכתבו להרה"צ רצ"ה לעהרן נרדן צעקת לנימה של אשכנזים שצועקים דונו דינא כו', ובעירם ובמדינת א"י ידם של נתבעים תקיפא וגם רבים המה, ע"כ דינא הוא להוציאם חוצה למידן כו', אמנם לכופ ע"י עיקול כו' הנהו זווי דעניא אוכל נפש נינהו וא"א לעקלם כו'. אכן העתיד לנבות מצוה על הנבאי שינבה אדעתא דהכי שיהיו המעות מעוקלים וכו'. ועיין עוד בתשובה סי' ר"ג לענין עור בנין החורבה ששלחו שליח בשנת תקפ"ב ועכבו הרצ"ה לעהרן ז"ל

יב.

ואח"כ היה לנו יגיעות רבות עד נמרנו עם הספרדים במדינות איטליא שלא נתנו לנו חלק. ושלחני שד"ר ופעלנו שיותן להאשכנזים דבפה עיה"ק ושכירושלם, שליש מכל מדינות איטליא, כאשר מועתקים פשרי ירושלם וצפת שנרפסו והועתקו לקמן דף... אח"כ היו לי יגיעות רבות על מדינות אויגאריין שנמרנו בפשר עם החסידים ולא שמרו אותי וישאבו מעות המדינה ולא הניחו לשלוח לנו. ושלחתי אני וממוני ירושלם מכוללנו את המופלג ויר"ש מו"ה צבי הירש מפה עיה"ק ונתתי לו אגרות יקרות. והנאון הצדיק הרב המפורסם כבוד מו"ה משה סופר האב"ד ור"מ בק"ק פרעסבורג יע"א והרבנים דעימיה הכירו האמת, ונעשה לי ולכוללנו אוהב נאמן, ויחלק מדינתו הנשמעים וננררים לו, שיתנו על כוללנו כאשר בן כתוב בפשר שאם לא נתרצה יחד על שד"ר אחד, אז מותר לכל כולל בפ"ע לשלוח שד"ר על כולל שלו¹). ואחרי רבות היגיעות שיצאנו מת"י ממשלת הספרדים היו"ע ע"י מלחמתה של תורה שהיו לי עמהם לבטל חק ירושתם כאשר יסדתי על זה תשובתי „נחלה ומנוחה" 2' ויגיעתי בארץ אשכנז, והסכימו לדברי כל נאוני הארץ. אח"ז דרהבתי לב טהור נכרא רבא ורחילה, יקירא נשיאה דארעא קדישא. פקידא בנו צדיקא המפורסם כבוד מוה"ר צבי הירש לעהרן מק"ק אמשטרדם, וכתבתי לו כל סבות רבות החובות דכוללנו

(1) עי' בשורת חתם סופר חלק חו"מ סי' י"ב ובחלק יו"ד סי' רל"ג.

(2) קונטרס „נחלה ומנוחה" מוזכר בספרו של ר"י משקלאוו פאת השלחן, בהלכות שביעית סי' כ"ט סעיף ס"ז. ולא נרפס. ומצאתי את גוף הקונטרס בבית הספרים הלאומי פה ירושלם, בכתב ידו של רבי ישראל והוא „מכתב מרבי ישראל להגאון מוואלאוין והגאונים מוויילנא והגאון ר' עקיבא איגר „ולכל גאוני אשכנז ופולין" ושם חמר רב ומענין לחלודות התקופה המדוברת עליה כאן, ובקירוב אפרסמהו בדפוס.

בירושלם ובצפת. עד שריחם ונשתתף בצערנו וצערי, ודברי נכנסו בלבבו המהור כאשר יראה הרואה בדרך.... מועתק אנרתו. וכל הנשלח לנו מעית נמי"ח ונרבות והלואות בהכשר ה' למאה. ואותו ההכשר עצמו נתן על אה"ק עם יתר.... הרשימות והמכתבים הכל מפורש יבא בפנקס, ואעתיק רשימה מכל סדרי החובות וסילוקן. והמעית אשר שלח הנביר הצדיק הנ"ל וכן אשר הביא המנוח הצדיק הרב המפורסם מו"ה חיים ז"ל בהנאון מקארלין אשר עוררתיו שיסע לחו"ל וכן עשה והביא לפה בשנת תקצ"ג ונפטר. בעיה"ק, הכל יבא בפנקס הכולל. [שם מובא, כי החובות שנשארו ע"י הרב רי"ש טרם חרבן צפת היו מאתיים ושישים אלף גרוש, וע"י עקירת הישוב מעיר לעיר והוצאות קבורת הנדרנים נתיסף עד ש"נ אלף גרוש, שהם אחד עשר אלף אדומים זהב. ובשנת תקצ"ח תקצ"ט בהיות החולי רע ר"ל קבלו ג' אלפים אדומים אשר אלף מהם הוציאו להוצאות החורבה, ובמשך הימים נשתלמו כל החובות, נותר עוד שני אלפים גרוש].

יג.

והנני מעתיקים מפנקס ההוא סדר תקנות החלוקה בכוללים של פרושים אשר בהם נתיסד התחלת הישוב: פרי נרבות בני חו"ל נוסד על שני סעיפים, להחזיק מעמד ישוב הארץ, ומעמד התורה. ולכן היתה דרכי חלוקת הנדבה הזאת לפי מספר נפשותם לנלגלותם לפי ערך הברכה הבאה מדי שנה. אולם כל זאת לאיש הלומד תורת ה' והונהג בה יומם ולילה, ואינו מתפרנס משום מלאכה אחרת כי תורתו אומנותו. אך האיש אשר מלאכתו בידו אפי' הוא ת"ח או שהוא איש פשוט, לא יותן להם רק חצי חלוקה משום שאף המה מקיימים ישוב הארץ. אך גם זאת רק בפרטים מיוחדים: א' שכל אחד ואחד מלומדי תורה מחויב לבא לביהמ"ד, וללמוד שם כל היום. ב' כל ליל ששי המה מחויבים להקבץ יחד ולחלק את הלילה לשתי משמרות, המשמרה הראשונה תלמוד עד אחר חצי הלילה. והשניה עד אור הבקר.

ג' בביהמ"ד בשעת התפלה אסור לדבר, ולעת הצורך יצא לחוץ וידבר. וכל העובר ע"ז יוקנס. גם אנשי המדרגה השניה מחויבים לכל הפחות, להתאסף אנדות ולהקים חבורות אשר יהיה להם חק ולא יעבור ללמוד בכנופיא הלכה ואנדה ודברי כבושים, ואחר שיעור הנ"ל מחויב כל אחד לומר שיעור תהלים ומעמדות, ולכל הפחות ישהה זאת שלש שעות אחר התפלה.

ד' בשבתות ויו"ט מחויבים להתאסף יחד בביהמ"ד, וללמוד שם כפי השנת כל אחת. הן בקיץ והן בחורף.

יד.

ולענין הנשים של אלו התאספו יחד ראשי ממוני כל הכוללים בטיכוס עצה עבורם, וראו לבלי לתת לנשי הבעלי מלאכות והאנשים פשוטים וגרושות ואלמנות רק חצי חלוקה.

כי דבר זה היה נוגע להצלת נפשות. שהיו כמה נשים רכות וחלישות, וכן חולות אשר היו צריכים איזה שירות והם לא רצו בשום אופן לעזרן ולא להשתכר אצליהם. ע"כ עלה הדבר שלא יגיע אך החצי, למען ישתכרו המחצית השניה מעמל ידם, וכן הוקבע הדבר נ"כ שאם תלכנה אותן הנשים לשרת לאנשי כולל אחר, שלא יגיע להם שום חלוקה. ולענין יתר נפשות ביתו של אדם מתחשכים לפי ערך ראש הבית ואם להאב שהוא מלאכתו בידו ובניו סמוכים על שלחנו אעפ"י שהם בני תורה היינו שלומדים אצל מלמד, או בבית המדרש לא יגיע עבורם רק חצי חלוקה. ואחד היה בעיה"ק ר' שלמה ב"ר ישראל מו"ל נא (1) עוסק במלאכתו פתוח חותמות. ויגע הרבה בתיקון ישוב אר"י והיה שם מהראשונים בדירת ירושלים והובטח מאנשים נוחי נפש מיסדי הישוב לעזרו בענין החלוקה ושאר טעמים כמוסים. לכן התאספו הרבנים עבורו לדרון בדבר החדש אתו לבד, והיינו שיגיע בעבור בנו ר' יצחק ולוונתו חלוקה שלמה, כל זמן שלא יצא בנו לאומנות. הואיל והוא משוקדי ביהמ"ד ועוסק יומם ולילה בתורה ועבודה. אבל הוא עצמו חז"ל לא קבלו אך חצי חלוקה. [בשנים האחרונות נשתנה הענין הזה אשר כל משפחה ומשפחה תקח בעד הילדים הקטנים כמו בעד הגדולים, ואין הבדל בזה בין ת"ח לאנשים פשוטים. רק שנותנים דמי קדימה לפי מצב ראש המשפחה בתורה ויחוס, אשר נבאי אר"י מודיעים להנבאי הראשי שכחו"ל את סכום הקדימה שראוי לקבוע למענו. וכן קבעו שאין רשות לתת ממעות הכולל להנוסע שלש שנים הראשונות לנסיעתו כ"א לת"ח מפרנסם]. שארי התקנות שקבעו בזמן מוסד הישוב שבאו לידינו היו: ששום אחד לא יתפרד מהבורה. מוכרח לקבוע מקומו יחד עם אחיו בישיבותיהם ובית מדרשם. ובאם יתפרד מהחבילה בלי רשיון הנבאים הן בחברון או בטבריא. או אפי' לירושלים כשהוא מכולל צפת וכן להיפוך, וכש"כ ליתר ערי ישראל, מלבד כי יפסיד את חלקו ויוקנס הרבה עוד הוא מכלל הפורש מן הצבור כו'.

עוד עלה במוסכם כל הגדולים מיסדי הישוב שבאם יודמן איזה שמחה למז"ט ברית מילה או חתונה. אסור לבעל השמחה לקבץ על יותר ממנין לבד קרובים ושושבינין, ועל הברית לבד המוהלים ובעל הברית. ונעשה חר"א (2) וכו' על כל הבאים שלא ילכו בלי קריאת השמש. שארי תקנות שנעשה ביניהם ובין הספרדים ובין כוללות הפרושים והחסידים לא העתקנו כי עתה נשתנו הרבה התקנות האלו.
[הערה: האנשים המצוינים האלו באי הארץ הראשונים העולים עם כבוד החסיד

(1) היה נודע בשם ר' שלמה פח וכן בנו רבי יצחק פח. וכיד הרב י"ל פישמאן נמצא קובץ של עשרות סכתבים מתקופת מאמרנו שנוכרו בהם פעולותיו הכבירות של ר' שלמה פ"ח לטובת יסוד הישוב הישן.
(2) חתיכה דאיסורא.

ר' מנחם מנדל משקלאב היו מופלאים ומצוינים בקרב ישראל. כי לא חסו על כל מחמדי עינם ועזבו בארץ מולדתם את קרוביהם ומשפחותיהם, והסתכנו בעצמם במרחק הדרך הרב לשבוע נדודים בים וביבשה, ולא נמלטו מחומסים ושוודדים. כי חבתם אל ארץ הרת אבותינו גברה על כל פגע זמנם. ורשפי אהבתם לתורה ועבודה בטהרת הנפש, השכיח מהם את כל מאווי חמדת הגוף, ועוד היום נזכיר את העולים ההם כיראת הכבוד למעלת נפשם הנשאה. וביחוד מי שהיו מעשרה הראשונים שחרפו נפשם לעלות אל הקדש. ונציין בהם שמות האנשים הנכבדים ההם אשר מצאנו זכרם בפנקס הנ"ל:

הגאון ר' חיים ב"ר טוביא הכהן הרב הפאקראי; הגאון ר' מנחם מנדל בר ב"ב; ר' אברהם ברוך ב"ר מרדכי; ר' יעקב קאפל בהרב ר' בנימין ז"ל; ר' משה ב"ר מאיר ר' סעדי" במו"ה נתן נטע ז"ל; ר' יהושע העשיל בעל ס' מצמית ישועה; ר' יצחק ב"ר הירש שפירא. ר' משה זאב ב"ר אהרן בלאך. ר' הלל ב"ר שמואל כ"ץ; ר' יוסף ב"ר יוסף ברוך בענדיט; כל אלו חתומים כסדר הזה ביום ד' כסליו תקע"ג על הקנין שניתן להישיש ר' יוסף יעקבא פריינקל ב"ר אשר אנשיל מברעסלוי.

ואלו הם החתומים על מנוי הגבאים: ר' ישראל פאת השלחן, ור' צבי הירש כ"ץ ור' משה ב"ר יוסף, בשנת תקע"ה ליציירה כנו"ל. ואלו הם: ר' יצחק ב"ר צבי, ר' יהודה ידל ב"ר יוסף, ר' יהודה ליב ברוידא, ר' אליהו ב"ר משה, ר' דוד ב"ר יחיאל צייטלין, ר' נתן נטע במו"ה סעדיה, ר' זלמן ליב ב"ר וואלף, ר' משה ב"ר יצחק צייטלין, ר' בנימין במהרמ"ז ר' יהודא לייב ב"ר יעקב. ויוזכרו עוד מעט מהעולים הראשונים בדברנו להלן.

ואלו המה השלוחים שהשתדלו בישוב הארץ כפי שמצאתי בפנקס הנ"ל, וז"ל: מן שנת תקע"ה עד תקצ"ב ועד בכלל, יש שבעה עשר שנה ומווילנא לא נשלחו התרומות רק על ט"ו שנה, ושנתיים נבלעי ונחסרו מסבות המלחמות. בשנת תקע"ה באו השלוחים הראשונים, והביאו לירושלם תרומות נדבותיהם כי בימים האלו לא היה אפשר בענין אחר רק לשלוח איש עתי מדי שנה בשנה ר' יחיאל ור' נחום ור' יצחק ז"ל. אח"כ בשנת תקע"ז באו הרב ר' שמואל הרב מעיר קמון והמופלג ר' יצחק מקאוונא; שלישית ע"י השר"ר ר' אליהו בייאלישטאקער, ור' זלמן כהן; רביעית ע"י ר' זלמן שפירא ע"י פוליסא כנו"ל; חמשיית ע"י ר' זלמן בעצמו, שבא עם הר"מ געציל והגבירה בלומא ממינסק; ששית ע"י ר' שמואל הוראדנר ור"ד קלעצקור; שביעית ע"י ר' יצחק ז"ל ור' נטע בהחסיד ר' מ"מ ור' נטע בה"ר ר' סעדיה; שמינית ע"י השר"ר ר' זלמן צורף בשוכו מאשכנז דרך ווילנא; תשיעית ע"י הצדיק ר' טוביה ור"ש פ"ח מירושלם; עשירית ע"י השר"ר ר' בצלאל הכהן, והמנוח המפורסם ר' יודיל מוויילנא; י"א, ע"י השר"ר המופלג ר' הירש פרוש שבא עם הגאון דפינסק מקושטא, דרך יבשה; י"ב, ע"י המנוח ר' זלמן שפירא ור"ז כהן בכואם דרך יבשה מקושטא. י"ג ע"י ר' נטע ב"ר סעדיה, ורצ"ה הורח"י; י"ד, דרך בראדי ומרייעסטוי ולאכסנדרוי והביאם

משולחנו ר' יהושע גליקעס; ט"ו, ע"י שלוח התני מו"ה ישעיה (1) ששלח ע"י ר' זלמן הירץ וניסו מקושטא. דרכי חלוקת ארבע הארצות הנהוג אצל הספרדים מני אז היתה על כ"ח חלקים, היינו בדרך זה: 11 חלקים נטלו הספרדים גרי עיה"ק ירושלם. 7 חלקים גרי צפת. 6 חברון, 4 טבריא, ס"ה כ"ח. וכשנעשה פשר לענין נדבות אשכנז והאלאנד וכו' מה שמניעים מיהודים האשכנזים בעדם היה פשר בין הספרדים ובין האשכנזים הפרושים, שמן אחד עשר חלק ששולחים לירושלם, יחלקו למחצה. ומשאר הי"ג חלקים ששולחים לשאר העיירות יניעו הספרדים שלישי, ושני שלישים יניעו האשכנזים. ואח"כ נתפשרו הפרושים עם החסידים בדרך זה, שמן החמש ומחצה שמניע לאשכנזים בירושלם יניעו הפרושים $4\frac{1}{2}$ חלק, וחלק אחד יותן לחסידים, כי מעטים היו מהחסידים שדרו בעיה"ק, ומן שני שלישים שמניעים האשכנזים ביתר העיירות שהם י"א וב' שלישי חלק, יותן להפרושים דצפת. 2 חלקים. לכולל חב"ד, 1 חלק, $\frac{2}{3}$? חלקים לכוללי חסידים. שארי פרטים המובאים שם מה שהיו בין הספרדים והאשכנזים ובין הפרושים והחסידים לא העתקנו בזה.

ככה התנהגה העדה הקטנה הזאת ערת הפרושים אשר נתחלקה קצתה לדור בירושלם עיה"ק ותבוא שם בלוית הגאון החסיד ר' מנחם מענדל זלה"ה, וקצתה נשארה תחת הנהלת הגאון ר' ישראל בעיה"ק צפת. אך לאחרונה אחרי הביוז בשנת תקצ"ד והחרבן והרעש בשנת תקצ"ו. עזבו עם ה' יתר השריד את מקומם בצפת, ויבאו כלם לדור בעיה"ק [ירושלם]. (2)

טז.

(3) ובחתימת הפרק הזה נעיר בכלל על מצב עיה"ק בעת ההוא. ומה שסבלו שם אחינו בית ישראל האשכנזים הפרושים ביחוד בשלשים שנה האחרונות: היהודי היה כהפקר עם כל רכושו. מקיר העיר מחוץ לחומה היו שודדי דרכים וגם בעיר עצמה היה כ"א מוכרח לסגור הדלתות תיכף בערב ולבד כל המסים המוטלים. על ראש כל איש היה פחד החומסים והגנבים גדולה מאד, וְכִי היו לפעמים פותחים המרתפים ואסמי האוכל ועיני הבעלים היו רואות ולא היה לאל ידם להצילם, כי יראו לבל יעלילו עליהם כי הוציאו שם רע או גרפו את מאמיני האיסלם. שופטי העיר לא היו מקבלים עדות זולתי מהמושלמים. וכה היה משפטם כל הימים. כשהיה למושלמים

- (1) ונזכר לעיל רבי ישעי' ברדקי חתן ר' ישראל בעל פאת השלחן.
- (2) כאן מספר הרא"ל פרומקין את "מעשה הבזה" בשנת תקצ"ד והרעש של שנות תקצ"ו. ומפני שלא חדש בזה כלום מפקודות אחרים זולת הידועים לרבים. לא העתקנו דבריו על זה.
- (3) מכאן ולחלו. הדברים של הרא"ל פרומקין עצמו. והם, כפי שמעיר בסוף המאמר, "לקוסים מפי סופרי זקני עה"ק וביחוד מפי הרב הישיש ר' אריה נאמן ז"ל".

איזה סחורה שלא היו יכולים להפטר ממנה, היו מניחים אותם בבית שכיניהם היהודים, ואח"כ חזרו ותבעו המעות בע"כ. וכן נהגו אחריהם השאקיים (דולי המים) מסילוואן (1) שהיו רגילים להביא המים העירה על חמוריהם ט"ו פעם בכל יום. וכשאירע להם שלא מכרו כ"כ, שהבע"כ לא היו נצרכים למימיהם, או שלא היו לו כלים מוכנים להריק המים לתוכם, היו שופכים המים על החצר וגובים ממנו אח"כ. ככה היו רצוצי משפט כל הימים, וגדוליהם ושופטיהם עוד הוסיפו חמס ושוד ככל העולה על רוחם. ויותר מכל, נגע רעתם על בן אירופי הבלתי רגיל בלשונם, ולא מכיר נמוסיהם, כי הסכנה רחפה כל רגע על ראשו. והגאון ר' מנחם מענדל ז"ל בכואו בעיה"ק בשנת תקע"ו ליצירה (וכן כל הבאים בעת הזאת) הוכרח להתחפש בשמכות הספרדים ויהי בודד במועדו, בדרך קטן אשר אצלו למענו חכמי ורבני הספרדים ז"ה ומתחלה בכואו שם התפלל בכיה"כ "בית אל" ביחד עם הספרדים. כי לא היה עמו מנין שלם שיתפלל עמם כפי מנהגו. שם ראהו הגאון הר"מ סווין ז"ל, ויכר את ערכו הרם ויהי לו אוהב, דבק מאת. ויכבדהו וינשארו. אחרי הימים באו מצפת אנשים אחדים מהאשכנזים אבל עדיין לא היו כמנין שלם ושכרו אחד מאנשי הספרדים לצרפו למנין עשרה. וזכה במנת חלוקה כאשר שכנוי אשר קבל הפרס ההוא עד יום מותו. ולפעמים הוכרחו לצרף קטן וספר בידו להשלים להם למנין עשרה.

יז.

בשנת התק"ף ליצירה נשמע דבר מלכות מקושטאנטינה שכל חוב שעבר עליו יותר מארבעים שנה אשר לא נפרע מהבעלים הוא בטל בהחלט. וזה היה לאשכנזים תשועה ומקור נפתח שיוכלו להאחו בעיה"ק. ויועדו יחד וישלחו את הרב ר' יצחק ברוך מקאונא והרב ר' שלמה זלמן שפירא תלמידו של הגאון החסיד ר"ח מווילנאזין לקושטאנטינה, ויביאו משם את מאמר המלך כתוב וחתום מהמושלים הגדול שר המשפטים אשר להוד מלכות השלטון, אל ידי מושלי ושרי עיה"ק, שמעתה אין שום תביעה ודין ומשפט עוד להישמעאלים על חובות הישנים אשר הם נושים ביהודים האשכנזים הראשונים אשר נרו בירושלם, בזמן הריסת הישוב. וכל החובות שיש להם על המנוח ר' יעקב אשכנזי כלם בטלים ומבוטלים.

אולם הישמעאלים כשמעם חק דבר מלכות הלזה, שבו והחזיקו בכל החנויות אשר בדיר איל אשכנזי שהחזיקו בס בימים הראשונים ויאחו בהם עתה. לבעבור יהיה להם נכיון על החובות האלו העתיקות הראשונות, אשר הורישום אבותיהם. אכן הרב הגדול הר"מ סווין נילה את און מוהרמ"מ ז"ל, כי אין כל צדקה להישמעאלים על פי חק נמוסם להחזיק ולהתאחו בבית דיר המקודש לבית מדרש ותפלה. ועורר אותו

במאוד לכל ישקוט בדבר, ויקימו האפרתים הנכבדים הנו, הראש"ו שפירא, ור' יצחק והגאון הרמ"ם ז"ל. והתנדבו מהונם ללוות לפדיון הבית הקדוש ההוא ולהוציאו מירי הישמעאלים. וישלחו שלוחים לעיר קושטא, ויביאו פקודה מיד השופט הראשי אל הקאדי אשר בעיה"ק ואל הבאשא לחפש אחר ענין הדיר ההוא בפנקסאות העתיקות בעיה"ק.

והשתדלו וגמרו גם עם המופתי ועם הקאדי והבאשא ושאר גדולי המשפטים ויבוקש הדבר וימצא מפורש שהחורבה ההיא היא מול"ק האשכנזים. מיום כבישת הישמעאלים את העיר הקדושה מיד הנוצרים. ויתנו פירמאן (החלטה) על כל הדברים האלו. וזה העתק הפירמאן שהשיגו בשנת תקפ"ד: 1240 למספר הישמעלים ונ' יום לחדש מוחארים. וז"ל, "במושב המשפט אשר נכתב באר היטב ע"י אדוננו השר ראש שופטי הישמעאלים. הנבחר מכל העם ברצונו הטוב הנכתב ברחמנותו הגדולה הנקרא סידר אל קאדי בעיה"ק ירושלם מאמר מהשופט הי"ו הנה עבר מאמר השופטים הגדולים שחפשו בדרישה וחקירה מהקאדי הנכבד שופט האמת הנמצא בכת"י הטהור. בא באותו היום במקום מושב המשפט הנקרא מחכמאה החכם מענדיל וואקיל (27) מק"ק אשכנזים בעיה"ק ירושלם, ובקש מהקאדי השופט הנ"ל החתום למעלה ודרש ממנו לדעת ולעמוד על האמת. תוכן הדבר, מהחצר הנקרא דיר אל אשכנזי העומד בעיה"ק ירושלם אשר נחרב והולך מיום ליום רובו ככולו, ובכך דרש וחקר הקאדי השופט האמת אשר הממשלה בידו על הדבר הנזכר לעיל מהאנשים הידועים להם בסוד וגילוי, ונתברר לו בבירור גמור להודיע לכל ולתת לו בכתב מרצונו הטוב כל מה שנתברר לו, אשר הדיר אשר הוא ברחוב היהודים. והנה הוא נחרב ואין בו שום תועלת וכעת הוא מולק כולל היהודים האשכנזים והנה היא באתה ברשותם, וכבר היו דרים בו מימות הקדמונים ומחמת שעלו עול החובות על צוארם הוכרחו לברוח מאלו המקומות מזה זמן יותר משמנים שנה. ונשאר הדיר הנזכר בלי דיורים, וזה גרם החרבן. וכעת ידוע ומפורסם בין הגדולים והקטנים בשם דיר אשכנזי ואחוזה שלהם שהיה בידם וברשותם מזמן קדמון, וכעת הוא חרב ושם מבלי שום תועלת והנאה, ובכך בקש החכם הנ"ל שיתנו בידו כתב ראיה לעת הצורך. ע"כ כתבנו וחתמנו בחודש מוחארים שנת ארבעים ומאתים ואלף כתב הצעיר הקדום". ובס"ה הוציא על הדבר הזה שבעת אלפים ושלש מאות ואחד עשר גרוש, וישלחו את הישמעאלים משם ותהי להם לאחוזה נחלה.

יח.

במשך השנים האלו אחר שנת התקפ"ד נשתנו סדרי הממשלה בארה"ק כי השר

מחמד עלי פאשא מרד במלכו בשולמאן מחמוד אשר בקושטא בשנת תקצ"ב וימלוך לבדו בכל ארץ מצרים וסוריא ואר"י וכל הערב עד נהר פרת. והוא אשר החל להתנהג באורח משפט ומישרים, ושבר מלחמות עול השר הצורר עבדאללא פאשא בעכו. אשר הרג את השר פרחי והציר ליהודים. וישלח עליו את בנו איברהים פאשא, והוליכו בשביה מצרימה. והשבית גם את מלחמת הפלאחין. המרד הגדול שהיה עליו בשנת הקצ"ד והעניש קשה את כל המתקוממים והשוללים, עד ששם איברהים היה לפחד ולמורא גם להברויים היותר פראים, והנהיג את ארצו בדרך משפט וצדקה, וברת ברית עם מושלי אירופי וקונסולי מדינותיהם, שהם יעמדו בפרץ לתיני ממשלתם ושאין עוד רשות לשופטי האיסלאם לדון בין בני מדינה אחרת רק קאנסול מדינתו בלבד. וכאשר לא עצרו הרבנים כח לבנות הנהרסות על מקום דיר אל אשכנזי אשר נשתנו כל סדרי הממשלה. הסכימו כלם בשנת תקצ"ו לבקש רשיון מלך מצרים על הדבר ההוא. ויער ה' רוח הרב ר' אברהם ש"י צורף מקודאן לדרת מצרימה וקונסולי אוסטריא ורוסיא דברו על לב מלך מצרים. להטיב עם היהודים האשכנזים ולתת להם הרשיון לבנות הנהרסות, ובכח התעודה שהשיג אז בפירמאן השני (1) הצליח להתפשר עם הנושים ולהוציא הנחלה בידם. ובי"ט לחדש אלול התקצ"ו עלו בעצם היום לפנות אבניה ולנקותה מערמת עפרה. ואז נבנה הביהכ"נ הגדול "מנחם ציון" לתורה ותפלה ונעשה שם בית ועד לחכמים ובר"ץ ובנו עליו גם עזרת נשים ובית טבילה. ובר"ח שבט שנת תקצ"ז הכניסו בה את ספרי התורות בשמחת נפש בהודות והלל לה' אשר שמחם מעט אחרי הינון הגדול והתנוה שהגיע להם בתרבן ערי הגליל ובח' אייר שנת התקצ"ז שלחו את הרב ר' אהרן ועליג אשכנזי לשרות בדבר בנין בית הכנסת ושאר בנינים שהיה בחפצם להציב על מקום החורבה הנ"ז ולאסוף נדבות עליהם. ואז נשלחו נ"כ ר' צבי הירש והרב ר' נטע בהנאין ר' סעדיה, ועל ידם החזיק הנאין ר' דוד מילדולא. הרב הפורטוגזי אשר בק"ק לונדון והנאין ר' אלחנן ראזענשטיין האבדיק ברלין. עם תעודת השר הצדיק ר"מ מושיפזרי שבעיניו ראה בהיותו בשנת תקצ"ט בירושלם כי כנים הרברים; ובשנת תרי"ד עלתה בידם ע"י גבאי עיה"ק ר' ארי' ב"ר ירחמיאל חתנו של רש"ו שפירא, ור' מרדכי בהרב ר"ז צורף ויבנו את הביהמ"ד החדש שערי ציון. ועשרה בתים לתורה וישיבות ובית הכנסת אורחים. וז' בורות ומרתפים, שני בתי טבילה. ועוד עשרה בתים, ואחד עשר תנויות לצד רחוב היהודים. אך עם כל יגיעתם לא צלחה בידם עוד להשיג רשיון על בנין בית הכנסת הגדול כי במלוך השולמאן עבדול מאניד בשנת הת"ד ליצירה. נשתנו עוד סדרי הממשלה, ונלחמו חילו הגדול עם צבא חיל מלך אנגליטירא, ויצורו על מבצר עכו וילכדוה

(1) בידי נמצאת ההעתיקה העברית מהחגט של בנין המקום קדוש. מהמחכמח" שנתכב כאלול תקצ"ו. יהיא תעודה נפלאה, ואפרסמה בקרוב במקום אחר.

בשנת תר"א ליצירה, וכל חיל אבראהים פאשא נפוצו וישבו כל מדינות אה"ק וסוריא ת"י ממשלת התיגר כבראשונה, ולא נשאר ת"י מלך מצרים רק ארץ מצרים ומדינות אפריקה וכוש וגוביה, וכל יגיעתם להגיע רשיון על בנין ביהכ"ג היה לשוא כי לא הגיעו מהוד מלכותו אשר בקושטא. אולם בשנת תרמ"ו עבר בדרך מקרה שר בריטאני אחד לארד נאפוור ממדינת אנגליא אשר נעתר לבקשת הרב ר' אריה כיום ז' לחתום"ם לבקר את בתי המדרשות וישא עיניו על המקום החרב הזה, ובהודע לו כי לא יעצור כח להשיג רשיון מאת השולטאן יר"ה על בנין בית הכנסת רשם זאת בפנקסו לבקש זאת בשם ממשלת אנגליא. ונתגלגל זכות ע"י זכאי שניתן הרשיון הזה להשר הצדיק מוניפיורי, בדרך עברו לאה"ק, וכעשר שנים בטרם בא עת בית ה' ההוא להבנות. היתה יד ה' אל הגביר ר' יחזקאל ראובן לנדור על הבית ההוא שלשת אלפים וארבע מאות אדומים זהב ויצו על זה לבנוי הגבירים ר' משה ור' ששון מבאנדאד למלאות דברי צואתו לבנות את בית אלקים, ובבוא האדריכל מטעם השלטן לחזק את בדיקי הר הבית נעתר לבקשת הרב ר' אריה הנ"ל ופקד על עושי המלאכה לפי התמונה שהראה אותם. וגמור הבנין המפואר הזה בשנת תרכ"ד ליצירר [לקוטי ענינים אלה מפי סופרי זקני עיה"ק, וביחוד מפי הרב הישיש ר' אריה הנ"ל].

תקנות החלוקה של "כולל פרושים" בארץ ישראל משנת התקפ"ג.

את כתב־היד של תקנות החלוקה אשר לפנינו מצאתי בין תכריך כתבים שמסר לי הרב יחיאל מיכל טוקצ'ינסקי נ"י מירושלים, והם לקוחים מארכיונו של הגאון רבינו שמואל סלאנט זצ"ל, שהיה רב ומנהיג ירושלים במשך שבעים שנה. כתב־היד אשר לפני הנהו העתק, שנעשה בזמן מאוחר מנף הכתב, אשר היה כנראה בידי המעתיק, ובהעתק נשמטו שמות החתומים על תקנות החלוקה, ובמקומם נרשמו כחמש עשרה פעמים "נאום" בלי שמות.

תקנות החלוקה אלו הן פרק חשוב בתולדות ימי "הישוב הישן", הוא הישוב של המתישבים האשכנזים, "החסידים" וה"פרושים", שהחל כאמצע המאה הששית לאלף הנוכחי ע"י גדולי תלמידיהם ומעריציהם של הבעש"ט והגר"א. התקנות חשובות גם לתולדות ה"חלוקה" בארץ ישראל התופסת מקום חשוב בתולדות ארצנו.

מן התקנות האלו נעמד בעיקר על האחדות והמשמעת החזקה אשר שררו בין העולים החדשים, ה"פרושים", ועל השפעתם הגדולה של המנהיגים הרוחניים והגשמיים כאחד, גדולי תלמידיו של הגר"א, על ישוב הפרושים ובנינו בארץ ישראל.

העובדא כשהיא לעצמה, של קריאת האספה הכללית בהשתתפות רוב מנין ורוב בנין של כולל הפרושים, על שני חלקיו הירושלמי והצפתי מראה על חוש צבורי ומפותח בין יהודי הארץ בימים ההם. וסדרון המודרני יחד עם סגנון המקורי והתלמודי של התקנות, מראים לנו על אישיותם של מחברי התקנות שהיו גם גדולים בתורה (ביניהם נמצאו הגאונים רמ"מ משקלאוו ורי"י ישראל בעל פאת השלחן, ועוד) וגם חכמים וסופרים, ומנהיגים מוכשרים מאד.

השוואת לענינים שונים שבתוך כתב־היד הזה, כמו שמות ה"רוזנים" בוילנא סכומי החובות, ועוד, נמצאים במאמר "ספור התחלת ישוב אשכנזים הנקראים פרושים" שנתפרסם לעיל בקובץ זה. ובמקורים האחרים של אותה התקופה שהוכרתיים במבואי למאמר הנז'.

פזור המלים שבתוך המאמר הוא שלי. והערותי לענינים שונים שמתי בשולי העמודים.

העתקה מתקנות החלוקה הנעשה בשנת תקפ"ג.
היות כי מתחלת עלות מחו"ל אל הקדש אנשי כולל שלנו הנקראים פה באה"ק בשם קהל קודש פרושים היו ונתיישבו בעה"ק צפת תובכ"א, עזרה בקודש נמצא ע"י ארמ"ו עט"ר הרב הגאון הגדול המפ"י בדורו מ"ו חיים זצוקו"ל האב"ד ד"ק וואלאזין, והרבנים המפורסמים הגדולים בתורה ויראה הנכירים היקרים מ"ק ווילנא ה"ה הרב מוהרר"א ליב נ"י בהמנות מו"ה בער ז"ל, והרב מוהר"מ זלמן נ"י בהמנות מוהרר"י אורי ז"ל, ועמהם הרב הגאון מוהרר"א אבלי נ"י בהרב המנוח מוהר"א שלמה זצוקול האב"ד פאסוואהל ז"ל⁽¹⁾, חכמי לב הללו לקחו להם מצוה זו למנהג, להיות אך עסוק בפקודי הנעשות בגדולי ישראל כוונתיהו ולקבל נדבות במקומם וחזק למקומם, לשלוח שלוחיהם בכל המדינות. ולהפריש מכל הקבוץ לצורך הוצאות הכולל בכלל. ואח"כ היו משכילים אל דלים, ומסתכלים בקופה הנשארת האיך לחלקם לאיש ערך להם לפי הטף ולפי איכותו ומדותו. ומי ומי אשר הרבנים הנ"ל לא הכירו ערך פלוני ומספר נפש ביתו, המנויים מאה"ק מודיעים להם בכל שנה ושנה, ועפ"י אותן היריעות הרבנים הנ"ל מחלקים כל המקובץ לידם לכל איש ואיש מיושבי אה"ק מכולל הנ"ל, היושבים בישיבה שנתוסד בעה"ק הנ"ל ע"ש ארמ"ר רבן של כל בני העולה הגאון החסיד האמתי עיר וקדיש מרנא ורבנא אליהו זכר צדיק וקדוש לברכה מווילנא יע"א⁽²⁾ והן עתה רבים מכולל שלנו הנ"ל עלו ונתיישבו בעה"ק ירושלים תובכ"א ונעשה שני כוללים, כולל ירושלים לבד בהוצאות כללית ופרטית, וכולל עה"ק צפת לבד בהוצאות כללית ופרטית, ולהיות כי רוח החיות נפשות שכל יושבי שתי הקהלות באופני הנדבות המתקבצות ע"י הרבנים הנ"ל בכל המקומות הנ"ל. והנה אופן אחד בארץ אצל החיות. ע"כ צריכים לעשות תקנות קבועות ויסודות חזקות לכוללם יחד בקיבוץ הנדבות ובהפרשות והחלוקה הנ"ל. ובמינוי ממונים בכל אחת משתי הקהלות וגם נאמנים, ולחבר האוהלים להיות אחד ויתאחדו ולא יתפרדו, והרבנים הגדולים הנ"ל המה עמודי התוף אשר העומדים בתוץ ובפנים באה"ק נשענים עליהם,

(1) תולדותם ויחוסם של הרבנים והגבירים האלה נמצאים בספרים עיר—ווילנא וקריה נאמנה.

(2) "הישיבה" של הפרושים בצפת. על שם הגאון מווילנא נזכרת גם בספור התחלת ישוב אשכנזים וכו' שנתפרסם למעלה בקובץ זה. וכידוי גסצאים מכתבים ע"ד "הקדשות" שנעשו לישיבת הגר"א בצפת מאת עשירי העיר בגדה ועוד.

וכ"ע אדעתיהו סמיכי וכידם לחזק לכל, אי לזאת אנחנו כולנו יושבי שתי הקהלות הקדש הנ"ל הממונים בעת ורוב מנין ורוב בנין משתי הק"ק הנ"ל הסכמנו ומנינו להרבנים המאוה"ג הנקובים למעלה בשמותם ומקומותם שיעמדו על עמדם, ויהיו הם הנבאים הכוללים מכל המדינות, ולהם אנחנו כולנו הח"מ נותנים כח והרשאה כד"ת בכל הרברים האמורים למעלה בקיבוץ נדבות ע"י עצמם וע"י שלוחיהם, ובהפרשות הנ"ל ובחלוקה הנ"ל, ובמינוי ממונים ונאמנים בכל אחת משתי הק"ק הנ"ל, ויהיו הקבוצ שמתקבצים הם ושלוחיהם כקיבוצינו ושלוחינו, והפרשה והחלוקה שיפרישו שיחלקו הרבנים הנ"ל כאלו הפרשו וחלקנו אנחנו. והממונים והנאמנים שיתמנו על פיהם כאלו נתמנו על פינו, אך בפירוש התנינו בתנאי נמור כד"ת שיהא דווקא כל אלו החמשה דברים הנ"ל: הקיבוץ והפרשה והחלוקה ומינוי ממונים ומינוי נאמנים עפ"י התקנות המבוארות למטה, לכל דבר ודבר מהחמשה דברים הנ"ל, דבר דבר על אפניו וסעיפיו.

סימן א. תקנות קיבוץ נדבותי וכו' ה' סעיפים:

א) אנחנו יושבי שתי הקהלות הנ"ל נותנים יד להרבנים הנבאים הכוללים הנ"ל, לקבץ נדבות ציבור או יחיד לשתי הקהלות בכלל, או לאחת הקהלות בפרט, הן נדבות אה"ק סתם, או רמב"ן והן נדבות ציבור או יחיד, ליחידים משתי הקהלות הנ"ל. ותהי ידם כידינו, גם לשלוח שלוחים אשר יהיו ישרים בעיני כל הנבאים הנ"ל לקבץ נדבות אה"ק ורמב"ן בכל המקומות, אשר דבריהם נשמעים חדשות גם ישנות נדבות ציבור ויחיד לציבור ויחידים, בכל המקומות אשר תחת ממשלת קיסר רוסיא יר"ה ולשאר המדינות כלם, אך למדינת אשכנז אין להנבאים הכוללים הנ"ל לשלוח שלוחם כ"א דוקא עפ"י ידיעת הממונים משתי הקהלות הנ"ל.

ב) כל הכסף נדבה אשר מתקבץ בכל המדינות דהיינו רוסיא ואוסטרייך ופולין ואיינגליאנד והאלאנד וצרפת, הן המקובץ ע"י שלוחי הנבאים הכוללים הנ"ל, או ע"י נבאי עיר ועיר ושלוחיהם, ואפילו המתקבץ ע"י שלוחי אה"ק בכל המדינות הנ"ל, והן כל יחיד ויחיד אשר בידו מעות אה"ק או רמב"ן, הן מאשר נדבה לבו או מאשר קבץ מאתרים יד על יד, וזולת נדבת יחיד או ציבור ליחיד, הכל כאשר לכל, ליד הנזכרים הכוללים יובא, וחתוכא דאיסורא על כל נבאי עיר ועיר או יחיד ויחיד אשר בידו מעות אה"ק או רמב"ן סתמית, למסור וכ"ש ליתן, אפילו פ"א (3) לשום אדם בעולם, ואפי' לשלוח הכולל מאה"ק וכ"ש לאנשים אחרים הבאים מאה"ק לחו"ל שלא בשליחות הכולל, כ"א דוקא למי שיהי' בידו כתב ראי' והורמנא מהנבאים הכוללים הנ"ל, ואפי' שלוח הכולל היוצא מאה"ק ועד שיבא לק"ק וי' לנא ליקח מיד הנזכרים הנ"ל ההרשאה, צריך לעבור כמה עיירות, מ"מ אסור

להגבאי העיירות או היחידים ליתן לו ממעות אה"ק שבידם להשד"ר הכולל הנ"ל, כ"א דוקא די צורך הליכתו לוילנא. וגם ע"ז יקבלו מידו כ"ז בחת"י (4) על כל מה שקיבל, וישלחו הכ"ז להגבאים הכוללים הנ"ל. ומעתה כדי לאפשרושי מאסורא. ימחלו נא הנזכרים הכוללים הנ"ל. ויודיעו לכל עיר ועיר, הסכמתנו זאת, שלא ימסרו לשום אדם כ"א דוקא לידם יובא כל נדבות אה"ק ורמב"ן כנ"ל.

(ג) נדבות ציבור או יחידים ליחידים (6), הרשות ביד המנדבים שלא למסור ליד הנזכרים הכוללים הנ"ל, ויכולים לשלוח נדבתם לאה"ק, לאיזה יחיד, ביד מי שישלחו כרצון איש ואיש.

(ד) רשות ביד אחד מהנזכרים הכוללים הנ"ל על איזה מעות אה"ק המקובץ לידו, בין נדבת לבו, או מה שיקבץ בידו מאחרים הנותנים על דעתו, שלא למסור הנדרים הנ"ל, ליד מי שכל מעות אה"ק מכל המדינות מתקבצות ובאות לידו, כ"א הוא בעצמו ימסר בידו ליד השד"ר הכולל על מנת שהשד"ר הכולל ימסרם יפה כפי רצון הנזכר הכולל ההוא.

(ה) כל הנדבות שיקובץ ע"י שד"ר הכולל משתי הקהלות הנ"ל למקומות רחוקים שלא ממדינות הנ"ל, אשר המקובץ משם יובא במישור לאה"ק, וכן אם יובא לאה"ק מאיזה מדינה או עיר אפי' מאותן המדינות הנ"ל אם ישלחו נדבות ציבור או יחיד, מעות אה"ק או רמב"ן במישור לאה"ק, כל אלו אינן בכלל החיוב להביאם ליד הנזכרים הכוללים, כ"א יחולק בין שתי הקהלות כמו שמבואר בדיני חלוקה.

סי' ב. דיני שלוחים. וכו' ז' סעיפים:

(א) אם יעלה בדעת אחת מהקהלות הנ"ל לשלוח שד"ר לחו"ל, למדינות אשר המקובץ מהן אינן באות ליד הנזכרים הכוללים הנ"ל, כמבואר בס"א ז' סעיף ה'. מותר להקהלה ההיא לשלוח שד"ר להמדינות הנ"ל, או לאחת מהן בלתי הסכמת הממונים מהקהלה השנית,

(ב) להמדינות אשר המקובץ מהן באות ליד הנזכרים הכוללים, אסור לממוני אה"ק אפי' בהסכמת ממוני שתי הקהלות, לשלוח שד"ר, כ"א דוקא עד שיוודע לממוני שתי הקהלות כי הכרח גדול הוא לשלוח שד"ר בהמדינות הנ"ל, ואם יבוא ידיעה מהנזכרים הכוללים שברור להם ידיעה ברורה שלא יש שום צורך כלל לשלוח שד"ר

(4) כתוב וחתום בחתימת ידו.

(5) בזמן מאוחר נקראו נדבות אלו. ליחידים, בשם "מעות יחיד". וברוב הזמנים תחיה חלק המעות היחודי של היחידים גדול ויותר מחלקם אשר קבלו מן החלוקה הכללית, וכדאי להזכיר את תקנתם האחרונה של הספרדים בצפת בשנת תרי"ו [הובאה בארץ חיים חלק וי"ד רנ"ו]. "שכל הכנסות יחיד או רבים אפילו ליחידים יכנס דאמצע [לקופה הכללית] ויתחלק ע"י סדר חלוקה דרבנן".

אפי' לאחת מהמדינות הנ"ל, וזולת קבלות כללית ופרטית ומכתבי כולל ומיחידים אם יעבור שתי שנים ולא נשלחו קבלות ומכתבים, רשות ביד הממונים לשלחם בהוצאה קלה ודוקא בהסכמת הממונים משתי הקהלות הנ"ל.

(ג) אפי' אם יהי' ידיעה מהנוכרים הכוללים כי הברכה הוא לשלוח שד"ר, מ"מ אסור לקהלה אחת לשלוח שד"ר הכולל, אם לא יסכימו על השד"ר רוב ממוני כל קהלה וקהלה, ואם הנוכרים הכוללים הנ"ל יודיעו ויחזו דעתם למי ומי מיושבי אה"ק לעשות שד"ר הכולל למדינות הנ"ל, אסור לשנות מדעתם לשלוח אחר.

(ד) למדינות אשכנז אם יראו ממוני שתי הקהלות בזמן מן הזמנים כי הברכה לשלוח שד"ר לשם, יש להם רשות לשלוח בלתי רשות מהנוכרים הכוללים הנ"ל אך שיסכימו רוב הממונים של כל קהלה וקהלה אם לשלוח, ומי לשלוח, אבל הממונים יודיעו להגזברים הכוללים ששלחו לאשכנז, בכדי שיבואו גם המה למלאות דברי הממונים לכל צרכיהם כפי אשר יודיעו הממונים הנ"ל.

(ה) השד"ר הכולל בהליכתו מאה"ק לחו"ל מחויב לקבל כל המכתבים מכל יחיד ויחיד, אך שיהיו המכתבים עפ"י הדינים המבוארים להלן בד"ני המכתבים ומחויב לשומרם שלא יאבד אחד מהם, ולהתאמץ בכל כחו למסרם בעצמו ליד מי שנשתלה, ואם לא יהי' באפשרו למסרם בעצמו, מחויב להשתדל ולשלחם ע"י ציר נאמן, וכן מחויב להשתדל ולהתאמץ בתועלת כל יחיד ויחיד משתי הקהלות לכל צרכיהם, אמנם עסקי כולל קודמים, באופן אם יראה שבשעה שיעסק בצרכי היחיד יכול להיות הפסד באיזה פרט מעניני כולל, או יעווב עסקי היחיד עד שיפנה מעסק הכולל, וכן השד"ר המוביל הברכה מחו"ל לאה"ק מוטל עליו כל הדינים הללו.

(ו) השד"ר הכולל מחויב להשים עין על כל גבאי עיר ועיר ועד שלוחיהם ועל כל שלוחי המדינה אם עוסקים הם באמונה בקבוץ הגדבות ובחשבוניותיהם ובדוצאותיהם ותהי' ידי השד"ר כידינו ממש למנות גבאים ושלוחיהם או להסירם ביריעת הנוכרים הכוללים הנ"ל⁽⁶⁾.

(6) כאן אנו רואים את תפקידו הגדול והחשוב של השד"ר, שמלבד השתדלותו לאסוף הכספים ולמנות גבאים היה צריך גם "להשתדל ולהתאמץ בתולדות כל יחיד ויחיד משתי הקהלות לכל צרכיהם (ענין סעוף הקודם) ולהשים עין על כל גבאי עיר ועיר ועל שלוחיהם וכו'". מלבד עבודתו הקשה בתור "מוביל מכתבים" כמבואר להלן בדיני המכתבים. כנראה מכאן וכמו כן ממאמר "ספור התחלת ישוב אשכנזים וכו'" שנתפרסם לעיל היה גם שדרו"ם יוצאים וגם שדרו"ם באים. המובילים את הברכה" לפעמים היו משתמשים בהודמנות של עולים השוברים שמסרו להם את תפקיד השד"ר המוביל. ובראשית המאה הנהיגו שהגבאים מחו"ל היו שולחים את כסף החלוקה עם הרישומות ע"י שד"ר מרוסיה שהיה נוסע עם "הברכה" עד קושטא ושם היה נפגש בשליח ירושלים שבא לקבל ממנו את הברכה.

(1) אם ממוני הקהלה הא, ישלחו שד"ר לאחת מכל המדינות הנ"ל שלא ברשיון ממוני הקהלה השנית, או כל ההוצאות שיעלה על שליחות השד"ר הזה ושלמו מביתם והמקובץ ע"י השד"ר הזה שייך לשתי הקהלות, כמבואר בדיני החלוקה, והקנס לא יפטור את האיסור, והשליח אשר יעשה כזוץ לצאת בשליחות הכולל, בלי כתב בחת"י הממונים משתי הקהלות, או יצא מכלל חבורתינו, ולא יותן לו חלוקה לעולם, וכן אם הגוברים הכוללים יודיעו במכתבם למי בררו להיות שד"ר הכולל מאה"ק ויצא איש אחר מאה"ק בשליחות הכולל, אפי' יהי בהסכמת ממוני שתי הקהלות רשות ביד הגוברים הכוללים לקנוס אותו כפי רצונם, כאשר ישר בעיניהם.

ס' ג. דיני הפרשות, ובו ח' סעיפים :

(א) הנה כי לכמה סבות לא הי' מספיק השלוח להחיות נפשות יושבי אה"ק ושאר צרכיהם וצרכי הכולל, ולזה היינו מוכרחים ללוזת בהכשר כדי לכלכל כל הצרכים הנ"ל בכל פריהם ההכרחיים, עד שבהיות כל הכולל עדיין בעה"ק צפת ת"ו עלו החובות עד סך ששה ושלשים אלפים גרוש טערקיש, ואחר שעלו הרבה לחתייב בעה"ק ירושלים ת"ו נוסף עוד על כולל צפת חמשה אלפים ושמונה מאות גרוש וכולל ירושלים נתחייבו שני אלפים וחמש מאות גרוש, ס"ה ארבעה וארבעים אלף ושלש מאות גרוש, זה הסך אשר חייבים כל הכולל כלו בכלל, אמנם האחד וארבעים אלפים ות"ת גרוש, יש ארבעה ועשרים אלפים ושמונה מאות גרוש, שהם לויים הסך הזה המה יושבי צפת וחל על ממוני צפת לשלם הסך הזה, והכשר בכל שנה י"ב למאה (8) עולה סך הכל ההכשר לשנה שני מאות אדומים (9) ושני אלפים ות"ק גרוש אשר נתחייבו כולל ירושלים והמלוים שלהם להיותם יושבי ירושלים, על כן חל על ממוני ירושלים לשלם הקרן, והכשר לכל שנה לסך הנ"ל עשרים אדומים, ע"כ מכל הקבוץ אשר יעלה בידי הגוברים הכוללים הנ"ל, אחר ניכוי הוצאות השלוחים הנ' שלוחי אה"ק בהליכתם לחו"ל עד בואם לצפת ולירושלים ת"ו או שלוחי חו"ל (10) ושאר

ובבית אבי עמדה עד לפני שנים אחדות תיבה גדולה של עץ רתוקה נחשת שאתה והיה נוסע זקנו רבי ראובן כהן (חתנו של אבי אבי רבי יוסף יואל רבלין סופר-הכולל), בכל חצי שנה לקושטא ומביא בתוכה את החלוקה.

(7) השוה סכום החובות כמאמר "ספור התהלת ישוב האשכנזים וכו'" שנתפרסם לעיני. וכמאמר "קורות היהודים בירושלם" ב"ירושלם" של לונץ כרך י"ג עמוד 209.

(8) בספר התקנות-והסכמות (ירושלם תר"ב) סימן ל"ב מובא "...וכן אנחנו מבארים שאין למדרשים או לקהלות או לכו' הת"ח ליתן לבעל הקדש כי אם עד י"ב ל"ס אה ש כ ר ..."

(9) כל אדום (זהב) בערך 16-17 גרושים. ועיין סעיף ב'. והגרושים היו עולים ויורדים לפי חלושי-המטבעות מזמן לזמן. ועיין על המטבעות בימים ההם ב"זכרונות לבני-ירושלם" ד"ר ילין פרק ב'.

(10) עיין לעיל הערת 6.

הוצאות פרטיות אשר להגזברים הכוללים בעסקי אה"ק כידוע להם, יפרשו שני מאות ועשרים אדומים, וישלחו לכולל צפת שני מאות ועשרים אדומים, ולכולל ירושלים עשרים אדומים.

(ב) האחד וארבעים אלף ות"ת אריות¹¹) אשר נתחייבו כל אנשי שתי הקהלות הנ"ל גמלוים מיושבי צפת, כמבואר למעלה כי כ"ד אלפים ות"ת מהחוב הנ"ל יש להם תובעים גם הקרן וההכשר, נשאר עוד שבעה עשר אלף אריות, שהם חובות עומדים, והיינו שהמלוים הסך י"ז אלף גרוש הנ"ל נפטרו לבית עולםם וחלח"ש*, וקודם פטירתם עשו צוה בד"ת שהקרן יהי קיים לעולם, ובכל שנה יתנו הכולל אלף ושבעה מאות גרוש לחלק ללומדי תורה דיקא, ויש מהלומדי תורה אשר המצוים נקבו בשמותם וצוו ליתן להנקיבים דבר קצוב בכל שנה. מהי"ז מאות גרוש הנ"ל. ומהם אשר המצוים לא פראו בשמם, רק צוו להאפוטרופסים אשר מנו בחייהם לחלק הנשאר ללומדי שיעור בכל יום לכבוד נשמחם למי ומי אשר יבחרו להם האפוטרופסים שיהיו מלומדי השיעור כפי דעתם, ולהרבות לא' או למעט, וכאשר יצאו הרבה מיושבי הכולל שלנו להתישב בעה"ק ירושלים ת"ו. והיו מהיוצאים הנ"ל אפוטרופוס א' על העובדות הנ"ל, ועמו גם מאותם אשר המצוים נקבו בשמותם ליתן להם דבר קצוב נתפשו האפוטרופוס היוצא הנ"ל עם האפוטרופסים הנשארים בצפת ליתן ללומד תורה שבירושלים שבעה מאות גרוש¹²), ומה שבעה מאות גרוש נתן האפוטרופוס מירושלים להנקיבים בשמות מפי המצוה כפי הקצוב מפיו אשר עמו בירושלים, והמותר לחלק כנ"ל, ואלף גרוש יקח האפוטרופוס שבצפת ת"ו ליתן מזה להנקיבים הנ"ל, והמותר לחלק כנ"ל. וכפי חילוף המטבע דהאירנא, האלף ושבעה מאות גרוש הנ"ל, עושים אדומים מאה וחמשה עשר¹³) ע"כ קודם החלוקה המבואר להלן יפרישו ג"כ הגזברים הכוללים, מהקופה אשר בידם, מאה וחמשה עשר אדומים, וישלחו מזה לירושלים חמשה וארבעים אדומים, ולצפת שבעים אדומים.

(ג) עוד יפרשו הגזברים הכוללים בטרם עשות החלוקה ליוצאות הכרחיות שבשתי הקהלות הנ"ל, קבועות שני מאות ושמונים אדומים, מזה ישלחו לכולל צפת שני מאות ועשרה אדומים, ושבעים אדומים לכולל ירושלים, ואם ח"ו יודמן איזה מקרה לאחת משתי הקהלות או ח"ו לשתייהן מקרה ידועה ומפורסמת אשר הוצרכו

(11) גרושים. ועיין הערתי על אריה במחברתי. לקושים מפעה"ת מאת רמ"ם מלכי

מחברת א' עמוד 12 הערה 4.

(*) [חיים לכל חי שבקו].

(12) לפי מספר המתיישבים בירושלים. ערך חלק רביעי מהנפשות היושבות בצפת.

(עיין סימן זה סעיף ה').

(13) עיין הערה 9.

להוציא ע"ז סך מסויים, אוי רשות ביד הנוברים הכוללים להפריש גם זה מקופת הכולל אם לא יספיקו ההפרשה שעל הוצאה כנ"ל, אך אמנם דוקא עפ"י ידיעות הממונים משתי הקהלות אשר יודיעים ההכרח של ההוצאה וכמה הוציאו עד שנסתלק המקרה ההוא.

(ד) וס"ה מה שצריכים הנוברים הכוללים להפריש קודם החלוקה על הוצאות הכשרים כנ"ל והוצאות הכולל הנ"ל: לירושלם מאה וחמשה ושלשים אדומים, ולצפת ארבעה מאות ושמונים אדומים.

(ה) כל ההפרשות הנ"ל המבוארות בשלשה סעיפים הראשונים הנ"ל בסימן זה, אשר הערכנו לכל אחת משתי הקהלות הנ"ל, אמנם הוא דוקא בהיות החובות הנ"ל על עמדם כנ"ל, והנפשות היושבות בירושלם הם במספרם לפקודיהם ערך חלק רביעי מהנפשות היושבות בצפת, ובפירוש הותנה שהרשות ביד הנוברים הכוללים לשנות מההפרשות הנ"ל להרבות לקהלה אחת או למעט לאחת עפ"י ידיעת הממונים ורוב בנין משתי הקהלות אשר יודיעים כי החובות נתמעטו בצפת ובירושלם (נתוספו דיוורס 14) מכולל שלנו עד שיש בהתוספות כדי להעלות על ההוצאות ההכרחיות המבוארות למעלה, או חובה היא לשנות ההפרשות לפי מיעוט החובות ולפי רוב היושבים.

(ו) כל החובות המבוארים בסימן הזה, דהיינו סך שבעה ועשרים אלפים ושלש מאות גרוש שחייבים כולל ירושלם וצפת כנ"ל, המה חלים קרן והכשר על הכלל כלו יושבי שתי הקהלות הנ"ל, וכל ההכנסות המתלקטות בכל המדינות ומבאים לידי הנוברים הכוללים הנ"ל המה משועבדים לכל החובות הנ"ל ומחוייבים הנוברים הכוללים הנ"ל להפריש תחלה מקופת הכולל שבידם בטרם יעשו החלוקה, כל ההכשרים הנ"ל המבוארים בסימן הזה בלי שום מוחה כלל משום אדם בעולם מכל יושבי אה"ק. ואם יהי' הכרח לסלק גם הקרנות מהחובות הנ"ל הן מהחובות אשר חלים על ממוני צפת דהיינו סך חמשה ועשרים אלפים ושמונה מאות והן מהחובות אשר חלים על ממוני צפת דהיינו סך שני אלפים וחמש מאות גרוש, וההכרח יהי' נראה לעין כל אשר לא יהי' שום אופן שבעולם להפטר מסילוק הקרן, וגם לא יהי' באפשר בשום אופן למצוא הלוואה במקום אחר לסילוק הקרן, אז אחר שיהי' ידיעה להנוברים הכוללים מכל הממונים שבשתי הקהלות דוקא כי ההכרח הוא לסלק קרן או מחוייבים הנוברים הכוללים הנ"ל להפריש מהקופה שבידם ולשלוח לסילוק הקרן, וכן כל הנדבות אשר יובא לשתי הקהלות הנ"ל, או לאחת מהן שלא ע"י הנוברים הכוללים, דהיינו כל אותן הנדבות המבוארות בס"א א' סעיף ה', אם יהי' הנדבה אשר יובא מאותן הנדבות

(14) במשך השנים הוסיפו אמנם הפרושים לעזוב את צפת ולעלות לירושלם וביחוד מאחרי "הבזה" והרעש שהחריבו את צפת בסוף המאה הששית, ומאז ועד היום אין כמעט כל רושם "לפרושים" בצפת ורק "החסידים" החזיקו בה ושומרים על ישובה.

מאלף גרוש ומעלה באחת יד¹⁵) או מחוייבים הממונים מאה"ק להפריש מחצה ההבאה על סילוק הקרנות, אפי' שלא בהכרח מהבעלי חובות, ואפילו תשעים ותשעה יאמר¹⁶) שלא להפריש מזה על סילוק חובות, אין שומעין להם, ואסור לשנות כ"א דוקא יפרישו מחצה ההבאה על סילוק חובות, ואך אם יהי' השעה דחוקה ביותר ח"ו על פקו"נ לשתי הקהלות או לאחת מהם, ויסכימו רוב הממונים משתי הקהלות לחלק כל ההבאה או הרשות בידם לחלק כל ההבאה אפי' אם יהי' יותר מאלף גרוש כמו שמבאר בדיני חלוקה, בס"ד סעיף א'.

ז) כל החובות אשר יתחייבו איזה קהלה מהקהלות הנ"ל, וזאת חובות המבוארות למעלה, אפי' אם יהיו החובות החדשות ע"י הוצאות שהוציאו כדת עפ"י התקנות המבוארות בדיני ממונים ונאמנים, מ"מ אין החובות וההכשרים הללו חל על הכולל כולו, ואין להגזרים הכוללים הנ"ל להפריש ע"ז מקופת הכולל שבידם, אפי' פ"א לא על ההכשר ומכ"ש על הקרן, כ"א כל אחת משתי הקהלות הנ"ל חל חובותיהן החדשות קרן והכשר על האנשים היושבים בקהלה ההיא עפ"י האופנים המבוארים בדיני ממונים, על מי ומי מיושבי הקהלה ההיא חלים החובות החדשות,

ח) הוצאות השד"ר הכולל שיצא ברשות עפ"י המבואר בס"ד סעיף ב' נ"ד או כל צרכי הוצאות השד"ר הוא מתחילת צאתו מאה"ק עד בואו לק' וילנא יע"א מקוע"ג¹⁷) וכל היותו בדרך מצוה זו, וכן כל הוצאות חזירתו עד הביאו הברכה לצפת וירושלים ת"ו, וכל שכרו של השד"ר אשר יפסקו עמו הממונים או הגזברים הכוללים, הכל כאשר לכל יפרשו הגזברים הכוללים מקופת הכולל שבידם בטרם עשות החלוקה, ואם הממונים יצטרכו ללות על הוצאות השד"ר ההוא, הגזברים הכוללים יפרשו גם זה תחילה כל אשר לו הממונים על הצטרפות השד"ר וישלחו ע"י השד"ר המביא הברכה או אם יפקד אחר מהרשימה, ע"י איזה סיבה שיהי' בין שהוא מבעלי חלוקה שלמה עם הוספה וביאור, או מבעלי חצי חלוקה או שלישי חלוקה, כל זה יפרישו ג"כ הגזברים הכוללים מקופת הכולל לכל אחד ואחד כפי מה שהוא, אם הנפקד הוא הוא מבעלי חלוקה שלמה והוספה, יפרישו הגזברים תחילה החלוקה שלמה וההוספה הידועה להם, וכן ע"ד זה לכ"א.

סי' ד' דיני חלוקה, ובו יוד סעיפים.

מקודם שנבאר לבאר כל דיני חלוקה בכל סעיפיה,

15) נראה שנדבה של אלף גרוש נחשבה או לנדבה גדולה יוצאת סן הכלל. אבל יש לציין שמחיר הגרוש לעמת שאר המטבעות היה אז גבוה הרכה, מערך הגרוש של היום.

16) ...אפילו תשעים ותשעה אומרים לחלק ואחד אומר לבו, לזה שומעין שאמר כהלכה (פאה ד. א.).

17) מקטנה ועד גדולה.

נבא להקדים הקדמה אחת קטנה: ידוע הוא כי ודאי הנותנים נדבות לאה"ק בכל מקום שהוא דעתם דוקא לתת מנת לחובשי ביהמ"ד מיושבי אה"ק למען יחזקו בתורת ה' ובעבודתו ית', ומהם להרבות לאחר על חברו, לפי רוב חכמתו, ולחלושי המזג ולהנצרכים ונרחקים ביותר. והנה עם היות כי הרבה מאנשי ישיבתנו שבשתי הקהלות הנ"ל ניכרים וידועים המה לרבני גזברים הכוללים הי"י, אמנם הרבה מהבאים לאה"ק אשר הרבנים הנ"ל אינם מכירים אותם כלל, והמה חכמים מתוכמים, וגם אותם שמכירים אינם מכירים לכל צרכיהם ולכל מקריהם המתחדשות בכל שנה וכמה מקרים אשר יש בהם (ל ת א 1) דפקו"ג, ע"כ ודאי הדין היה נותן שכל המקובץ מכל המדינות יובא להממונים דאה"ק, והמה יחלקו כתורה ובהלכה לכל אחד ואחד כפי מה שהוא, כאשר כן הי' בתחלת הישוב מכולל שלנו באה"ק, ואך לבמה טעמים דמגליין ומטמורן, ומצורף לזה כי הרסו העם לעלות כעם ככהן, והכל מסתכלין בה, וכל הרוצה לקפוץ קופץ בראש, ע"כ העברנו החלוקה ממוני אה"ק לרבני רוני גזברים הכוללים, שהם הנזכרים הכוללים יחלקו כל הקופה שבידם אחרי הפרשות הנ"ל לכל יושבי שתי הקהלות הנ"ל מכולל שלנו לחלוקה שלמה ולמחצה ולשליש, אמנם פרטי צרכי איש ואיש מיושבי שתי הקהלות הנ"ל, את זה היחנו להממונה משתי הקהלות הנ"ל, ואנחנו כולנו רוב מנין רוב בנין משתי הקהלות הנ"ל, הסכמנו כולנו ונתנו כח והרשאה גמורה כד"ת להממונים מיושבי שתי הקהלות הנ"ל מכולל שלנו שהמה הממונים יש להם כח ורשות לבאר עפ"י שקול דעתם, וכאשר יעשו הממונים של הקהלה המספר נפשות של אותה הקהלה, יבארו הממונים של אותה הקהלה מקרה איש ואיש להוסיף על התוקה, וההוספה הידועה להנזכרים הכוללים או לנרוע, ועפ"י אות הביאור כן יחלקו הנזכרים הכוללים הקופה ולא ישנו. ועתה נבוא לבאר כל דיני חלוקה בכל פרטיה:

(א) אחר שיפרישו הנזכרים הכוללים כל ההפרשות האמורות בס"י נ' בכל אופני הפרשה. אזי מכל אשר ישאר בידם, יעשו החלוקה לכל איש ואיש מיושבי שתי הקהלות הנ"ל מכולל שלנו עפ"י הרשימה, והביאור שיהי' לפני הנזכרים הנ"ל מכל קהלה וקהלה בח"י הממונים של כל קהלה, ובאופן שיהי' כל השלשה ממונים מאותה הקהלה חתומים על הרשימה עם הביאור ואחר שיראו הנזכרים שכל השלשה ממונים חתומים, אזי אין להנזכרים להטות מהרשימה ההיא לא מהמספר ולא מהביאור, ואיסור גמור על אחרים יושבי הקהלה ההיא שלא מהממונים, ועל יושבי קהלה אחרת אפילו הממונים לכתוב להנזכרים לשנות אפ"י קש"י 2) מהרשימה והביאור.

(ב) נדבות מפורשות מציבור או מיחידים ליחידים בשמם, בין ממדינתנו בין ממדינות אחרות, אין בהם דין חלוקה כ"א ליד מי שנשתלת לו יובא.

(ג) החלוקה האמורה למעלה אחר כל ההפרשות היינו שינהנו הנזכרים הכוללים בהחלוקה כמו שנהנו כבר שלא יהי' יד כל אדם שוה בהחלוקה, כ"א שיהי' הצבור

(1) מול לגרם, ע"י ב"מ ק"ו א'. (2) = קוצו של יוד.

מיושבי שתי הקהלות הנ"ל נחלקים בענין החלוקה לג' כתות, דהיינו לוקחי חלוקה שלמה והוספה כידוע להגזברים, וגם הביאור מהממונים ובינונים, ומחצית החלוקה עם באוריהם.

(ד) מי שיצא מאה"ק לחו"ל לצרכו, כל זמן היותו בחו"ל אין לו דין חלוקה בלעדי רק אשתו ובניו המה יקחו חלקם, אך אם לא יעבור עליו שנה מצאתו מאה"ק עד שובו לא הפסיד חלקו, ולזה מי שיצא מאה"ק קודם צאת הרשימה מאה"ק, הממונים יכניסו אותו ברשימה, ואם בוא יבוא בתוך שנה יותן לו חלקו, ואם לא יבוא בתוך שנה אזי חלקו הנשלח לו מקופת הכולל שייך להכולל, והממונים של אותה הקהלה יחלקו חלקו כמבואר בס"י ה' סעיף א'.

(ה) מי שיצא לחו"ל לצרכו אחר שיצא הרשימה מאה"ק והוא כבר כתוב ברשימה והחלוקה שלו יבוא לאה"ק בתוך שנה ליציאתו, והוא עדיין לא בא מדרכו, יהי חלקו מונח ביד הנאמן, ואם בא יבוא בתוך שנתי, יותן לו חלקו, ואם לא יבוא עד עבור שנתי אזי חלקו שייך לכולל כמבואר בס"י ב'.

(ו) כל היוצאים הנזכרים בשתי הסעיפים הנ"ל, הוא דוקא למי שיצא ברשות הממונים של אותה הקהלה, דהיינו שיהי' לו כתב מהממונים שהרשו לו לצאת, אך מי שיצא שלא בכתב רא"י הנ"ל אבד חלקו לעולם אפי' בהחזרתו לאה"ק בתוך שנה ליציאתו.

(ז) כל זה שאמרנו בידינו היוצאים בשלשה סעיפים הנ"ל שאבד חלקו, היינו חלק שמחלקים הגזברים הכוללים מקופת הכולל שבידם, ואין להגזברים הכוללים לסייע בשום אופן מקופת הכולל שבידם, אמנם נרבות מיחידים אשר ישלחו לו בפירוש לשמו, זה לא הפסיד בשום אופן מהאופנים הנ"ל.

(ח) אם יצא יצא אחד מאה"ק למרות עיני הממונים דהיינו שהממונים יסרו והתירו אותו שלא יצא החוצה, והוא עשה בודון לבלתי שמוע להם, והי' אך יצא יצא מתחום ארה"ק אבד חלקו לעולם, גם הוא גם ב"ב, ורשות ביד הממונים משתי הקהלות לגרש גם אשתו וב"ב מארה"ק, בכדי שלא יהיו מושלים על הכולל לפרנסם, ואסור לשום אדם מהכולל לסייעו בממון או במכתבים.

(ט) מי שרוצה לעלות לארה"ק מחדש, אין להגזברים הכוללים להכניסו ברשימה של החלוקה, אפי' אם נודע להגזברים הכוללים מעלותו לאה"ק קודם שעשו החלוקה מ"מ אין להכניסו ברשימה ומכ"ש שאין להם ליתן לו כתב להממונים מאה"ק שיתנו לו פה בבואו, מאשר שולחים להממונים, וכן מי שיבא מחדש לארה"ק אחר צאת הרשימה מאה"ק אין להחדש ההוא לא חלק ולא שום דבר בכל ההכנסות שיובא לארה"ק בשנה ראשונה לביאתו.

(יוד) אחר שיעשו הגזברים הכוללים הנ"ל החלוקה לכל איש פקודיו מיושבי שתי הקהלות הנ"ל, עפ"י הרשימה והביאור הנ"ל, ואחר שיפרישו לכל קהלה וקהלה

לתשלומי הכשרים והוצאות הכרחיות כללית ופרטית כמבואר לעיל בסי' א' ב' ג' ט'
יעשו הגזברים הנ"ל רשימות מיוחדות לכל קהלה בפ"ע כמה עולה סך כל המעות
אשר המה שולחים לצורך החלוקה הנ"ל וההפרשות הנ"ל בדרך כלל, ובאותה הרשימה
יהי נרשם כל יחיד ויחיד מיחיד הקהלה ההיא בשמו ומספר נפשות ביתו ובסימנו,
דהיינו ראובן סי' א' וכו', אמנם סכום מעות השייך לאותו סימן לא ירשמו, ואותה
הרשימה ישלחו ליד הממונים של אותה הקהלה, ועוד יעשו פתקאות קטנות ויהי כל
יחיד מסומן על הפתקא ההוא בסימנו, ובתוך הפתקא יהי כתוב שם היחיד וסך המניע
לו אשר שלחו לו מקופת הכולל ומיחידים, וגם מספר נפשות ביתו יהיו רשומים שם,
ויעשו הגזברים רשימה אחרת ויהי כתוב בה כל פרטי הסימנים, דהיינו סימן פלוני
ומספר נפשות ביתו כך וכך, מניע לו כך וכך. ואותן הפתקאות והרשימה, יחתמו
הגזברים הכוללים בחתימתן בהותם האגרות וימסרו המעות והרשימות והפתקאות ליד
השר"ר הכולל המוביל הברכה לערי הק', והשר"ר בבואו ימסור הרשימה אשר נרשמו
היחידים בשמותם, וסך כל המעות אשר נמסר בידו להקהלה ההיא בדרך כלל,
הרשימה הזאת ימסור ליד הממונים של כל קהלה וקהלה, והפתקאות הקטנות והרשימה
אשר המה חתומים בחתימתן ימסור ליד הנאמן של הקהלה, (18) וכן כל המעות הנמסרים
לידו מיד הגזברים הכוללים, לאיזה קהלה מהקהלות הנ"ל, הכל ימסור ליד הנאמן
של אותה קהלה דוקא, והשר"ר יהי מזהר מפי הרזונים גזברים הכוללים, שכל המעות
והרשימות והפתקאות של קהלה אחת ימסרם בשלימות להנאמן של אותה קהלה דוקא
ואפי' נדבות מיחידים ליחידים הכל כאשר לכל מחויב למסור ליד הנאמן דוקא
והנאמן מחויב לעשות כפי התקנות המבוארים בדיני הנאמן, ואצ"ל שלא ימסור אפי'
מקצת מכל הדברים הנ"ל, לאנשי קהלה אחרת, ואפי' להנאמן של הקהלה האחרת,
ככה יהי מזהר השר"ר מפי הגזברים הכוללים. ורשות בידם להטיל עליו שארי
חומרות ואזהרות לפ"ע של השר"ר, וכן רשות בידם לעשות אופנים אחרים בשליחות
הרשימות הנ"ל והפתקאות הנ"ל והמעות של כל קהלה וקהלה, ואך שיבא הכל
בשלימות למקום שנשתלח ושלא ידע אחר ממה ששולחים לחברו.

סימן ה'

דיני חלוקה אשר נמסרה להממונים שבאה"ק, הן מה
שנוגע לשתי הקהלות, שיתחלק ע"י הממונים משתי הקהלות,
והן מה שאינה נוגעת כ"א לקהלה א' שיתחלק ע"י הממונים
של אותה הקהלה, ובו זיין סעיפים.

(א) כל ההכנסות שיהי לאה"ק ממה שהוא מבואר בסי' א' סעיף ה' אפי'
שיושלח לשם אחת מהקהלות הנ"ל בפרט, הן נדבות צבור או יחיד, ואפי' שיכתוב
(18) אחר מן "תנאמיים" הוא הידוע בשם ר' אריה נאמן מקוראן ששרת בתור נאמן
כוללות הפרושים בירושלם במשך עשרות שנים.

המנדב או שולח הנדבה לאיזה יחיד מיושבי באחת הקהלות הנ"ל שהוא יחלק לעניי חבורתו, מ"מ אין יתרון להקהלה הזאת בשלוח הזה מעל יושבי הקהלה האחרת, כ"א עפ"י הסכמות רוב הממונים משתי הקהלות יתחלק השליח הזה לפקדו"נ או להצטרפות הוצאות הקהלות, והנכון הוא שיהי' החלוקה בזה בין שתי הקהלות כפי ערך החלוקה שמחלקים הגוברים הכוללים קופת הכולל שבירם עפ"י הרשימה והביאור, והחלק שיגיע מזה לכל קהלה, יחלקו הממונים עפ"י הסכמת רוב הממונים של אותה הקהלה אם לחלק לכל איש ואיש כפי ערך החלוקה שמחלקים הגוברים הכוללים הנ"ל או שיפרישו מזה לשאר צרכי הקהלה ההיא לפי העת, ואם יהי' ההכנסה הנ"ל מאלף גרוש ומעלה כבר מבואר למעלה בס"ג סעיף ו'. וכן ההכנסה שיהי' לכולל מהיוצאים לחי"ל עפ"י הדינים המבוארים בס"ד ר', כל הדינים הללו נהוגות גם בהכנסות הללו, אכן אם המנדב בעצמו או מי שנמסר בידו מעות אה"ק לחלק לפי חות דעתו, יחלק בעצמו מעות נדבה שבירו לקהלה פ' כך וכך, אין לשנות מרעת המחלק ההוא, ודין נדבות יחיד ליחיד נהג בזה.

(ב) תיכף בהגיע הרבנסה לקהלה אחת, מחוייבים הממונים לשלוח תיכף חלק הקהלה השנית המגיע לה כמבואר בסעיף א', ואסור להממונים ליגע אפי' בחלק המגיע לקהלם עד ששלחו חלק המגיע לקהלה אחרת, והוצאת השלוח מקהלה לקהלה יהי' לאמצע, ואם לא יהי' אופן לשלח תיכף להקהלה האחרת, עכ"פ אסורים ליגע בחלקם עד שיפרישו חלק המגיע לקהלה האחרת, ויהי' צורך וחתום ביד הנאמן עד שיוזמן איזה מוקדם לשלוח ליד הנאמן של אותה הקהלה.

(ג) הנולדים אחר צאת הרשימה מארה"ק אסור להממונים לתת לאבי הנולד מקופת הכולל שבירים בתורת חלוקת נפש, אם לא שיהי' מהנרחקים ואין בידו לכלכל צרכי הילד וחיוולדת או יתנו הממונים כל צרכם ואפי' ללות לזה, ובהרשימה שיצא אח"כ יבארו הממונים של אותה הקהלה להוסיף לו נגד ההוצאה שהוציאו עליו, וישתלמו הממונים מהוספה הזאת, ואם יהי' קופת הכולל מרווחת שיש בה די צורך להכולל, יכולים הממונים לתת לאבי הילד לפי ראות עיניהם, אף שאינם מן הנרחקים ביותר.

(ד) אם אחר צאת הרשימה יעדר ח"ו אחד מהרשומין, אם יעדר קודם שחלקו הגוברים הכוללים הקופה, הנם עפ"י הדין לא זכה בזה הנעדר, מ"מ אם הוא חייב לכולל או ליחידים אחרים, אפי' שלא מכולל שלנו, מ"מ כדי שלא לנעול דלת בפני לווים, ישתלמו החובות שלו מכל מה אשר יובא לו ע"י השדר"ר הכולל, וגם הוצאות קבורתו, ואם יעדר ח"ו אחר שעשו הגוברים הכוללים החלוקה, וכבר הפרישו חלקו על שמו ומסרו ליד השדר"ר הכולל, אוי וזלזל תשלום כל חובותיו והוצאות קבורתו גם

יבנו בנין נפש על קברו. והיותר תקח אשתו לכתובתה כד"ח, והמותר ירשו יורשיו שבאה"ק דוקא. ואם כל השילוח שלו לא יספיק לשלם החוב שהוא חייב לכולל וליחידים מכולל שלנו, אזי רשות ביד הממונים של אותה הקהלה להעמיד הנעדר עוד ברשימה באופן שיסלק חיבותיו לכולל וליחידים מכולל שלנו, אמנם אין להממונים של אותה הקהלה להעמידו ברשימה כ"א דוקא בידעת הממונים של הקהלה השנית, ורשות ביד הנוכחים הכוללים לסלק כל החובות של הנעדר הוא מקופת הכולל בב"א.

(ה) ההכנסה שיהי' לאחת הקהלות מכל מה שמבואר בסעיף א' הנ"ל, וכן מה שנשאר מאיזה נעדר ח"ו מהשילוח שלו מקופת הכולל, אחר סילוק חיבותיו והוצאותיו, וכן מה שישאר ביד מוייל הברכה מוויילנא לאה"ק, מכל מה שיקבל על הוצאות הדרך בין בוויילנא בין מדי עברו דרך שארי קהלות עפ"י רשיון הנוכחים הכוללים, ואותו המותר יחולק כמו שמבואר בסעיף א', והחלק המגיע לקהלה אחת יעשו הממונים כמו שמוכא בסעיף א'.

(ו) מי שירשיו בחו"ל והוא ממקבלים מקופת הכולל, אף אם הוא ראוי לזה מ"מ כל מה שקבל מהכנסות אה"ק, הוא בתורת הלואה בידו עד אחר אריכות ימיו, באופן שאם ישאר אחריו ברכה אחר שיסלק מעובו כתובת אשתו וחיבותיו כנ"ל בסעיף ד', והוצאות קבורתו ובנין נפש על קברו לפ"כ (לפי כבודו) אזי יסולק מהנשאר כל מה שקיבל מקופת הכולל כפי הרשום בפנקס הנ"ל מן. 19)

(ז) מי שירצה להניח אחריו ברכה איזה סך מעות עילמית והפירות מזה לחלוק ללומדי הורה מחבורתו שבשתי הקהלות או לשאר צרכיהם, אזי אסורים הממונים מהקהלה ואף בהסכם שתי הקהלות ליקח הסך הזה לידם, ולחלקם או להוציאם באופן שישאר החוב עילמית על הכלל כלו או על אחת מהקהלות.

סי' ו' דיני ממונים, וכו' יוד סעיפים.

(א) בכל אחת משתי הקהלות יהיו שלשה ממונים דוקא, ושיתמנו עפ"י הנוכחים הכוללים הנ"ל דהיינו שהנוכחים הנ"ל יכתבו כתב מיוחד לכל קהלה וקהלה בפ"ע

(19) כידוע היתה בירושלם ובכל א"י תקנה קדומה שנודעה בשם תקנת העובונות שלפיה: כל מה שנשאר לאחר מותו של מי שהוא שאין לו יורשים בארץ ישראל, שהקהל יורשו. ורבים מהספרדים עצמם ומה גם מהאשכנזים צווחו נגד תקנה זו בזמנים שונים. ובאחרונה יצא נגד התקנה הזאת הרב ר' ישראל בעל"פאת השלחן בקונטרסו "נחלה ומנוחה" (עיין לעיל מאמר "ספור התחלת ישוב וכ"ו הערה 20) וברור שאליו כיוון הרב סוזין בתשובתו הנמצאה לקיים התקנה, שנדפסה כראש ספר התקנות והסכמות (ירושלם תר"ב) ואולם ראשי האשכנזים מצאו כאן דרך היתר לירש את אלו שירשיו בחו"ל ואשר היו ממקבלים מקופת הכולל. מפני הטעם האמור כאן: שכל מה שקיבל מהכנסות אה"ק הוא בתורת הלואה.

כי המה בררו לפ' ופ' מקהלה פ' שיהיו הם הממונים באותה קהלה. שיהיו יד שלשתם שוה בהשגחה על ענין הנוגע לתורה ועבודה ובכל ענינים הנוגעים לפקדונות, וכן לעשות תקנות קבועות או עוברות. אם הוא בדברים שאינם נוגעים לקהלה אחרת, יכולים הם לבדם לעשות תקנות הנ"ל. ובדברים הנוגעים גם לקהלה האחרת ישתתפו ויצטרפו גם דעת הממונים מהקהלה השנית, וכן לסדר רשליח לחו"ל ומכתבים בח"י ולשלוח שלוחים. ושהיכולת בידם לשעבד כל נכסי כולל מקרקעי ומשוללי, וכל ההכנסות ויחידים על כל הלוואות שילוו, עפ"י הרשאה מרוב בנין של איתה הקהלה, ועל פיהם יהי' כל הוצאות הקהלה עפ"י התקנות המבוארות לקמן. כל הנ"ל נמסר ביד הממונים הנ"ל, עפ"י כח והרשאה נמורה כד"ת מאתנו ואין לזר אתם בכל הנ"ל, כך יהי' כתוב בכתב מיוחד בחתומת כל הזוברים הכוללים, ואחר שיבוא לאה"ק כתב מינוי זה, יבואו עה"ח גם רוב בנין מאותה קהלה. והנה עתה בטרם בוא הכתב מינוי הזה מהזוברים הכוללים הנה הגם הממונים הישנים הידועים בשמותם בכל קהלה וקהלה, ועד בוא הכתב מינוי מהזוברים הכוללים הנ"ל ניתן להממונים שבשתי הקהלות הנ"ל כל תוקף בכל הענינים הנ"ל ושיתנהגו המה בכל הנ"ל עפ"י האופנים המבוארים למטה.

(ב) בהשגחה הנוגעת לתורה ועבודה. האמור למעלה, היינו: להשגיח על כל מי שאפשר לו לעסוק בנפ"ת שלא יתרפה ממלכתו, וכן כל איש ואיש ממלאכתו אשר המה עושים למלאכת ה' בעתים מזוינות ובמשמרות קבועות אשר יתקנו הממונים, ומי ומי אשר ישרו בעניניהם שהמה ראויים להיות מלמדים, כלם מחוייבים לשמוע להם ושלא לסור מאמרי פיהם.

(ג) בענינים הנוגעים לפקדונות, היינו: לסדר רשימות מספר נ' והביאור אחר העיון הישוב על כל צרכי איש ואיש מאשר עבר עליו, ואשר יבוא עליו, עד בוא התרומה החדשה, לכל איש ואיש כפי ערכו, ולפי סדר השנים, ואחר השקלא וטריא ואחר הסכמת רוב הממונים, ככה יבארו אצל כל אחד ואחד, ויחתמו על הרשימה כל הממונים. ואסור לממונה א' או שנים להבטיח לאחד לקבלו ברשימה או להעריך ערכו שלא בועד כל השלשה ממונים ביחד דוקא. וכן לסדר קבלות לנבאים או ליחידים של כל עיר ועיר מחו"ל כפי אשר יודיעו לנו הזוברים הכוללים, או מכתבים ההכרחיים לקבץ נדבות בחו"ל יסדרו הממונים ויחתמו בח"י, ואסור לקהלה אחת לשלוח הקבלות או המכתבים הנ"ל, בלתי רשות הקהלה האחרת. ואיסור חל על הממונים של קהלה אחת למנוע א"ע מלחתום על הקבלות ומכתבים הנ"ל בשביל שום טו"ת (20) שבעולם שיהי' לממוני קהלה אחת על ממוני קהלה האחרת. בין טו"ת הנוגעים לציבור או ליחיד ומכ"ש אם יהיו הטו"ת בין הממונים של קהלה אחת, בין הממונים מזה לזה מקהלה אחת, שאסור למנוע א"ע מלחתום על הקבלות או על המכתבים.

ד) בענין שליחות שד"ר לחו"ל. כבר מבואר למעלה בס"י כל פרטי איפני השלוחים.
ה) מה שמבואר לעיל שיהי' יכולת ביד הממונים לשעבד להמלוה כל נכסי כולל, וכל הכנסות של יחידים, אמנם דוקא אם יהי' ביד הממונים הרשאה בכל שנה מרוב בנין של הקהלה שהרשו להם ללוות, אך אם ילוו בלי הרשאה מרוב בנין הקהלה אפי' החוב בהסכמת כל הממונים לצורך הוצאה אשר היא בתקנה כמבואר לקמן, מ"מ אין החוב ההוא חל לא על נכסי כולל הקהלה ההיא, ומכ"ש על היחידים של אותה הקהלה מכל מה שיגיע להם לחלקם, בין ע"י נזכרים הכוללים, בין כל ההכנסות אשר יובא שלא ע"י הנזכרים הכוללים, כ"א אותו החוב קרן והכשר חל על כל פרטי הכנסות ונכסי הממונים מקרקעי ומטלטלי, ויש ברין הזה גם אפי' אם יהי' כתב הרשאה להממונים של הקהלה בחי' רוב בנין. וילך אחד מהממונים או שנים מהם, ויקחו הלואה מכל מי שהוא, בין כ"ב או שאינו כ"ב²¹) מלוה על פה או בשטר, והממונה השלישי לא יסבים על ההלואה הזאת ואפי' תהי' ההלואה כתקנה לצורך כלל או לצורך פרט, מ"מ אינו חל חוב ההוא כלל לא כלו ולא מקצתו, לזו קרן ולא הכשר, לא על נכסי כולל ולא על נכסי יחידים מכל הכנסות שבעולם, כ"א ישלמו מבתם הכל עספ"א והזיקות ונ"ה²²). ואפילו אם יסכימו לשלם מבתם הכל, מ"מ קאי עליהו באיסור על כל הממונים או על מקצתם לעשות חוב על שם הכולל, שלא עפ"י הרשאה הנ"ל ובהסכם כלם כנ"ל. ואיסור חל על איסור, לבקש דרכים ותחבולות לנכות החוב ההוא ממעות אה"ק בכל מקום שהוא שאינם נוגעים לחלקם, אמנם אם החובות אשר יתחייבו הממונים של איזה קהלה ברשיון רוב בנין הקהלה ההיא, אוי חל פרעון החוב ההוא הקרן וההכשר על כל הכנסה אשר יהי' לקהלה ההיא, בין מה שיוכנס ע"י השד"ר הכולל, מה שיקבל מירי הנזכרים הכוללים, אפי' לחלוקת איש ואיש לפי פקודיו או שארי ההכנסות אשר יבואו ע"י השד"ר הנ"ל, ובין ההכנסות אשר יובאו לקהלה ההיא שלא ע"י הנזכרים הכוללים כמבוארים בסימנים הקודמים.

ו) ענין ההרשאה האמורה למעלה. היינו: למי ומי שיבררו להם רוב בנין הקהלה שיהי' הוא המלוה לצורכי כל יחיד ויחיד בכלל או בפרט או לצרכי הוצאות הכולל כללית ופרטית בין שיבררו להם הממונים בעצמם, בין שיבררו להם איש אחר מאנשי הקהלה, אוי יכתבו בכל שנה כתב מיוחד בזה"ל: אנחנו רוב מנין הקהלה פ' נותנים כתב והרשאה נמורה כד"ת לפי"פ ללות ממי שהוא בהכשר ושלא בהכשר ולהלוות מזה ליחידים מכולל שלנו ויחסי פעה"ק, או לשאר צרכי הוצאות הכולל אשר ביד הממונים

21) בן ברית או שאינו בן ברית. וכבר ציינתי בסקום אחר את העובדא, שכל התקופות השונות היו היהודים והגוים מלוים אלו לאלו. יחידים ליחידים ולקהלות ולכנסיות. ורוב ההלוואות נעשו על משכנתות ההקדשות של היהודים והגוים.

22) וגרס הזיק.

להוציא עפ"י התקנה. ויהא להמורשים הנ"ל כת לשעבר כל נכסי כולל, וכל ההכנסות של יחידים מאותה הקהלה מ"מ שהוא. הכל יהי משועבד לכל הלוואות הללו. ואסור לכל יחיד ויחיד לינע בכל אשר יביא השד"ר מחו"ל או בשארי כל ההכנסות עד שיתפרע כל החוב ההוא קרן והבשר, ויחתמו ע"ז רוב בנין הקהלה. ואם המורשה הוא שלא מן הממונים צריך שיחתמו על הכתב הרשאה גם הממונים, והרשאה של שנה אחת פסולה לחברתה.

(ז) הוצאות הקהלה אשר נמסר ביד הממונים, היינו דוקא הוצאות הכשרים וקרנות המביארים בס"י ג' כע"ף א. ב. ה. המוטלות על שתי הקהלות וכן החובות קרן והבשר שמוטלות על כל קהלה בפ"ע, מה שלוו הממונים של אותה הקהלה כפי התקנה כמבואר בס"י הוה. וכן להוצאות בתי מדרשים ובהכ"נ שכר דירה ופחמים ומים ושכירות שמים ותיקנים ההכרחים לבהמ"ד ושארי מקומות השייכים לכולל, וכן לאיזה מקרה אשר יקרה ח"ו למשא מ"מ (23) איזה מקרה חולי כ"מ (24) לכל צרכיהם או לתמוך הנדחקים ביותר מאנשי כוללינו, וכן שאר הוצאות הכרחיות הניכרות לכל שהם הכרחים לפק"נ ואביונותיהם, ולבית תלמוד ומלמדיו ותלמידיהם, כל זה רשות להממונים להוציא מאשר נשלח מהנוכרים הכוללים להוצאות כמבואר לעיל, ואם לא יספיק השילוח, וגם שארי הכנסות כרשום בסימנים הקודמים, אזי רשות להמורשים ללוות אפי' בהכשר להצטרפות הנ"ל, וכן להוצאות השד"ר וכ"ש מה שצריך ללוות כדי להלוות למי שלא הספיק החלוקה שלו על פרנסת ביתו לכל השנה, על מנת שכתב השד"ר ישתלם מחלקו קרן והבשר. אבל להלוות לאחרים שאינם מכוללינו, או אפי' מכוללנו אמנם הוא שלא לצורך פק"נ אסור להוציא. והמורשה שילוח לזה יהי משפטו כמשפט האמור בהממונים בסעיף ה'. גם אסור להמורשים ליתן כי לאיזה יחיד שילוח מאחרים על כתיבת ידם וזלזולת אם איזה יחיד יהיה דחוק לפרנסת ביתו ולא יהי ביד הנאמן מעות כוללת וילך היחיד וימצא איש אשר רוצה להטיב עמו להלוות לו על שט"ח בח"י המורשה, יש לו רשות ליתן שט"ח (25), ובלבד שיהיה רשום בפנקס הנאמן, כדי שהנאמן ידע כמה חייב היחיד ובכדי שיוגבה ממנו בבוא השד"ר.

(ח) אם יעלה ברעת אחת מהקהלות לעשות איזה דבר חדש שלא לצורך פק"נ אף שיהי בהסכס רוב בנין ומנין הקהלה היא אסור להם לעשות אם לא בהסכס רוב בנין מקהלה השנית.

(23) משא מלך ושרים.

(24) בר מינן.

(25) שטרות הכוללות התקיימו בירושלם עד פרוץ המלחמה בשנת תרע"ג. וע"י השטרות יכלו העניים בני הכולל להשיג בבת אחת סכום גדול לצורך שכר דירה או יסוד איזה מסחר כשהיה מוציאו עליו שטרות-חלוקה למשך של שנה או שנים אחדות.

ט) אם יעדר ח"ו אחד מאנשי הכולל וישאר עובון מקרקעי ומשלשלי מחוייבים הממונים לירד לנכסי העובון ההוא, ולרשם בפנקס הנאמן כל עובון מקוע"ג, ולחתום בחתימתם באופן שלא ישלמו ידי זרים בעובון ההוא כלל, ויעמידו אפטרופוס עפ"י ב"ד, ועל פיהם יהי כל עובון הנ"ל. וימסרו כל העובון להיורש ששייך לו עפ"י ד"ת, אמנם אסור הוא להממונים שיהיו המה אפטרופוסים, וזולת אם בעל העובון ימנה אותם לאפטרופוס כד"ת.

י) אם יהיו חלוקי דעות בין הממונים על איזה פרטים השייך להם בעניני הכולל, אם זה הדבר נוגע רק לקהלה אחת, ידוני הדבר עפ"י רוב הממונים של אותה הקהלה. וזולת מה שמבואר בהתקנות מפירש שיהי' מוסכמת דוקא מכל השלשה ממונים. ואם זה נוגע לשתי הקהלות אזי ידוני עפ"י רוב כל הממונים שהיינו שיסכימו ג' ממונים מקהלה א' עם ממונה מקהלה השנית, וזולת מה שמבואר בהתקנות בפירוש שיהיו הדבר מוסכם גם עפ"י דעת רוב הממונים מקהלה השנית.

סי' זיין. דיני נאמן. ובו זיין סעיפים

א) הנה מבואר בהקדמה שלפני התקנות, כי הרשות והכח נתונה מאתנו להגזברים הכוללים שיבררו בכל קהלה וקהלה מהקהלות הנ"ל איש שיהי' נאמן הקהלה, ובעת בעוד שלא הודיעו לנו הגזברים הכוללים למי ומי אשר בדרו להם להיות נאמני הקהלות, אנחנו ח"מ בוררים כהיום נאמני ארץ מאשר ישרו בעינינו ושיהיו להם דין נאמנות בכל הפרטים עד שיבוא מכתב מהגזברים למי ומי בחרו להם. וזה דבר הנאמן;

ב) השד"ר הכולל המביא התרומה מכל הנמסר בידו מהגזברים הכוללים, וכל מה שיקבץ אחרי צאתו מווילנא מידי עברו דרך כמה קהלות, בין מה ששייך לציבור או ליחידים, וכן כל המכתבים הנמסרים בידו והפתקאות, הכל כאשר לכל מחוייב השד"ר תיכף בבואו לאחת מהקהלות הנ"ל, למסור ביד הנאמן של אותה קהלה כל השייך לאותה קהלה ממעות וכתבים בלי שום שינוי כלל. כ"א המכתבים שיהיו על שם הממונים ימסור ליד הממונים, והנאמן אסור לו להוציא אפ"י פ"א מידו ליד מי שהוא ואפ"י הפתקאות, כ"א בבוא השד"ר תיכף יבא אצל ממונה אחד מהממונים של אותה הקהלה ויביא הפנקס בידו, ויעשה חשבון עפ"י הרשום בפנקסו מכל מה שלוו המורשים כתקנות המבוארות למעלה בדיני המורשים, וימסור תיכף לידי המורשים של אותה הקהלה כל סך הלואה, קרן והבשר ופעט' [?] ויחתמו בפנקסו ויכתבו בזה"ל: אנחנו המורשים מקהלה פ' קבלנו מיד הנאמן פ' כל מה שלוינו לצרכי יחיד ויחיד וצרכי צבור קרן והבשר עד סוף פ"א, ומעתה כל התחייבות והשעבודים הכתובים בשטרי הלואות הנ"ל חלים עלינו ועל נכסינו, ובכל זאת לא נפטרנו הממונים עד שיבואו

השמי"ח הללו קרועים ליד הנאמן, ואסור להנאמן לקבל שום מחאה ולא שום עיקול משום אדם בענין מסירת המעות להמורשים הנ"ל.

ג) אחר שיסלק כל המניע להמורשים הנ"ל, יעשה חשבון ברור מכל היחידים כמה מניע מכל יחיד ויחיד קרן והכשר, ואח"כ ימסור לכל אחד הפתקא שלו, וכל מה שמניע לאותו יחיד כפי הפיתקא, או מעות אחרות המניע ליחיד שאין כתובות בפתקא, אחר ניכוי מה שמניע לאותו יחיד כפי חשבון הנ"ל, מחויב הנאמן למסור תיקף לאותו יחיד, ויקח מידו קבלה על הסך הכתוב בפתקא לבר, ועל המעות אשר זולת הפתקא לבר.

ד) אם איזה יחיד חייב לגמ"ח אשר נתקבץ כבר בחי"ל והובאו לא"י, או מי מאנשי א"י אשר הניח מעות על גמ"ח ולוו מזה יחידים, מחויב הנאמן לנכות גם זה מחלק היחיד כדי שיהיו מוכן ומוזמן בידו להלוות לנרחקים בעת דוחקם על סמך שינבה אח"כ מחלקו א"י חובות הנ"ל, ואם ישערו הממונים באיזה יחיד מיחירי הקהלה שיותר טוב שלא למסור בידו החלק שלו, כ"א ליתן חלקו מדי שבוע בשבוע לפ"ע החלוקה שלו, אין להנאמן ליתן לאותו היחיד יותר מהשיעור אשר יקצבו הממונים של אותה הקהלה.

ה) החובות אשר יתחייבו היחידים מהלוואות המורשים הנ"ל, הם קודמים להתפרע מכל נכסי היחיד מהחובות אשר היחיד הוא חייב לאחרים. אפי' מכולל שלנו שהללו לו שלא ע"י המורשים, כ"א מה שישאר ביד הנאמן מחלק היחיד א"י חובות הכולל, או רשות ביד הנאמן לקבל עיקול ועיכוב כד"ת עד שיקוב הדין, ומי שיזכה בדיון לזה ימסור הנאמן.

ו) וכן כל ההבנסות שלא ע"י הגזברים הכוללים והשר"ר הכולל הנ"ל, המבוארים בכל הסימנים הקודמים, אשר יובאו לאחת הקהלות, וכן כל שארי הבנסות מכל מה שהפה יכול לדבר, אסור לשום אדם לינע בהם בכלם או במקצתם, כ"א כביא ההבנסה מסור המביא ליד הנאמן בדיעת הממונים ובפני הממונים יכתוב הנאמן בפנקסו כל הסך שקיבל וממי קיבל ועל איזה דבר הוא נשלח וכמה נשלח, ובאיזה יום וחודש ושנה הובאו לידו. וכן החלואות שילוו המורשים הנ"ל כנ"ל, תיקף מיד המורשה יובאו ליד הנאמן וירשום בפנקסו כמה מסר לו, וממי לו, ועל איזה דבר לו, וכמה ההכשר ומתי היתה החלואה, והמעות הללו יהיו ביד הנאמן, סגורה בתיבה, ויקבל עליו שלא ינע בזה לא לעצמו ולא לאחרים אפי' מכוללינו בלתי רשות כל הממונים, דהיינו שישלחו לו כ"י כתיב בחת"י כל הממונים. זולת חמשה גרש ב ש ב ו ע, רשות ביד הנאמן להוציא לצרכי כולל או יחיד בלי כ"י, אך יורשם בפנקסו, ולשבוע הבאה אסור לו להוציא אפי' פ"א בלי כ"י מהממונים עד שיקבל כ"י מהממונים על החמשה גרוש שהוציא בשבוע העברה.

ז) הנאמן מחוייב להעתיק בפנקסו כל הנהגות הנאמן הנאמרים בתקנות הללו.

סי' ח', דיני רואי חשבונות ובו סעיף א'.

א) ככל אחת משתי הקהלות יבררו שני אנשים שיהיו רואי חשבונות, ומתחלה ימסרו הם ליד הנאמן פנקס מיוחד, וירכסו את דפי הפנקס בפתיל אחד על שני קצות הפנקס, ואת שני קצות הפתיל יתכפו לצד אחד וידבקו בפנקס בחותם הממונים שחותמים בו אנרות, ויבטיחו יהיו כתובין כל ההכנסות כל הכנסה והכנסה לבד, וכן ההלוואות, וכן כל ההוצאות שיוציא מכל הכנסות והלוואות עפ"י כ"י בח"י כל הממונים. ולא פחות בסוף כל תקופה מחייבים הרואי חשבונות הנ"ל לקבל חשבון צדק מהנאמן הנ"ל, ויכתבו הרואי חשבונות בפנקס הנ"ל, איך שבזה היום קבלו ח"צ ועלה החשבון כך וכך ויחתמו בח"י, וכל ההוצאה שלא יהי ביד הנאמן ע"י כ"י בח"י הממונים כל ההוצאה הריא לא יקובל וחל על הנאמן, ואם אחר שיעבור תקופה אי ולא יקבלו הרואי חשבונות ח"צ כנ"ל, אזי אסור להנאמן להוציא אפ"י מהכנסות הכולל שבידו, אפ"י ע"י כ"י בח"י כל הממונים עד שהרואי יקבלו ממנו ח"צ כנ"ל ויבואו עה"ח כנ"ל.

סי' ט', דיני סכומים ובו ח' סעיפים.

א) אסור לכל אדם מיושבי שתי הקהלות הנ"ל לכתוב למי ומי מחו"ל קטנוריא ושטנה, על יחיד מאה"ק או על הצבור ומכ"ש על הממונים. (26) ואם יודע להגזרים הכוללים שכתב אחד מאה"ק שטנה, אבד חלקו מהחלוקה ואין להגזרים הכוללים להכניסו ברשימה אעפ"י שיהי כתוב ברשימה השלוחה מאה"ק.

ב) אם יהי לאחד מבני הקהלה איזה טו"ת על הממונים יש לו רשות להציע טו"ת שלו ולשלוח להגזרים הכוללים דוקא להם ולא לאחר בשום אופן, וזה דוקא שיחתמו ג"כ על מכתבו שנים מבני קהלתו מהידועים שיש ממש בדו"ד שלו, ואז יודקקי הגזרים הכוללים. אמנם זהו אם ירצה לשלוח תביעתו לחו"ל, אבל אם ירצה לתיבעם פה לדין יש לו רשות ככל דררא דממונא שבין איש לרעהו.

ג) ובי ישה איש ברעהו ולא יוכל לגבות ממנו מאיזה סיבה שיהי או יוכל להגיש משפטו לפני הגזרים הכוללים דוקא, ובאופן שגם אחד מהממונים של אותה

(26) עיון להלן סעיף זיון. ואסור זה עתיק יומין הוא. ונזכר עוד ב"ראשו פרקי ההסכמות אשר נעשו בקהל אשכנזים בצפת" ביום י"ב יום לשבט ה'ש"ל ו' ליצירה. ונדפסו בשו"ת מביט היג כ"ו. וזה לשון ההסכמה שם! "...עוד הסכימו שלא יכתוב שוב יחיד מהק"ק הנזכר לחוצה לארץ שום דבר שיוגיע הפסד לק"ק..."

ובשנת שפ"ג עשו גם הספרדים הסכמה דומה לזו (ירושלם—1903 שנה ב' עמוד קמז). ועיון עוד על הסכמות דומות לאלה בזמנים מאוחרים, בספר ארץ חיים חלק יו"ד רנ"ז.

הקהלה שהנתבע יושב בה יחתום נ"כ על דברי התובע שיש ממש בדבריו, ואז מחייבים הגוברים להודק בזה לעשות משפטו על ידיהם כמה שבידם מהנתבע ההוא או ע"י נאמן הקהלה.

(ד) וכי יהי איזה דו"ד בין שתי הקהלות או יציעו הממונים משתי הקהלות טענותיהם על כתב אחד וישלחו להרזונים הגוברים הכוללים הנ"ל, והמה יכריעו ביניהם ע"י שקול דעתם וככל אשר יצא מפיהם מחייבים השתי קהלות לקיים משפטם.

(ה) כל המכתבים הנ"ל אסור לשלחם ע"י מי שהוא כ"א דוקא ע"י השד"ר הכולל היוצא ברשות שתי הקהלות הנ"ל כנ"ל.

(ו) אם יהי לאחר מחול תביעה על אחד מיושבי אה"ק יהי התובע מי שיהיה אין להגוברים הכוללים הנ"ל להודק בזה כלל, ומכ"ש לנכות אפי' כמה שהם מחלקים החלוקה הנ"ל, כ"א תחילה יכתבו להממונים של הנתבע, וכאשר יודיעו הממונים מאה"ק בן יעשו.

(ז) להיות כי ראינו כמה קלקולים יוצאים מתוך מכתבי יחידים איש לרעהו ולקרובו, איש איש לפי דרכו ושכלו, ובפרט אנשים חדשים מקרוב באו, ויהי בתחלת שבתם שם ועדיין לא [ידעו] משפט הארץ כותבים חדשות על פני תבל, מבלי שימת לב אם הזדמנית ומקרה הוא אם לא. ע"כ נזרנו אומר שאסור לכל יחיד ויחיד לכתוב שום דבר מאה"ק כ"א הנוגע לו לפרנסתו, וגם זה דוקא לקרובו ומיודעו. אבל להגוברים הכוללים אסור לו לכתוב כ"א ע"י ממונים מאה"ק.

(ח) מכתבים על בי דאר לא יכתבו רק הממונים דוקא, ולהנבאים דוקא, ובעתים מסוימים, דהיינו בהגיע התרומה יכתבו להגוברים הכוללים ולנבאי הקהלות החשובות לבשרם בשורה מקבלת התרומה בשלימות ומשלום כל יושבי ארה"ק בכלל, וכן בחדש שבט לערך יכתבו לבשרם בנשמי ברכה, וענין המשולח אשר רוצים לשלוח מחדש בשליחות הכולל, ועוד ענינים אשר יהי נראה להממונים שהם הכרחים לצרכי הכולל, ואפי' לצורך הכרח איזה יחיד. ואם יש ליחידים באותן הקהלות החשובות מקרובו ומיודעו, יכולים היחידים לכתוב להם בקצרה פריסת שלום. אמנם מכתבים מיוחדים לא יכתוב שום יחיד על הבידואר רק ע"י השד"ר הכולל דוקא. וגם קבלות פרטיות לכל המדינה לא יושלחו כ"א ע"י השד"ר הכולל, אך אם לאיזה סיבה ח"ו יתמשך שנתים ימים ולא יצא שד"ר הכולל, אזי רשות ביד הממונים לכתוב קבלות קצרות ועל נייר דק ולשלוח ע"י פאצט, וכן כל יחיד ויחיד יוכל לשלוח מכתבים קצרים דוקא, למשפחתו ומיודעיו, ודוקא בדברים הנוגעים לפרנסתו.

כל פרטי התקנות הללו, בכל הסימנים ובכל סעיפיהם המבוארים לעיל, דהיינו תשעה סימנים. וסעיפיהם של כל הסימנים שלשה וששים, נעשה ונמר

בְּהֶסְכֶּם וּבְמַעֲמַד כּוֹלְנוּ רוֹב בְּנֵי וְרוֹב מִנִּין מִשְׁתֵּי הַקְּהָלוֹת הַקָּדָשׁ יְרוּשָׁלַיִם וְצִפְתָּ
תּוֹכְבִּי"א, וְכָל הַיּוֹדֵעַ לַקְּרוֹת קְרָא. וְכָל שְׂאִינֵנוּ יוֹדֵעַ לַקְּרוֹת קְרָא לַפְּנִיָּהֵם. וְכָלנוּ קִבְּלֵנוּ
עֲלֵינוּ וְעַל כָּל הַנְּלוּיִם אֲלֵינוּ, וְעַל כָּל הַבָּאִים אַחֲרֵינוּ שֶׁלֹּא לִשְׁנוֹת וְלֹא יִשְׁוֶנָה מִכָּל
פְּרָטֵי הַסִּימָנִים וְסַעֲפֵיהֶם אֲפִי פֶרֶט אֶחָד, הֵן בְּעִינֵי־הַנּוֹנֵעִים בָּאָרֶץ וְהֵן בְּדַבְּרִים
הַנּוֹנֵעִים בַּחוּ"ל הַכָּל קִבְּלֵנוּ עֲלֵינוּ בַּתּוֹקֶף וְחֹמֶר הַתְּקִנּוֹת הַנִּעֲשׂוֹת בְּבִי"ד בְּרִ"א וּדְרִ"א,
וְלִרְאִי וְתוֹקֶף וְעוֹז בָּאֵנוּ אֲנַחְנוּ כָּלנוּ עִה"ח מִשְׁנֵי הַכּוֹלָלִים שֶׁל עֵרֵי הַקּוֹדֶשׁ הַגִּזְלָה בְּיוֹם
ו' עֶשְׂרִי ג' לַחֹדֶשׁ אֲדָר הַתְּקַפ־נִימָל (27).

(כֹּאן בָּאוּ שְׁלֹשׁ עֶשְׂרֵה "נְאוּמִים" בְּלִי הַחֲזִימּוֹת)

(27) קֶשֶׁה לְבִרֵּר אִם בָּאוּ עַל הַחֲתוּם כָּל הַיְּחִידִים שֶׁל שְׁנֵי הַכּוֹלָלִים אוּ רַק מִמּוֹנִיהֶם
וּבְאִי כַּחַם. כִּמוֹ כֵּן לֹא הֻזְכַּר מְקוֹם הַאֲסָפָה אִם הִיְתָה בִּירוּשָׁלַם אוּ בְּצִפְתָּ. וּבִשְׁבִיל שֶׁלֹּא סִימָנוּ
בְּכַתֵּב "בָּאֵנוּ אֲנַחְנוּ כּוֹלְנוּ עִה"ח פֶּה עִה"ק..." כְּנֶהְנוּג, אֲנִי נוֹשֶׁה לְשַׁעַר שֶׁנֶּאֱסָפוּ אֲסָפוֹת מִקְבִּילוֹת
בִּירוּשָׁלַם וּבְצִפְתָּ בְּיוֹם אֶחָד וּבְאוֹתוֹ עֵינִן וּבִשְׁתִּיהֶן קִבְּלוּ אֶת הַהַחֲלָשׁוֹת הַנּוֹכְרוֹת.

הערות ל"ציון" ספר ראשון.

(א) למאמר "קברי אבות" מאת הפרופ' מרמרשטיין;

השוואה והתאמה לסדר ולמהלך הקברים אשר בשיר "ארץ אשר לא במסכנות" יש למצא לא במקורות שציון הפרופ' מרמרשטיין שם עמוד 38-32 כי אם: (א) במאמר "קבלת צדיקי ארץ ישראל" שמקצתו נתפרסם בספר "וחסין השלם צד 228. (ושנית ב"המעמר" של לונץ כרך ג' צד 88); (ב) וב"יחוס האבות" (שהעתיק ר' אורי ב"ר שמעון מבילא בצפת בשנת שכ"ד מאגרת של שנת רצ"ו) שנדפס בוויילנא תרט"ו (ושנית בהמעמר שם צד 209).

עם זה יש לציון שהעתקת כתב-היד ע"י הפרופ' מרמרשטיין טעונה בקור, וסבורני שבמקימות אחדים נעשה טעות בהעתקה. למשל בצד 34 שורה 14 שבמקום הנדפס, "הנה בתלחול ננר חובה מערה" צריך להיות, "הנה בתלחול לנך חוזה מערה", וכן הוא ברשימות הקברים שהבאתי לעיל ובאחרים.

שם עמ' 38 בשורה 1 במקום ההוספה "נדע כפר ע[למה] לחוני המענל" צריך להוסיף נדע כפר [פר]ע[ס] כי כן הוא ביחוס הצדיקים וקבלת צדיקי א"י הנ"ל ומדראוי לפרסם את נוף כתב היד של "ארץ אשר לא במסכנות" בצלום פוטוגרפי למען יוכלו לברר את שאר הקשויים המורגשים ברשימת הקברים היקרה והנפלאה הזאת.

(ב) במאמר "מארכיונו של החכם באשי רח"א נאנין" מאת ב"צ דינבורג עמ' 107 הערה 1 נדפס בטעות "ר' יצחק ענתבי" וצריך להיות "ר' יעקב ענתבי" והוא הרב מדרמשק הידוע במעשה עלילת הדם בשנת ת"ר, שעלה לירושלם אחרי עבור העלילה. ונזכר שם במאמרו של מר דינבורג צד 105 ועוד, בשם "הרב מדרמשק".

(ג) למאמרו של פרופ' קרויס "אל הספר מתוך הספריב".

לסימן א. "ירושלים העשירה".

(א) נראה לי לשער שגם העתק המכתב מאנשי מצר לנניד ולר' שמואל הרופא שנדפס על פי פרופ' נוסטהייל טעון בקור.

(ב) ר' שמואל הרופא שאליו נשלח המכתב לירושלים הוא ר' שמואל הלוי מגדולי רבני מצרים שעוד בהיותו במצרים קנה חצי בית בירושלם (או רביע חצר) ואח"כ עלה לשם. והיה לו דו"ד עם בר מצרא ומוזכר על ענין זה בשם "שמואל רופא" בשו"ת רלב"ח ס"א. ובשם "הרופא לוי" בשו"ת רדב"ז אלה שע"ב, והוא ידוע בשם "ר' שמואל הלוי הזקן" מדורו של הרלב"ח. ועל פי זה אפשר להחליט את זמנו של

המכתב הנזכר. "הנגיד" שבמכתב, הוא ר' יצחק ו' שולאל הנגיד האחרון בירושלם (ג) ההוכחה של פרופ' קרויס ממכתב זה. "שיושבי ירושלים היו עשירים עד שנתנו נדבה לבני קהלות אחרות" אינה מבוססת לפי דעתי. ולפי השערתו היה לקהל היהודים המצריים בירושלים הקדש הוא וואקף שהכנסתו היתה מוצאת לטובת עניי הקהלה הזאת בירושלם והאפוטרופסים ע"ז היו "הפקידים אשר לאנשי מצר" במצרים [כשם שיש עד היום פקידים באמשטדרם שלהם הקדשות בירושלם והכנסותיהם עוברת על ידם כשביל עניי ירושלם] ובמכתב הזה הם מוסרים את זכויות חצר ההקדש לאבן אלחון בעבור שיסלק את חיבות אנשי מצר בירושלים ע"י "השטרות אשר על זקן היהודים" ו"המכסאות" ו"החכר והתראסה". ודו"ק.

(ד) לעמוד 123 הערה 4. כתוב שם "תראסה" אינו יודע מה הוא. ובירושלים יודעים כל תינוק ותינוקות שחראסה הוא מס השמירה. ועד היום נובים בכל העירות את המס הידוע של "תראסה וכנסה" שהוא שכר שמירה ונקיון.

(ה) לעמוד 126 סימן ו'. השם מומר ספרדי שחור בתשובה ונעשה מקיבל בצפת איננו נכון, וצ"ל "אניס ספרדי" וע"ז נאמר חכמים הזהרו בדבריכם. ותר"י צמח. מוזכר בשם הגדולים. ותולדתו ידועה.

אליעזר רבלין.

הערה למאמרו של ד"ר שלום "שאלות בבקרת הזהר מתוך

ידיעתי על א"י (ציון, ספר א' עמ' 48)

לספור הזהר, פרי בראשית דף נ"ז ע"ב, רבי שמעון היה אויל יומא חד בפילי
דטבריה חמא בני נשא דהוו מקטרי בקטרוי דקשתא בקולפא דקנסיר וכי—יש להעיר
שר' מנחם די לונזאנו גירס במקום קנסיר קנטיר, כי בה מעריך
אות "ק" הוא מביא ביחס לאותו ספור בין השאר: "קנטיר שם מקום מעבר לים
טבריה עד היום נקרא כן". ואכן נמצאת מעבר לים כנרת, מול טבריה, בואדי אשר
שביב, הנופל לבואדי אטיסמך חורבה עתיקה בשם אום אל-קנאטיר ובה גם
חורבת בית כנסת עתיק, שנחפר על ידי קוהל-וויטצינר, המראה על ישוב יהודי
עתיק באותו מקום.

כפי ידיעתי לא נזכר המקום הזה בשום מקור ספרותי אחר.

א. ל. סוכניק

הערה למאמרי על כפר יסף

בסוף מאמרי „לתולדות הישוב היהודי בכפר יוסף” (1) „ציון” ספר א', ע' 57—70) הוספתי הערה על דבר מאמרו של מר יצחק ריבקינד על „הישוב היהודי בכפר יסף בראשית המאה הששית לאלף זה” שנדפס ברשמות ד' עמ' 332—344 עכשו רואה אני חובה לתקן ולהשלים קצת את הערתי הנ"ל.

בבקרי את אמריקה בש' תרפ"ז נודע לי, כי אמנם לספרית הסימניריון לרבנים שעל שם שכטר לא היה ידוע דבר הוצאת התעודות הנ"ל ב„שבליים בודדות”, ע"י מר א. דיינארד. הספריה קנתה את נוף התעודות מידי מר דיינארד, שלא ראה חובה לעצמו להודיע לקונה, שהדברים נדפסו כבר על ידו בירושלם, בזמן המלחמה העולמית. לאחר שהשויתי את שתי ההוצאות עם המקור (שנמצא אצלי בצלום) נוכחתי, כי הוצאתו של מר רבקינד היא יותר מדויקת מזו של דיינארד, ואף במקומות, שהשגיאות במקור הן ברורות, הדיוק הוא על צד ריבקינד, פשוט מפני שמר דיינארד הרשה לעצמו „לתקן” את המקור, מבלי להעיר על זה; אביא רק דוגמאות אחדות: במקור כתוב, למשל, מאלחין (במקום מצלחין, כפי תקונו של דיינארד). מצרים יע"ז, במקום יע"א וכיו"ב. רק בחתימת המכתב הראשון נפלה טעות אצל ריבקינד שכתב ציווק במקום דיוק.

הנני מצטער איפה על זה, שהערתי היתה יכולה להתקבל כהאשמה כלפי מר ריבקינד, בשעה שהאשמה בעד אי-הדיוק יש להטיל רק על המו"ל הראשון, מר אפרים דיינארד. בהודמנות זו רציתי עוד להעיר, כי לאחר שפרסמתי את הנוספות לכפר יסף שלי (כשאר ישוב, ירושלם תרפ"ז, הוצ' ה„דבר”), שבהן הוכחתי על מציאותו של ישוב יהודי בכפר יסף עוד בסוף המאה הט"ז, נתפרסמה תעודה חדשה, המוכיחה על קדמות הישוב היהודי בכפר זה, עוד בתחלת המאה הט"ז, אני מתכוון בזה לקטעים מהגניזה שנתפרסמו ע"י האוניברסיטה במינסינג² באחד מהם (עמ' 262) נאמר בפירוש: „מלבד שיש לו תלמיד אחד לר' משה הנזכר מכפר יוסף, והוא דר בעין אלזיתין ולמד עליו הלכות שחיטה וכיו”.

י. בן-צבי.

(1) בכאמרי הנזכר קבלתי את הכתיב „כפר יוסף”, אולם אח"כ שחתי ועיינתי בדבר וטעאתי ליותר נכון. להשאיר את הכתיב לפי המבטא המקבל, שהוא גם המתאים לכתיב הערבי ולכתיב העברי, המקובל בשו"ת של המאה הש"ז, והוא משקל עברי „יסף—יוסף” או

ישוב—ישוב²

(2) ע' לעיל עמ' 112—122

תקוני טעויות במאמרי „לתולדות היהודים בא“י בימי מסע הצלב הראשון“.
מאמרי הנ"ל נדפסו לדאבוני, בשעה שלא הייתי בירושלים ומפני כך נפלו בו
טעויות ביחוד בכתוב של המקסם הלועזי שבהערות. על שלש מהן אני רוצה להעיר כאן:
עמ' 39 בהערות שורה ג' צ"ל: Ἐβραϊστί; במקום Ἐβραϊστί
" " " " " " πολλούς במקום πολλούς; ἀνηρηγότες
במקום ἀνηρηγότες.

ב. דינבורג.

ידיעות החברה הא"י להיסתוריה ואתנוגרפיה.

1. חברי הועד הם: הר"ש אסף, מר ב. דינבורג, מר א. ל. סוקניק, ומר ק. פריידנברג; יו"ר הועד הפרופ' ש. קליין נמצא כל הזמן בחו"ל ומר י. פרס, גזבר הועד, התפטר. במשך השנה צורפו לועד מר ל. יפה, הר"ד, נ. סלושץ ומר ריבלין, מר ב. דינבורג היה מ"מ יושב הראש, הרב ש. אסף גזבר ומר א. ל. סוקניק-מזכיר.
2. לסקציה האתנוגרפית נכנסו לעת עתה מר מ. רבינוביץ, מר ק. פריידנברג, ד"ר י. ריבלין ומר שפירא: על הסקציה הופל בשורה ראשונה עבוד תכנית לחקירת מנהגי החגים והמועדים בא"י.
3. תחלם לפרסם בספר הבא של "ציון" מאמר על אנ-סקי בתור חוקר היצירה העממית, היהודית ולבוא בדברים עם ועד אנ-סקי על הוצאה עברית של מאמריו בחקר האתנוגרפיה והפולקלור היהודי.